

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

36. AASTAKÄIK 2024 NUMBER 2 (419)

Olemise olematuse võimatusest	
	<i>Lauri Vahtre</i> 195
Katkestuste kaart	
	<i>Viivi Luik</i> 203
Eesti asja aabits ehk Eestiks jäämise kunst: Mõtisklus	
	<i>Toomas Kih</i> 213
Miks tegeleda Eesti mälupaikadega?	
	<i>Mart Laar</i> 235
Vana mehe igatsus suve järele	
	<i>Hugo von Hofmannsthal</i> 251
	<i>Tõlkinud Jaanus Vaiksoo</i>
Fragmente dekadentsist	
	<i>Friedrich Nietzsche</i> 256
	<i>Tõlkinud Leo Luks</i>
Saateks	
	<i>Leo Luks</i> 299
Nõukogude kriminaalõiguse rakendamine Eestis 1940–1941. II	
	<i>Jaan Sootak</i> 304

Uus vaade Fermi paradoksile:

Tehnojäljed ja kontaktajastu

Amri Wandel325

Tõlkinud Hiljar Sibul

Arvustus: Tähelepanekuid muttundist. Mihkel Mutt. *Liblikas, kes lendas liiga lähedale: Mati Unt ja tema aeg*. Toimetanud Katrin Raid. Tallinn: Fabian, 2023.

Maarja Vaino347

Inimese elu holistilise konteksti ebaühtlane olemus ehk *Meeste tantsud 2*. Mihkel Mutt. *Liblikas, kes lendas liiga lähedale: Mati Unt ja tema aeg*. Toimetanud Katrin Raid. Tallinn: Fabian, 2023.

Jaak Jõerüüt351

Abstracts

.....366

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXV

Herbert Normann373

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika lk 202, 234, 250, 255, 303, 346, 384:

CONCORDIA KLAR (1938–2004) õppis aastatel 1952–1957 Tartu Kunstikoolis ja 1957–1963 jätkas Eesti Kunstiakadeemias (ERKIs); töötas 1980. aastatel Tallinna Pedagoogilises Instituudis graafika ja jooniste kateedri vanemõpetajana.

OLEMISE OLEMATUSE VÕIMATUSEST

Lauri Vahtre

Kunagi, kui sotsiaalkonstruktivism oli meie kandis veel uus ja huvitav ning enesekindlad Sotsiaalsed Konstrueerijad põrmustasid oponente sellise sõnamoonaga nagu “toksiline maskuliinsus”, “võimusuhted”, “tõediskursus kui võimudiskursuse osa” ja “süsteemne rassism” (vt nt Raud 2019), sai teistega ikka vaieldud. Nende üleolev hoiak pani muidugi vere tarretama. Näiteks esitles Peeter Selg, nagu ta FBs teatas, üht mu repliiki oma üliõpilastele kui erakordse rumaluse näidet, ehkki see oli täiesti tervemõistuslik.¹ (Huvitav, kas need üliõpilased on nüüdseks aru saanud, et neile pakuti kuldmunade asemel munakive?) Jäänud hätta iseen-dale vasturääkimise tõttu, viitas Selg “mittelineaarsele loogikale”, mida minusugune ei mõistvat. Nagu ka kõverat sirgjoont — Lobatševski matemaatikas või kosmoloogias võib-olla isegi võimalik, aga mitte igapäevaelus, mida kuuldavasti uurivad sotsiaalteadused.

Veidi lihtsustatult öeldes käis tollal vaidlus selle üle, kas mägi on ka “päriselt” olemas või on üksnes inimeste kokkulepe nimetada midagi “mäeks” ja midagi muud näiteks “künkaks”. Mägi ja

¹Jutt on minu repliigist “Inimene kuulis midagi omandatud naiselikkusest/mehelikkusest, mis mõistagi on olemas, ja nüüd usub, et kogu naiselikkus/mehelikkus on vaid “fiktsioon”. Halleluuja. Ning Virumaa tuhamäed tõestavad, et Himaalaja on inimese kätetöö” (Vahtre 2012), mille lähtekohaks oli Lundi ülikooli soouuringute magistrandi Raili Uiibo väide: “Ka bioloogiline sugu on konstruktsioon, sel pole midagi pistmist bioloogilise reaalsusega. Vastupidi, see on poliitiline fiktsioon, mida meile kinnitatakse senise võimuvahekorra säilitamiseks” (Uiibo 2012).

küngas on kasvõi eesti ja inglise keeles väga erinevad asjad — selles mõttes, et ehkki mõlemas keeles on mägi suur ja küngas mitte nii suur, on eestlase mägi inglasele tema keeles enamasti ikkagi küngas. Inglise võib päris lõbusasse tujju sattuda, kuuldes, et Toomemägi ja Mount Everest on mõlemad eestlase jaoks mäed. See peaks justkui tõestama, et küngas on kokkulepe, mägi on kokkulepe ja üldse ongi kõik kokkulepe — laud, tool, maa, puu, lind, mari ja kahe küüruga kaamel. Taas ilmne tõsiasi. Meenutame natuke vana head Kanti: kolm puud ei tea, et nad on just kolm puud. Kolmeks puuks mõtleme nad meie. Ja puudekski mõtleme nad meie.

Ainult et mis sunnib meid neid kokkuleppeid tegema? Ja miks maailma eri paigus tekkinud kultuurid kipuvad samasuguseid kokkuleppeid sõlmima? Selles mõttes, et lepivad kokku tähistada sama nimega enam-vähem samasugust nähtust või asjade valikut nagu teisteski kultuurides ja keeltes? — mis muide üldse võimaldabki tekste ühest keelest teise tõlkida. Ikka leiame mõiste “puu”, mis paneb ühte patta männi, kase ja eukalüpti, mitte aga männi, karu ja etanooli.

Loogiline on seega oletada, et kokkulepete sõlmimise mehhanism on sarnane ja seisneb mingi omaduse esinemises teatud nähtustest või asjade juures, mis võimaldab need asjad ühe mõiste alla kokku võtta. Lihtviisil öeldes: üldistada. Mäletan Rein Ruutsoo salvavalt pilkavat tooni, kui julgesin rääkida üldistamisest. “Üldistav” olla “operatsioonalselt täiesti sisutu sõna. [...] “Üldistamine” tähendas uurimise asemel nõukogulikule “ajaloo kirjutamisele” omaste poliitiliste sudskeemide installeerimist,” kinnitas Ruutsoo (2002: 1523).

Tõsi, tähendas. Installeeriti. Hävitati “üldistatult” kulakuid, rahvavaenlasi ja kodanlikke natsionaliste. Ainult et see teeb üldistamise sama palju bolševistlikuks kui Hitleri taimetoitus teeb veganluse natsionaalsotsialistlikuks. See tähendab, ei tee. Üldistamine on kogu meie mõtlemise alus ja mingite ideoloogiatega pole sel vähimatki pistmist.

Küsimuseks jääb, mis on see miski, mida üldistatakse. Võib ka nii öelda: mis on see miski, mis suurest hulgast nähtustest

või asjadest välja destilleeritakse kui ühisomadus, nii nagu destilleeritakse piiritust väga erinevatest vedelikest? Täpsemalt öeldes: kas see miski, mis välja destilleeritakse, on päriselt olemas?

Küsimus on muidugi igivana ja vaevas juba Platonit ning kandus läbi keskaja nn universaalide vaidlusena. Kas see miski, mis teeb lauast laua ja toolist tooli, on ka “päriselt” olemas või üksnes siis, kui maailmas on kasvõi üks laud? Sellele probleemile on vastatud erinevalt, kuid tegelikult on üsna ükskõik, kuidas. Platon võis arvata, et kuskil on ideede depositoorium, kust nad aeg-ajalt inimeste maailma lipsates asjastuvad, aga saavad hakkama ka ilma selleta. Mõni teine võis jälle vastupidi arvata — et kui maailmast kaob viimane tool, kaob ka mõiste “tool”. Oluline on hoopis see, et meie oma mõtlemisvõimekesega ei eelda iseseisvate ideede olemasolu, vaid näeme neid ikkagi vaid “päriselt” olemas olevate esemete ühisomadusena.

Muuseas eeldame samal viisil, et “päriselt” on olemas ka need asjad, mida meie ega üldse keegi maailmas ei taju. Selle üle on samuti palju vaieldud: kas see kivi, millest keegi mitte midagi ei tea, on üldse olemas? Mõttetu vaidlus, mille absurdsus sisaldub juba küsimuses endas: mingist “selest kivist” ei saaks juttugi teha, kui teda poleks. Vastuväide: ka üksarvikut pole, aga temast räägitakse palju. Vastuväite vastuväide: jah, üksarvik on konstruktsioon, kuid siiski millegi põhjal, mis on olemas.

Ent teeme absurdi olemuse veel lihtsamini arusaadavaks: kui astronoomid ehitavad endale parema pikksilma, avastavad nad uusi tähti. Avastavad, mitte ei tekita. Nad eeldavad, et need tähed olid olemas ka siis, kui neist keegi mitte midagi ei teadnud. Ning sel kombel mõtlevad ka kõige paadunud sotsiaalkonstruktivistid. Nii mõtlevad nad hommikul voodist tõustes, kohvi juues, tööd tehes ja õhtul magama minnes. Ikka eeldavad nad, et asjad ja nähtused on päriselt olemas, ikka nad üldistavad, juues jooki nimega “kohv” ja süües sööki nimega “võileib”.

Mis kõige kohutavam ja ühtlasi iroonilisem: iga nimisõna on üldistus. Leidke palun üksainus kõnevõimeline sotsiaalkonstruktivist, kes ei kasutaks nimisõnu. Sellist pole. Nii nagu ta suu lahti teeb, ta üldistab. Peeter Selg astub tudengite ette ja ütleb: “Arm-

sad õed ja vennad filosoofiatippudel, seesinane väide, mida te ekraanil näete, on rumalus.” Mis on õde, mis vend, mis tipp, mis filosoofia, mis väide, mis ekraan, mis rumalus? Ühiskondlikud kokkulepped? Jah, kahtlemata. Ainult et neil peaks ikkagi olema mingi sisu, mida ütleja ja kuulaja sama moodi mõistavad. Ja see miski on siis ju ikkagi olemas, või kuidas?

(Siinkohal jätame vahele ekskursi postmodernistlike lolluste teise osakonda, mille ukse kohal seisab kuldtähtedega kiri “Autor on surnud” ja kus õpetatakse lihtsameelsetele, et teksti mõtte konstrueerib vastuvõtja ja et “valesti” mõistmist pole olemas — nii nagu kuulaja-lugeja mõistab, nii ongi “õige”. Selle täiesti ogarra väitega ei ole põhjust pikalt maadelda, piisab vaid kujutluspidist, kuidas mõni sotsiaalkonstruktivist professor sellesama tarkuse aupaklikult kuulavale auditooriumile ära seletab, lõpetades sõnadega: “Kas saite minust õigesti aru? Eksamil kontrollin.”)

Üldse tekib küsimus, kas inim mõistus suudab olla sekunditki üldistamata. Kas me üldse suudame ette kujutada midagi sellist, mida on ainult üks? See tähendab, et tal puudub isegi paariline, mille abil tuvastada mõni ühisjoon, et talle üldse nime saaks anda. Pingutan, mis ma pingutan, aga mina sellist asja välja mõelda ei suuda.

Universum? Mis te nüüd. Universum võib muidugi olla üks ja ainus, aga sellisena me teda ei näe; oleme välja mõelnud kasvõi hüpoteetilised paralleeluniversumid, et temast üldse kuidagi mõelda — kusjuures loogikavabaduse hinnaga, sest nii oleme loonud imeväärse mõiste: ainus ja kõikehõlmav, mille kõrval on teine samasugune, kah ainus ja kõikehõlmav. Kõlab nagu maailma vanima mehe isa, kes parajasti ülemisel korrusel lärmab. Jumal? Kah ei lähe läbi. Ikka kõneldakse jumalatest, olgu või eba-jumalatest. Jällegi üldistus.

See viib meid oletuseni, et ainukordne entiteet meie pähe ei mahugi. Kui selline ka olemas on, siis me ei tunne teda ära. Me ei oska teda nimetada, me ei saa temast mõelda. Me ei teagi, et ta olemas on, ehkki võib-olla suhtleme temaga. Aga ise seda ei taipa.

Ent üldistused ei ole üksnes nimisõnad. Omadus- ja tegusõnad ikka samuti. Omadussõnade puhul on see eriti ilmne. Kes on ikkagi loll, kes paks, kes punane, kes naljakas. Appi tulevad ka vastandid: kes on loll, kes ei ole loll — natuke raske vahet teha. Kes on loll, kes tark — palju parem. Palju parem, palju halvem — jälle parem.

Tegusõnad: kirjutatan, joonistan, maalin. Taas võib juba kilomeetri kauguselt haista sotsiaalset konstruktsiooni: kas ikooni maalitakse või kirjutatakse? Meie arvates maalitakse, venelase arvates kirjutatakse. Kuid see ei tähenda, et kirjutamisel ja maalimisel poleks mingit ühist omadust, millest nad nime on saanud. Konks — ja väga lihtne konks — on vaid selles, et ühisomadusi, s.t defineerimisaluseid, võib olla mitu ja üks kultuur valib neist ühe, teine teise. Nad hõlmavad enam-vähem sama nähtust, kuid väikese nihkega. Kogu saladus. Eestlastele on kirjutamine seotud tulemuse välimusega (pärgamendile kantud kritseldused meenutasid kinda- või vöökirja), venelasele ilmselt eesmärgiga, teatud info kandmisega mingile pinnale. Tegevus on enamasti seesama, meie mõistes kirjutamine, aga mõnel juhul ka mitte.

Kui nimisõna vajab sünniks — nagu eespool oletatud — vähemalt kahte ühikut, et neid ühise nimetaja alla viia, siis kehtib see ka tegusõna puhul. Sama tegevust peab saama teha mitu isikut või isikustatud eset või nähtust. Mina ulun, hunt ulub, tuul ulub. Näete: ulumine käib nii; ulumine on see, kui keegi või miski teeb nii. Uluda saab kõvemini, nõrgemini, kiledamalt, jämedamalt. Saite aru, lapsed? Ja kui ma järele jätan, siis ma enam ei ulu. Kogu tarkus.

Tõeliselt probleemseks on osutunud vaid üks tegusõna, ja see on mõistagi “olema”. Selle kallal on tarkpead vaeelnud sama kaua ja pingsalt kui küsimuse kallal, kuidas saab moos kommi sisse. Kõik muidugi on — mina olen, sina oled, mägi on, ilm on — , aga milles olemine seisneb? Kuidas ollakse? Ei saa öelda, et vaadake, lapsed, praegu ma olen, aga nüüd enam pole. Ei saa ka öelda, et vaadake, nii ollakse kõvemini, nii nõrgemini, nii kiledamalt või jämedamalt.

Seetõttu me jäämegi endalt küsima, mis on olemine ja kas olemine saab ka olemata olla. Me ei pääse siit välja ega saagi pääseda. Võimatu on mõelda või kõnelda millestki, eeldamata, et ta on. Kuid just seda üritavad postmodernistid-sotsiaalkonstruktivistid. Õieti nad üritavad sellist nägu teha, suutmata oma hädafilosoofiast tegelikult ellu rakendada ainsatki koma. Nad laterdavad sotsiaalsetest kokkulepetest, mille tulemusena “fenomenid” või “entiteetid” justkui alles tekivad, suutmata ise hetkegi sel viisil mõelda. Mäge ei ole olemas, kuni me pole kokku leppinud, mis on mägi, ütlevad nad. Vabandust, MIDA ei ole olemas?

Üldiselt on see üks veider filosoofia. “Vaadake seda puud seal. Mina teda ei näe ja tegelikult pole teda olemaski. Teda — see tähendab seda puud, mida ma ei näe.”

Kirjandus

- R a u d, Rein (koost.) 2019. *Tegelikkus ja sotsiaalsed konstruktsioonid*. Tallinn: Salvaja
- R u u t s o o, Rein 2002. Tähelepanekuid seoses vastuväitlusega. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1518–1534
- U i b o, Raili 2012. Sooneutraalsus või soopimedus? — *Postimees*, 18. aprill; <https://arvamus.postimees.ee/812558/raili-uido-sooneutraalsus-voi-soopimedus>
- V a h t r e, Lauri 2012. Rassiviha, klassiviha ja kultuuriviha. — *Postimees*, 11. juuli; <https://arvamus.postimees.ee/903954/lauri-vahtre-rassiviha-klassiviha-ja-kultuuriviha>

LAURI VAHTRE (1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 1984, ajalookandidaat 1988. Eesti Vabaõhumuuseumi vanemteadur 1983–1985, Eesti Teaduste Akadeemia ajaloo instituudi nooremteadur 1988–1992, TÜ vanemõpetaja 1989–1992, Riigikogu liige 1992–2003, 2007–2011 ja 2014, Kaitseministeeriumi avalike suhete osakonna nõunik 2011–2015, Eesti Sõjamuuseumi — Kindral Laidoneri Muuseumi teadur a-ni 2020; praegu vabakutseline. *Akadeemias* avaldanud artik-

lid “Karskusseltside osast Eesti riikluse sünniprotsessis” (1997, nr 5, lk 957–971), “Kas tindipotiloom on olemas” (2000, nr 12, lk 2630–2646), “Rahvuslik kasvatus: Kas uus sisu vanas kuuēs või vana sisu uues kuuēs?” (2004, nr 1, lk 33–42), “Kalevipoja säng ja Jakobsoni äng” (2013, nr 12, lk 2139–2156), “Rahvuse paratamatus” (2017, nr 2, lk 195–201), “Avatus ja suletus” (2020, nr 11, lk 1935–1942) ning ““Eesti mees ja tema sugu”: Mõistatuslikud värsid poliitilises pilkelaulus” (2022, nr 6, lk 963–981), samuti luulet (2011, nr 6, lk 1124–1126) ja kaks arvustust, lisaks väidelnud Rein Ruutsooga (2001, nr 6, lk 1310–1311; 2002, nr 2, lk 398–407) ja James S. Pearsoniga (2023, nr 5, lk 938–941).

CONCORDIA KLAR. Hüpe maandumiseta (1970)

KATKESTUSTE KAART

Viivi Luik

Jaan Tõnissonile pühendatud ettekannet ei saa ometi alustada ilma teda ennast tsiteerimata. Mida ma ka kohe teen:

Tuleb üleüldse kahelda, kas eluvõimulisi rahvaid isegi kõige hirmsamad sõjad nende edenemises lõplikult kinni suudavad panna. Sõda oma laastamisega paneb rahva lühemaks või kauemaks ajaks kultuuriliselt seisatama, aga niikaua kui rahvas oma sisemist elujõudu ja eluarmastust ei ole kaotanud, võib tema seisakust ometi jälle üle saada.

Need sõnad on öeldud üle saja aasta tagasi, Esimese maailmasõja ajal, kuid nad puudutavad meid siin ja praegu, praeguse sõja ajal. Ja tekitavad küsimusi. Sest Esimesele maailmasõjale järgnes kiiresti Teine maailmasõda, mida tegelikult püütakse lõpetada alles praegu. See sõda, mis käib Ukrainas, puudutab kogu Teise maailmasõja järgset läänemaailma.

Sel ajal kui Jaan Tõnisson sõjast rääkis, ei võinud ta veel teada, et Venemaal hakatakse kujundama nn uut inimest. Mitte keegi kogu maailmas ei olnud ette valmistatud seda tüüpi kultuurikatkestuseks, mille õige nimi võiks olla inimesekatkestus. Kõigi muude teada olevate Teise maailmasõja puhkemise põhjuste kõrval mängis oma kindlat rolli ka see katkestus, mida ma siin küllaltki kohmakalt nimetan inimesekatkestuseks. Õigem oleks ehk öelda: inimlikkusekatkestus. Teise maailmasõja puhkemisega katkes silmanähtavalt Euroopa humanistlik kultuur.

Muidugi mõista ei torganud see esimestel sõjajärgsetel kümnenditel kohe silma, sest maailm toimis edasi ja midagi nagu

**Ettekanne konverentsil “Aade viib edasi: Jaan Tõnisson 155”
22. detsembril 2023. aastal Tartu Ülikooli raamatukogus.**

polekski olnud. Pinnale aga oli juba kerkinud täiesti teistsugune inimtüüp. Hangeldajaid ja kõigemahamüüjaid on alati olnud, kuid vahe on selles, et mida aeg edasi, seda rohkem hakati eeskujud võtma just nendeltsamadelt kõigemahamüüjajatelt, pettus ja vale ei olnud enam häbiasjad, vaid neist on saanud pikkamööda elu loomulik osa. Nii nagu rumalus ei ole enam häbiasi, vaid on muutunud märkamatuks, aegamööda ja hiilivalt peaaegu et inimõiguseks.

Jaan Tõnisson räägib asja tsiteeritud tekstis juba tol ajal katkestusest. Antud juhul sõja põhjustatud kultuurikatkestusest. Ja sõna “katkestus” toob kohe meelde tänapäevaelu koos kõigi oma uudisteportaalidega. Nagu te ehk olete tähele pannud, ilmub katkestuste kaart nendesse portaalidesse siis, kui väljas on kuri ilm. Kui tuul vingub ja torm ulub. Katkestuste kaart näitab elektrikatkestusi reaalajas. Sellele kaardile märgitud kohtades peavad inimesed oma eluga toime tulema ilma valguseta.

Kuna valgus on kogu aeg lülitiklõpsu kaugusel, ei panda selle olemasolu ja kättesaadavust üldse tähele, see on igapäevane asi ja iseenesestmõistetav hüve. Kui valgus katkeb ja vool kaob, kui valgust enam ei ole, siis selgub järsku, mis on kaotatud. Kui katkestus on liiga pikk, harjutakse elama ka ilma valguseta. Ükskord tuleb aga elekter tagasi ja siis imestatakse, kuidas elu ilma valguseta üldse võimalik oli. Kuni sellega jälle liiga ära harjutakse ja selle olemasolu enam tähele ei panda. Kuni järgmise katkestuseni.

See lihtne mõistujutuke viib loomuliku küsimuseni: mis on kõigil neil katkestustel ja katkestuste kaardil pistmist Jaan Tõnissoni ja tema tänase mälestuskonverentsiga?

Siin on tarvilik selgitada, et enne, kui ma siin rääkimiseks jah-sõna andsin, küsisin Krista Aru käest, kuidas ta kujutab seda asja ette, sest temasuguse Tõnissoni-uuri ja kõrval kahvatavad teiste katsetused Tõnissoni elu ja tegevust mõtestada.

Kristale pakkus huvi see, et ma olen lapsena elanud nende Viljandimaa maastike keskel, mis kunagi igiammu olid Jaan Tõnissoni lapsepõlvemaastikud. Mõtlesingi siis, et jah, ma räägin siin

sellest, kuidas maastik seob minevikku olevikuga, surnuid elavatega, inimest ajalooga.

Kõlab nii süütult ja poeetiliselt ning annaks rääkida küll, kui rääkima asudes ei selguks, et neid Viljandimaa maastikke ei ole enam olemas. Et on toimunud maastikukatkestus ja Eesti maa-kaart on kõige muu kõrval ka maastike katkestuste kaart. Kui maastikukatkestus on toimunud, järgneb sellele paratamatult ka üks teine katkestus.

Koos kadunud maastikuga kaob ka selle maastiku sünnitatud inimtõug ja lavale ilmub hoopis üks teine inimtüüp. Tüüp, mis passib kokku teiseks muudetud maastikuga. Selle tõttu on oluline rääkida Jaan Tõnissonist ükskord ka seoses maastikuga. Eesti maastikke on ikka peetud iseäralikult mütoloogiliseks. Nad on sünnitanud Kristjan Raua ja Kaljo Põllu, kes omakorda on neid maastikke oma kunstis põlistanud. Nad on sünnitanud ka Veljo Tormise ning tema muusika. Ja Ernst Enno, Hando Runneli ning nende luule. Ei maksa unustada, et need maastikud on sünnitanud ka Jaan Tõnissoni, keda üks teine Jaan, Jaan Undusk kirjeldab kui mütoloogilist olendit. Lubage meelde tuletada, mida Undusk Tõnissoni kohta ütleb:

Mütoloogiline olend ei allu muutuvate olukordade psühholoogilisele survele. Tal on oma sakraalne süžee, millest ta ei saa kõrvale kalduda, ja kindlad ajastuülesed funktsioonid, mida täita. Ta on algusest lõpuni põhiliselt anakronistlik, eesti keeles — ajakohatu (ajatu ja kohatu!), aga kui tema müüdiline trajektoor mõnes ajalõigus ja ruumiosas ühiskonna profaansete rütmidega ühtib, siis on tulemuseks isiksuse erakordne mõju ajaloo käigule. Niisugune ilmselt oligi Jaan Tõnisson Eesti riikluse eelsel umbkaudu kahel kümnendil.

Kuna Eesti on alati olnud koht, mis on läbi teinud korduvaid kultuurikatkestusi, maastikukatkestusi ja inimtüübigatkestusi, siis nõuab Eestis elamine ning Eesti ajaloos kaasa rääkimine kõigil aegadel külma verd, hirmu puudumist ja erilist huumorimeelt, mis aitab ohtlikul hetkel hakkama saada ja annab jõudu üle elada ning vastu pidada. Eestis elamine nõuab neid omadusi, mis on heal kirurgil või väljaõppinud sõjamehel. Ilma nende omadusteta sõdu ei võideta ja luid-konte kokku ei lapita.

Tõnissoni kohta arvatakse, et nalja ta ei teinud, kuid ise naljadena mõjuda ei kartnud ning et just selles julguses avalduski tema iseäralik huumorimeel. Peab ütlema, et Jaan Tõnisson kõigest oma näilisest keevalisusest hoolimata pidi mõistma siiski säilitada külma verd, oskama elust rõõmu tunda ja oma vastaste rünnakutest nalja saada, muidu ta ei oleks kõik need aastakümned suutnud sadulas püsida ja ikka uuesti teisi tiivustada. Kerge see talle kindlasti ei olnud

Siinkohal tasuks meenutada üht lõiku Marju Lepajõe kõnest, mille ta pidas 2018. aasta detsembris Jaan Tõnissoni 150. sünniaastapäeval:

Venestusaja raskest uimasuses üles kutsuda millelegi nii radikaalsele kui kogu rahva äratamine omakeelsele haridusele ja kultuurile oli Tõnissonile ilmselt väga raske. Oponendid, keda ta oma kirjutistes tsiteerib, sarnanevad oma küünilise patroneerimise poolest kahtlemata tänapäeva nn praktilise või kaine mõistuse esindajatega, kes kutsuvad üles assimileeruma, globaliseeruma, valima jõulisemat usku, peavooluparteid ja mida kõike veel. Milleks kulutada nii palju aega õppimisele? Koolid võib ühendada, ained kokku lükata, õpetajaid võib vaadata telefonist. Mis tähtsust on eesti keele ortograafial? Kes vajab turul kirjandit? [...] Kus on raske hetk, on kohe inimesi, kes kutsuvad kõike ruttu maha müüma. Nagu praegu, nii ka siis.

Kui inimesed, kes näevad ja taipavad ja peaksid seda välja ütlema, võtavad suu vett täis ja vaikivad, siis ongi jäme ots mahamüüjate käes. Katkestus muutub vältimatuks ning matab enda alla ka need, kes ta välja kutsusid. Seda püüabki ajalugu inimestele pidevalt õpetada. Kuid häda on alati selles, et õppust võtma peavad ikka ja alati uued põlvkonnad, keda eelmise katkestuse, eelmise õnnetuse ajal veel olemaski ei olnud. Üks uskumatult lihtne rohi ajalooõnnetuste vastu siiski on. Mida rohkem on ühe rahva hulgas inimesi, kes oskavad elust rõõmu tunda igas olukorras, seda raskem on seda rahvast alistada. Ei maksa unustada, et seda, millest rõõmu tunda, on alati. Ikka ja igal pool läheb hommikul valgeks, ja täiesti tasuta. Päevavalguse eest ei pea sentigi maksma. Ja see annab meile ikka uut julgust ja uut jõudu, isegi kui me sellest üldse ei mõtle.

Kultuurikatkestus on alati ka haridusekatkestus. Enne kultuuri- ja haridusekatkestust peab aga olema ilmtingimata toimunud maastikukatkestus. Nii paradoksaalne kui see ka on, toimuvad maastikukatkestused alati kõigepealt ikka suurtes linnades ja alles linnadest valguvad nad maale ning muudavad maastikke nii, nagu nad muutsid linnu. Tasub meelde tuletada neid ulatuslikke linnamaastike katkestusi, mille tõi endaga kaasa industriaalühiskonna süünd 19. sajandil. Teame, et Pariisid-Londonid muutusid alles siis nendeks Pariisideks-Londoniteks, millisena meie neid tunneme. 20. sajand tõi kaasa põhjaliku kultuurikatkestuse, niisamuti haridusekatkestuse. Kristlik kultuur ja klassikaline haridus katkesid. Võib õigustatult küsida, kas mitte just need katkestused ei sünnitanud kaht suurt eelmise sajandi sõda.

Praegu elame jälle ühel kultuuri-hariduse ja maastikukatkestuse ajastul, jälle ühes uues ühiskonnas, mille oleme nimetanud infoühiskonnaks. Ja jälle on katkestuste tulemuseks suur sõda. Kes selle sõja üle elavad, need näevad, kas Jaan Tõnissoni sõnad ka seekord täide lähevad ja kas sõja läbi teinud rahvastel on nii palju elujõudu ja eluarmastust, et Euroopa kultuur, haridus ja maastik lõplikult ei katke. Kui need liiga pikaks ajaks katkevad, tekib ka see katkestus, mida võib inimesekatkestuseks nimetada. Võimalik, et liiga tihedad katkestused teevad inimese loomaks, sest kui pole enam kultuuri ega haridust, pole ka enam seda inimest, keda meie inimese nime nimetades ette kujutame. Võimalik tõesti, et inimest eristab loomast huumorimeel. Kui inimene enam nalja ei mõista ja naerda ei oska, vaid arvab, et nali on solvang, kas ta siis ongi enam inimene? Kas tänane võrdsuseideoloogia ja nn solvumiskultuur ei võrsu mitte huumorivaesuse pinnast? Headuse nimel tehakse vihase surmtõsidusega kurje tegusid, ja tõenäoliselt on üks huumoripuuduse põhjusi rahvaste puudulik emakeeleoskus. Keele pragmatiseerumine. Tsiteerin veel kord Marju Lepajõed: "Huumori tabamine näitab keele valdamist ja see on esimene asi, mis kaob, kui inimene ei suuda end väljendada. Huumor on keele kõrgem aste." Keele larestumine omakorda on seotud maastike, eriti linnamaastike ühetaoliseks muutumisega, mitmekesisuse kadumisega.

Kuid jah, maastike juurde tagasi tulles tahaksin vahepeal kas või lühidalt rääkida nendest Viljandimaa maastikest, millest ma alguses tegin juttu ja mis minu jaoks on ühel väga mõjuval viisil tõesti seotud Jaan Tõnissoniga! Muidugi ei olnud need ka siis, minu lapsepõlves, viiekümnendate alul, mitte need maastikud, mida omal ajal koges Tõnisson, kuid mingit aimu neist ehk siiski võis tollal veel saada. Nüüd on nende maastike asemel hoopis midagi muud. Mäluauk. Jah. Kultuurikatkestus, kui soovite.

Olen ise vahetevahel rääkinud, et maastik talletab neid mõtteid, mis tema keskel on mõeldud, ja kui maastik hävitada, on see ühtlasi ka mõtete ning mõtteviiside hävitamine. Raske on selle kohta midagi öelda tabavamalt, kui seda teeb ungari kirjanik Sándor Márai 1945. aasta kohta, mil sovetid võtsid Ungaris võimu. Venelastega kokku puutumist kirjeldab ta nende sõnadega:

Ka mina olin nende silmis pursui, olgugi teisiti kui need, kes “elavad varandusest või teiste tööst”, — ma olin pursui, sest ma “säilitasin hinges midagi”. See määratlus tuli mul hiljem korduvalt meelde... Nõukogude kord tahtis minult ära võtta just seda, mida ma “hinges säilitasin”.

Selle äravõtmiseks, mida eestlane hinges säilitas, sobis suurepäraselt sovetiaegne maaparandus, mis kuuekümnendate esimesel poolel eriti ulatuslikult tabas just neid kante, kus on Jaan Tõnissoni sünnitalu. Ja muidugi mõista tabas neid kante enne maaparanduseni jõudmist eriti massiivselt ka 1949. aasta märtsiküüditamine, sest need olid suurte päriseks ostetud talude ja põliste taluperede piirkonnad. Nüüd on need maastikud võsa, padriku ja uuemal ajal ka inetute lageraielahmakatega kaetud tasandikud.

Ma ei tea, millised olid need maakohad siis, kui Jaan Tõnisson oli laps ning elas nende maastike keskel ja valitses neid maastikke. Sest laps on alati oma kodumaastike salajane valitseja. Mina valitsesin neid maastikke ligi sada aastat pärast Tõnissoni ja hetk enne suurt maaparandust.

Mäletan väga hästi nende maastike mitmekesisust, liigendatust. Vösaste umbisikuliste maamassiivide asemel olid siis heinamaad ja põllud, mille muld oli sõna otseses mõttes mitmete ja mitmete põlvkondade käte vahelt läbi käinud. Põllud olid liigendatud

põllupeenarde ja väikeste metsasaludega. Siin-seal lookles oja-ke. Maastikku elustasid sajandite jooksul sisse tallatud teerajad. Maastik oli oma. Igal pool oli seda tunda. Siin-seal keset põldu seisis mõni suur kivi, kasvas pihlakas või vana metsõunapuu, mis kõik hiljem maaparanduse ajal buldooseritega hunnikusse aeti.

Niimoodi see mälu kustutamine käiski. Tehti oma kätega ära. Sest kõik see kuuekümnendatel toime pandud maastike hävitamine tehti oma kätega. Nii see ette nähtud oligi. Ülaltpoolt tuli käsk. Kohale saadeti masinad ja mehed. Kivid, puud ja tühjaks küüditatud talude õunapuud ning sirelid lükati buldooseriga hunnikusse. Looklevad ojakesed tõmmati sirgeteks magistraalkraavideks, kirikuaeda või mõisaparki tehti masinaremonditöökojad. Kenamate künkakeste otsa ehitati kolhoosi sigalad ja karjalaudad. Seal nad siis troonisid, koos sinna juurde kuuluvate sõnnikuhunnikute ja virtsaojadega. Selle kõigega käis muidugi mõista kaasas reibas propaganda külluslikust tulevikust.

Kuritegelikud kampaaniad, mis diktatuuririikides läbi viiakse, tehakse tingimata headuse nimel. Praegusel ajal elades tuleb seda meeles pidada. Mitte kunagi varem ei ole nii võltside headuseloo-sungite all nii palju inimesi tapetud ja piinatud kui tänapäeval. Nii Kremli bande kui ka Hamas tapavad ja piinavad inimesi inimese heaks, inimese õnne nimel.

Kuid tagasi Jaan Tõnissoni ja tema maastike juurde!

Ei maksa unustada, et kõigi maastike juurde kuulub alati ka taeva avarus, erinevate aastaaegade pilved, taevakehade liikumine. Nende üle Moskval võimu ei olnud. Taeva avarus on jäänud ikka taeva avaruseks, hoolimata taevasse ilmutavatest pommilennukitest ja hoolimata taevatähti teesklevatest droonidest. Taeva üle puudus Moskval võim ühtemoodi nii enne kui ka pärast maastikukatkestust. Nii enne kui ka nüüd.

Igatahes nendel suvedel, mil toimus minu kaudne kokkupuude Jaan Tõnissoniga, olid Tānassilma valla maastikud veel enam-vähem eestiaegsed. Välja arvatud see, et suured talud olid inimestest tühjaks viidud ja rääma jäänud. Tee viis aga ikka sinimetsa poole kaugele, nii nagu Ernst Enno tuntud luuletuses, ja sinna ei saanud võõras võim midagi parata.

Tolleaegne Viljandi-Tartu maantee oli kitsas kruusatee; see lookles läbi kuusikute ja kaasikute, kus suured haarangud olid siis veel toimumata ja metsavendade punkrid alles üles leidmata. Selle maantee kohal paistsid päike, kuu ja tähed omas täies hiilguses. Just seda maanteed mööda tuli iga suve kõige valgemal ajal meile külla Vana-Albert, Mursi-Tõnissoni kauge sugulane.

Alatiseks jäi mulle silmade ette pilt, kuidas heledal kruusateel noores lehes kaskede vahelt ilmub nähtavale täiesti kohatu korrektsusega riietatud vanahärra. Isegi viiekümnendate Eestis poleks tema kohta leidunud muud nimetust kui vanahärra. Vana-härra ta oli ja vanahärraks ta jäigi.

Ta kõndis aeglaselt ja lühikeste vanainimesesammudega, kuid tema selg oli sirgem kui ühelgi muul inimesel, keda ma seni näinud olin. Ta võis olla ligi üheksakümmend aastat vana ja käia tuli tal nende lühikeste sammudega meile ja koju tagasi kokku vähemalt viisteist kilomeetrit. Alati, kui ta kaskede vahelt nähtavale ilmus, oli juunikuu, suve kõige valgem aeg, ja alati paistis päike. Ju ta võttis oma igasuvisse teereisi ette ainult ilusa ilmaga.

Riided, mida ta kandis, ei passinud aja ega kohaga kuidagi kokku, kuid seda muljetavaldavamad nad olid. Võis arvata, et Eesti aeg on Vana-Alberti kuju võtnud ja tuleb mööda metsavahe- teed meie poole.

Alberti juuksed olid teadagi et hõbehallid, korralikult lõigatud ja seitleisse kammitud. Ta kandis alati ühtesid ja neidsamu tumehalle peenetriibulisi pükse, musti kingi ja musta kuube, mille kohta oleks sobinud öelda saterkuub. Peas oli tal ikka veel heas vormis ja hästi harjatud tumehall kaabu. Ka tagasihoidlik siidine kaelaside ei puudunud. Ühel käsivarrel kandis ta korralikult kokku pandud heledat suvepalitut ning hõbenupuga musta vihma-varju.

Võib ette kujutada, kui keeruline oli vanal mehel kõiki neid asju tarvitamiskorras hoida. Ma ei tea temast rohkem midagi. Mitte kunagi ei jutustatud tema elulugu ega räägitud sellest, mis ametit ta pidas enne sõda ja kuidas ta oli Siberisse saatmisest pääsenud. Või oli see tal alles ees. Sest need aastanumbrid temasugustele meestele ei halastanud.

Võimalik ka, et ta oli korduvalt kinni võetud ja oma karistused jõudnud ära kanda. Tagantjärele tark olles võib kinnitada, et välja nägi ta nagu kirikuõpetaja, koolijuhataja või kohtuhärra.

Alberti kohta teadsin ma ainult seda, et ta oli ühelt poolt kauge sugulane minu ammu surnud vanaisaga ja teiselt poolt kauge sugulane suurele mehele, Eesti peaministrile ja riigivanemale Tõnissonile, ja seetõttu Vene võimule väga kardetav.

Vähe puudus, et Alberti kardetavus ka vanaemale külge oleks hakanud. Uurisin alati vanaema olekut pärast Alberti külaskäiku ja lootsin kirglikult, et ehk on midagi Alberti kardetavusest tal- le juba külge hakanud. Ja pettusin alati, kui ma midagi erilist ei märganud.

Igatahes ühendas Vana-Albert mind Jaan Tõnissoniga ja see andis mullegi natuke kardetavuse-lootust.

Ma ei tea, millest nad vanaemaga rääkisid, sest nad rääkisid alati omavahel, alati nelja silma all. Keegi ei keelanud mul tuppä minna, kui Albert külla tuli, kuid ma ei läinud. Teadmata põhjusel ei tulnud see kõne allagi. Minu jaoks oli Albert mütoloogiline olend.

Igatahes alati, kui on tegemist Eesti maastikega, alati, kui kus- kil on Eesti maastikust juttu, näen ma seda maastikku ikka kuusi- kute ja kaasikute vahelise teena, millele iga hetk võib ilmuda kes tahes. Kas või Vana-Albert Jaan Tõnissoni saadikuna. Hoolima- ta maaparandusest, lageraie, uusarendustest, jah, isegi hoolima- ta inimsusekatkestusest on Eesti maastik just omas muutumises kõige-ks võimeline. Ta võib ilmutada mõne mütoloogilise olendi hetkel, mil seda kõige vähem võib oodata.

Ei maksa unustada, et tee viib sinimetsa poole kaugele ja ko- dus õitsvad valged ristikheinad isegi siis, kui sinimets on ajutiselt maha võetud ja valged ristikheinad ajutiselt asfaldi alla maetud. Sõda ja surm võivad küll maastiku ja inimese katkestada, kaardi- le võib ilmuda katkestuse märk, kuid ikka on mõni, kes ka kõi- ge süngema katkestuseaja üle elab ja oma inimesenägu ei kaota. Nendele ajatutele, ajastutevälistele olenditele toetub minevik, toe- tub olevik ning toetub paratamatult ja vääramatult saabuv tulevik. Hoolimata millestki.

Võimalik, et just sellepärast sisendas Jaan Tõnisson enne viimast suur katkestust rahvale nii kirglikult ja nii pidevalt: “Ära kardada!” Ja võimalik, et just sellepärast kirjutas Artur Alliksaar viimase katkestuse järel: “Meist on suurem, neist on suurem selle mulla saatus siin.”

Aga kui nüüd Eesti isamaalisele pateetikale ka natuke Eesti musta huumorit lisada, eriti praeguste sisepoliitiliste kempluste taustal, tuleb lõpetuseks tsiteerida Hando Runnelit:

“Su üle Jummal
valvaku.
Su koerust vemmal
salvaku.”

VIIVI LUIK (1946) on eesti luuletaja, proosakirjanik ja esseist. *Akadeemias* on ta avaldanud kõne “Suhkrustatud koletised ja lahjendatud inglid” (1994, nr 2, lk 314–319) ning Tartu Ülikooli rahvusmõtte auhinna tänukõne (2023, nr 2, lk 195–196).

EESTI ASJA AABITS EHK EESTIKS JÄÄMISE KUNST Mõtisklus

Toomas Kiho

I. SISSEJUHATUS: EESTI ASJA AJAMINE

Kirjakultuuri puhul on kõige algus aabits — kõige lihtsam, kõige esimene post pikal kultuuriteel, kultuuri sisse kasvamise teel.

Kultuur ise on aga mõrt, mis seob ühe rahva kokku. Mõrdina tuleks seda võtta ja häbeneda pole siin midagi; teaduslikumas keelepruugis võiks siin mõrdi asemel ka väärtustest kõnelda. Eriti fataalne on see väikeste rahvaste ja rahvakildude puhul: kultuur on nende saatuseküsimus, nii on see Eestigi jaoks.

Kes seda mõrti toodab, kes sellega ehitab ja kultuurimüüri laob? Need olete ka teie, nende ridade lugejad. Ja olen mina, kes neid kirjutan. Ja siis muidugi kõik need teised, kes eesti keeles kirjutavad, ja niisamuti nende tekstide lugejad. Oleme kõik koos. Meist kõikidest sõltub suuremal või vähemal määral (kartmata öelda suuri sõnu), kas Eesti jääb Eestiks. See on meie kohustus. Õieti pole see mitte kuskilt pealesunnitud kohustus nagu kohustused tavaliselt, vaid loomusunniline, vabatahtlik kohustus — nii on see vähemalt ideaalis; ei erine see kohustus näiteks suitsupääsukeste kohustusest pesa ehitada ja järglased tiivakandjaks kasvatada. Ja üldiselt see ideaal ka toimib praktikas, nii pääsukeste kui

meie, inimeste puhul. Pääsukestel on kohustus tulevaste pääsülvkondade ees ja meil eesti kultuuri tuleviku ees.

Armastan vaadet, et üks rahvas on kultuuriliselt iseseisev liik. Täpselt nagu bioloogias tuntakse taime-, looma- ja seeneliike, tunneb maailmakultuur eri rahvaste kultuure. Ja mida suurem on mitmekesisus, seda tugevam on neid liike koondav sfäär. See kehtib nii eluslooduse ja biosfääri kohta kui ka rahvaste kultuuride kohta ehk siis inimkonna kohta. Maailma päästmiseks ehk elu kestmiseks siin planeedil vajame inimese kui bioloogilise liigina enesestmõistetavalt looduslikku mitmekesisust ning spetsiifilise liigina — inimesena — ka kultuurilist mitmekesisust.

Esimesega kaasneb inimkonnale kui suurimale planeedi reosatajale ülesanne hoolitseda laiemalt keskkonna ja teistegi liikide kaitse eest, mitte ainult inimliigi eest. Arusaamine, et peale inimese ka muud eluvormid inimese hoolimist ja kaitset vajavad, pole olnud inimajaloo vältel sugugi nii iseenesestmõistetav, nagu ta on praegu. Looduselt on ikka võetud ja vähe on hoolitud tagajärgedest, kuid ega tänapäevalgi, kui inimõõju planeedi tuleviku kujundamisel on väljaspool kahtlust, pole kahjuks palju muutunud. Isegi palju räägitud rohepõõre ja sellest tulenev vajadus energietilisteks ümberkorraldusteks ei pruugi siin kuigivõrd aidata. Nimelt võib pealispilgul arvata, et tänapäeva lääne poliitilises agendas üha kesksemale kohale tõusnud rohepõõre — võitlus kliima soojenemisega, süsinikuheite kontrollimine, taastuenergeetika jms — tähendab ühtaegu ökoliigilist liigi- ja elupaigakaitset. Kui see nii oleks, siis kuuluks liikide kaitse automaatselt ka poliitika peavoolu sisse ja sellega koos võiks ka klassikaline looduskaitse üsna kergelt hingata ning looduse kaitsjatel poleks vaja muret tunda looduskeskkonna seisukorra, elupaikade ahenemise, uute kaevandusalade kasutusele võtmise, ülemäärase metsaraie, põllumaade üleväetamise jms pärast. Teame, et paraku nii see pole, sest poliitiline rohepõõre kipub sageli kujunema n-õ rohepesuks, kus võetakse rohelisuse sildi all kasutusse kavalaid meetodeid, mille eesmärgiks on aga ikkagi vana hea majandusliku kasu suurendamine ja hoopiski mitte ökoloogiline kasu. Sellisel mõtteviisil on sügavad tööstusajastust pärinevad juured, mida on 21. sajandilgi veel keeruline murda, näeme ju, et sageli võivad

nn rohemeetmed olla üsna küsitavad ja mõnel pool ka avalikult silmakirjalikud. Siiski, kui ka mitte valitsevaks, siis ometi üha kuuldamavaks on saanud tähtsaim roheline õilis ja ainumõeldav põhimõte — me ei saa kulutada ja tarbida rohkem, kui maailma loodusvarad võimaldavad. Ning seega, hoolimata tagasilöökidest ja süsserdamisest võib rahvusvahelise poliitika peavoolust, millesse tänapäeval teatud roheline osis igal juhul kuulub, ikkagi leida toetust ka loodusliku mitmekesisuse postulaadile.

Kuidas leida aga toetust kultuurilise mitmekesisuse säilitamise vältimusele? See tundub keerulisem, sest parasjagu poliitikas õigeks peetavad (et mitte öelda moes olevad) teooriad seda mõtteviisi pigem ei toeta. Et seda mõista, tehke üks lihtsustatud katse: proovige leida toetust a) mõnele rohepöördega seotud projektile ja b) mõnd rahvust ja kultuuri toetavale projektile ning võrrelda oma taotluse edukust: kummal projektil on lootust toetust saada? Ja kui see muidu veel selge pole, siis tõlkige see taotlus inglise keelde, nagunii peate oma projektitaotluse ju selles keeles esitama, ja te mõistate: *climate change* vs. *national culture*; kas on lootust saada fondide rahastust *climate change*'i või millegi *national*'iga seotud ettevõtmisele?

Niisiis on inimese kultuuriline pool ja püsi praeguses maailmas haavatavamgi kui tema looduslik pool ja püsi. Et me loodusressursside kasutamisel oleme lähedale jõudnud äärelle, kust edasi enam ei saa, selles on läänelik peavool siiski ühel meelel; maailma kultuurilis-poliitilisele äärelle jõudmist nii teravalt ei tajuta — ilmselt põhjusel, et seda aitavad pehmemdada moodsad teooriad sotsiaalkonstruktivismist kuni postmodernse postrassismi, mis eriti lääne mõtlemises järjest eluõigust juurde võidavad. Esimene väidab, et enam-vähem kõik sotsiaalkultuurilised ning -bioloogilised nähtused on kunstlikult konstrueeritud, ning teise tuules kuuleme lääne valitsuste andekspalumisi sajanditetaguse orjandusliku ja koloniaalse mineviku pärast, millest kumab siiski enam moevoolu järgimist kui tõelist kahetsust.

Kuidas sellest olukorrast välja tulla? Ehk kuidas päästa inimkond ja tema kultuuriline mitmekesisus? Mida saame siin teha meie? Filosoofiliselt võttes aga ei peagi asjale vaatama kohe üldisest perspektiivist, ja selle tõiga mõistmine — et ei tulegi as-

ja käsitada tingimata globaalselt — on keskse tähtsusega. Piisab täiesti, kui lähtuda meie enda, Eesti vaatest. Ja tuleb välja, nii paradoksaalne kui see ka on, et sellest piisab! Sest üks ole ju nii, et kui kõik rahvad ja rahvakillud oma kultuurilist iseolemist väärtustavad ja selle nimel vaeva näevad, siis sellega ongi tagatud maailma kultuuriline mitmekesisus. Veel kord loodusega paralleeli tõmmates: sealgi on liigid ikka iseenda eest väljas, omasuguste piisavalt arvukas reproduktsioon tagab nende liikide bioloogilise edu. Samamoodi on see ka kultuuridega.

Niisiis pole meie ülesanne midagi muud kui ajada Eesti asja. Vahel öeldakse mõne tegelase kohta — seda on ikka kuulda olnud —, et ta ajab Eesti asja. Mida see õigupoolest tähendab, mis on selle mõiste sisu: “Eesti asja ajamine”? Usun, et piisava määratluse andsin just asja.

Tuleb toetuda oma kultuurilisele mälule ning tagada kultuuriline püsi. Kust aga meie kultuuriline püsi ja mälu pärinevad, millele lõpuks toetub ka riik ja omariiklus, sellest lähemalt allpool.

II. EESTI JURIIDILISED ALUSTEKSTID KUI MÄLUPESAD

Eestlased on ikka austanud kirjapandud reegleid ja seadusi: kui miski juba kirja pandud on, küllap ta on siis ka õige ja temast tuleb lähtuda. Viimastel aastatel on meil palju juttu olnud agarusest Euroopa Liidu kehtestatud määruste ja reeglite ülevõtmisel, ent üks uurisid eesti talupojad juba kaheksa aasta eest innukalt keisri säädusi ning otsisid just sealt tõde ja tõe kaudu lohutust ja elukergendust — *Mahtra sõjas* on Eduard Vilde need asjad meie kirjandusklassikaks kirjutanud. Tuleb selle taga näha siis saksa kultuuriruumi mõju — jätan siin oksüümoroni saksa mõjust sakste vastases võitluses avamata — või luterlikku maailmasuhtumist laiemalt, aga igatahes on seda tüüpi juura — kirjutatud õiguse austamine — meile üsna omane. Sellepärast tundub üsna ahvatlev otsida eesti kultuurilise mälu jälgi meie enda õiguslikest põhitekstidest. Eesti juriidilised alusaktid võiksid ju sisaldada midagi eesti kultuurile igiomast, peegeldada eestlaslikku maailmanäge-

mist, ning samas peaksid nad olema eestlasi mingi kultuurilise “lillesidemega” liitvad, kuis muidu?

Eesti riigi iseseisvusmanifest 1918. aastast kinnitab:

Eesti rahvas ei ole aastasadade jooksul kaotanud tungi iseseisvuse järele. Põlvest põlve on temas kestnud salajane lootus, et hoolimata pimedast orjaööst ja võõraste rahvaste vägivaldavalitsusest veel kord Eestis aeg tuleb, mil “kõik piirud kahel otsal lausa lõõvad lõkendama” ja et “kord Kalev koju jõuab oma lastel õnne tooma”.

Juba sellest lühikesest tekstilõigust on näha ühise eesti kultuuri ja kultuurist arusaamise vältimatust ja voorusi. Kes on Kalev? Ja miks teda koju oodati või oodatakse? Seda on võimatu niisama ilma selgitusteta ümber panna mõnda muusse keelde-kultuuri. Samas see, kes on Kalev, peaks olema selge igale eesti kultuuri sisse kasvavale juntsule. Niisiis on olemas mingisugused rohkem või vähem nähtavad niidid, mis meid otsekohe oma tähendusega kõnetavad, mis seovad meid ja meie arusaama ümbritsevast elust ja ilmast — see kokku on üks imeline lõim: eesti kultuuri lõim. Sest Kaleviga koos on meil ka teadmine, kes on Linda, tunne me Kalevipoega, teame tema võitlusi Vanapagana ja sortsidega, tema heidetud kive ja küntud vagusid üle Eesti maapinna, oskame märgata ja ära tunda tema sānge maastikul — pealegi teame, et need maastikuvormid, moreenikünkad, on olulised meie minapildile veel teisitigi, olles sageli ühtlasi muistsed linnamäed, kus on varju otsinud, tapelnud ja oma vabadust kaitsnud meie esivanemad. Lõpuks tunneme koos Kalevipojaga ka siili, kellest on viimastel aastatel omakorda saanud meie võitluste ja kaitsevõime sümbolkuju koos Siili- ja Okka-nimeliste sõjaliste õppustega.

Ja meid ei kõneta silmapilkselt mitte ainult Kalev ja iseseisvusmanifestis osundatud rahvuseepose vārsid — täpselt samamoodi on manifesti avalõigus nimetatud “pime orjaöö” üks meie rahvuskultuuris settinud õigeksmõist ehk vaieldamatu tees, mille najal püsib meie iseteadvus ja iseolemine. Nii on, et “võõraste rahvaste vägivaldavalitsus” ja eriti Carl Robert Jakobsoni isamaakõnest teada “700 aastane orjaöö” on osa meie enesetunnetusest.

Kultuuri koe moodustabki süsteem seesuguseid teese — asjaolusid ja tõiku, mida peetakse õigeks. Ja ehk veel olulisem — mi-

da peetakse omaks. Need me tunneme otsekohe ja vahetult ära, tihti alateadlikult. Kokku see mitmekesine ja mitmekihiline lõim moodustabki rahvusliku kultuuri tunnetuse. Selle lõime arendamise, kosutamise ja kasvatamise eest hoolt kandma oleme kohustatud me kõik — nii eestikeelsete tekstide tänapäevased kirjutajad kui ka lugejad. Seegi on Eesti asja ajamine.

Kui meie põlv need teesid läbi mõtleb, omaks võtab ja edasi annab järgmisele põlvele jne, siis meie kultuur püsib ja areneb. See siin on niisiis just see, millele siinse teksti pealkiri osutab — päris Eestiks jäämise kunst. Ja kunstnikud, kes sellega tegelevad, oletegi teie. Või — olemegi meie.

Meid ümbritsevad meie maastikud, meie pärimused, jutud, aga ka käitumis- ja olemismallid. Juba hällist peale kasvab laps kultuuri sisse, kui kuuleb eestikeelseid unelaule ja äiu-äiusid või vähemasti eestikeelse jutu kõma sängis und oodates (et mitte öelda, juba emakõhus). Nii kasvab ta sisse keelde ja eestlaslikku maailmamõistmisse. Just siit kuskilt sugenevad meisse eestlaslikuks peetavad iseloomujooned, kaasa arvatud see pahurus ja võõristamine, mida teised rahvad meie juures märkavad ja esile tõstavad.

Iseseisvusmanifesti lõpuread kõlavad nii:

Kõik kodumaa pojad ja tütreid, ühinegem kui üks mees kodumaa ehitamise pühas töös! Meie esivanemate higi ja veri, mis selle maa eest valatud, nõuab seda, meie järeltulevad põlved kohustavad meid selleks.

Nad kohustavad meid ikka veel, rohkem kui sajand hiljemgi. Nagu nad on kohustanud tegelikult juba aastasadu.

Huvitav on tähele panna, et rahvuskultuuri tüvesse, mis moodustub teatud hulgast nn tüvitekstidest, lisandub ajaga üha uusi kihte, mis võetakse omaks — et neid tekib üha juurde. Rahvas areneb ja tema kultuur samuti. Ometi on seal aga miski püsiv alg- või pärisosa, millele kõik uus tugineb. Kui uus ei tugineks, vaid oleks seniolevast ja -olnust sõltumatu, varasemaga kokkupuutumatu, siis oleks tegu kultuuri katkestusega. Ja halvemal juhul koguni kultuuri surmaga. Katkestuse oht, teisisõnu, oma juurte salgamine — olgu või kogemata ja mitte enda soovil, vaid näiteks

välisel surveel — on eriti ohtlik väikestele kultuuridele. Ilma naljata: väikekultuurid tuleb võtta rahvusvahelise kultuurikaitse alla, nagu on mõned bioloogilised liigid looduskaitse all. On inimkonnas huvides päästa keeled ja kultuurid väljasuremisest. Nagu haruldased kápalised meie niitudel või samblikud me saludes.

Játkates mõne náitega uuemast lisandusest meie kultuurilise iseteadvuse alusmüüri, tulen tagasi meie riikluse alustekstide juurde. Kas on see mingi eestlaslik muinasjutukomme või mis, aga igatahes leidub meie táhtsaimates juriidilistes tekstideski justkui pühasid sõnu või väljendeid, mis on vahetult osaks meie kultuuri vundamendist. Iseseisvusmanifestist oli juba juttu, aga nii on ka kehtiva, 1992. aasta rahvahááletusel vastu võetud põhiseadusega:

Kõikumatus uss ja vankumatus tahtes kindlustada ja arendada riiki, mis on loodud Eesti rahva riikliku enesemááramise kustumatul õigusel ja välja kuulutatud 1918. aasta 24. veebruaril, mis on rajatud vabadusele, õiglusele ja õigusele, mis on kaitseks sisemisele ja välisele rahule ning pandiks praegustele ja tulevastele põlvedele nende ühiskondlikus edus ja üldises kasus, mis peab tagama eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimise lábi aegade.

Pole kahtlust, et iga eesti kultuuris kodus olev inimene teab, et meie põhiseaduse preambulis on kirjas eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilitamise vajadus ja kohustus lábi aegade. See teadmine kuulub kahtlemata meie kultuurilisse vundamenti, ta on üks eestluse alusarusaamu.

Võib öelda, et koos sellega on ta ka üks Eesti riigi alusarusaamu. Ja seda mõlemat pidi: et ta on põhiseaduses, järelikult on ta põhiseaduslik kohustus, mida tuleb järgida; ja teiselt poolt kirjutati ta põhiseadusesse sellepárást, et fikseerida loomulik tõik, mis eestluse sees nágunii olemas oli.

Nagu nimetasin, tuleb uut ja püsima jäävat üha juurde, see sulandub ja liitub olemasolevaga, moodustades sellega koos harmoonilise terviku. Aga ta ei asenda olnut. Kas pole see füüsikaseadustega vastuolus, et saame sellesse anumasse — kui kultuuritervikut mingi anumana kujutada — üha juurde kallata, aga üle áäre ta ájama ei hakka? Jah, saab — sest tegu pole mitte mate-

riaalse maailmaga, vaid vaimuväärtustega. Vaimumaailmas kehtib teistsugune füüsika.

Kultuurimälu juures on kõrvalepõike korras vaja rõhutada mäluasutuste rolli. Muuseumid, raamatukogud ja arhiivid koguvad meie ainelist ja vaimset pärandit. Seal salvedes talletatu juurde on meil võimalik igal hetkel tagasi pöörduda, kui tunneme vajadust. Näiteks, paljudest me ikka regivärsilisi rahvalaule, olgu töö- või pulmalaule või leinaitkusi, peast teame, kui sageli kanname rahvarõivaid ja kas on meil need kodus ülepea olemas... Aga muuseumides on need tallel. Mäluasutused on aidaks meie kultuurilises majapidamises ehk meie suures Eesti talus, kui siinkohal võrdpildina kasutada maarahva põ(hi)list elumudelit — talu, mille laiendamine siinkohal tervele rahvale üks õige kohane metafoor ongi.

Niisamuti kogu oluline kirjakultuur, see, mida on loodud ja mida luuakse, jääb meie aitadesse või kultuurisahvrisse alles, kui oskame seda õigel ajal ja viisil väärtustada. Eesti mõtteloo kirjalike jälgede talletamine on ülioluline rahvuskultuuri püsimiseks, ning mitte ainult passiivne talletamine, vaid ka lihtsasti kättesaadaval hoidmine ja sellega koos ka alaline võimalus oma mõtteloo varamule toetuda, sellele tuginedes luua või kasvatada uusi kihte mõtteloo peale ja sisse.

Ja kirjakultuuri all tuleb siin mõtelda laiemalt kogu vaimuvara, mitte ainult raamatuid ja kirjutatud tekste, vaid kõiki kultuurikihte, mille oleme kirjutanud aegade raamatusse, niihästi muusikapärandit ja visuaalkunstitaieseid alates klassikalisest kunstist (maalist, skulptuurist jne) kuni dokumentalistika ja mängu- ning animafilmideni, aga niisamuti tarbeesemeid (tööriistad, rõivad jne) ja -rajatise, mis on kujundanud meie elu läbi sajandite, jne jne. See aegade raamatusse kirjutamine on kestnud ajast aega, ning muidugi oleme saanud mõjutusi ümberkaudsetelt kultuuridelt, seega tuleb üldise kirjakultuuri teekonnal mees pida ka teistest keeltest ja kultuuridest tõlgitud “tekste”, ja neidki taas kõige laiemas mõttes. Need oleme eesti keelde ümber panemisega osalt ka enda omaks teinud. Ei, mitte otse, aga need on nagu peeglid või aknad, mille kaudu maailma näeme ning võime veenduda selle kirevuses ja kogu inimeste ilmamaa kultuurilises

mitmekesisuses. See kõik on aset leidnud ühes suures teatris — laval, milleks on Eesti maa. Järgnevalt mõni passaaž maa rollist kultuuri kujunemisel.

III. MAA

Lennart Meri on kirjutanud *Hõbevalges*:

Maailmas on vähe rahvaid, kes nii pikka aega on olnud paiksed, ühele asualale truud. Tunne nimepidi oma allikasilmi ja suu-remaid puid, jõekäärusid ja moreeninõlvu, mida nõudlikult mägedeks nimetame, ja igaihe juurde on meil mõni pärimus. Maa kõneleb meiega meie keeles, kuid muidugi ei ole see metsade ega vete hää, mida kuuleme, vaid kümnete põlvkondade sosin, nende tööde ja rõõmude, vaevade ja heitluste, tõdede ja vastutõdede kauge kaja.

Eesti kontuur, mis kujutab meie maad, on saanud ise üheks kindlaks osaks eestlase kultuurilisest minapildist — kõik me tunne selle kontuuri ära silmapilk, ükskõik kus ta ette tuleb; nii pole imestada, et kui euromüntide tagakülje valikul rahva arvamust küsiti, eelistasid Eesti elanikud just seda kaardimotiivi kõikide teiste võimalike rahvuslike sümbolite seast ning Eesti eurod sellised saidki. Tähelepanuväärne maa kui terviku vaimse omaks- ja tõeksvõtu juures on veel see, et poliitilisel kaardil pole eestlaste asuala — siis see, mida eurodel kujutatud — õieti pärast muinas-aega seesugust tervikut moodustanud, olles paljude sajandite kestel olnud jagatud Liivimaa ja Eestimaa vahel, millest viimane ju ainult põhjapoolse osa Eestist ja eestlaste maast kattis. Niisugune olukord kestis kuni 1917. aastani.

Korraks veel kaartide juures peatudes tuleb nimetada August Tammekannu 1934. aastal koostatud Eesti kaarti, mis on tänapäevani Eesti kartograafias suureks eeskujuks nii värvide, portsioonide, rõhutuste kui ka kõige muu poolest: sellele kaardile toetub hilisem Eesti kartograafiline tõde ja tegu, olgu see tänapäeval pealegi ju hoopis digitöö; niisiis on Tammekannu kaart ka ise osaks Eesti kultuurilisest minapildist. Nõnda on see kaart üks meie “tüvitekste”.

Vaatame siis neid jõekäärusid ja moreeninõlvu, mida mägedeks nimetame: kaardil torkavad silma Haanja, Otepää ja Sakala kõrgustik, aga niisamuti ka ulatuslik Pandivere, millega on seotud 1987. aasta fosforiidisõda, mis on taas üks meie ajaloo tüvesse kuuluv “tekst”. Sõja või ajaloosündmuse tekstiks nimetamine võib kaugema pilgu jaoks olla ootamatu, kuid siin nii tehes läheme muidugi veel ühest meile tuttavast mõisteväljast ehk paradigmast — Juri Lotmani üldisest semiootikaõpetusest, ja see õpetus ise on omakorda üks Eesti mõtteloo tüvitekste. Nõnda kuuluvad kultuuriliste tüvitekstide sekka nii kaardid, sõjad, teaduslikud teooriad ja veel palju-palju muud, mis kõik koos näitavad, kui keeruline on ühe kultuuri tüvi.

Eesti vetevõrgu puhul tasub märgata selle sõltumatust: meil pole õieti piiriüleseid jõgesid, mis voolaksid ka naabermaades. Muidugi on see geograafiliste tõsiasjade loogiline tulem: lääne- ja põhjapiiril suubuvad me veed merre, idapiiril neelab kõik vooluveed endasse teine suur veteväli: Peipsi järv koos sellest välja voolava Narva jõega. Peipsi on Euroopa suuruselt viies järv ning Narva on meie suurim jõgi, milles voolab rohkem vett kui kõigis muudes Eesti jõgedes kokku, mis on ka arusaadav, sest kogu Ida-Eesti koos hiiglasliku Pihkva- ja Oudovamaaga just Narva jõe kaudu kogu oma vee maailmamerre saadab. Eesti kagupiiri tõkestab Haanja kõrgustik ning edelas soode ja rabade võõnd. Niisiis meenutab Eesti vooluveestik õieti saarele omast isoleeritust, me üsna kitsukesed ja lühikesed ojad-jõed voolavad üsna piiratud territooriumil. Me jõestik on täitsa iseseisev, omaette olev, nagu ka eesti rahvas kaldub enesesse sulgumisele ja kinnisusele.

Eks ongi ju Eesti loodusgeograafilises mõttes niisama hästi kui poolsaar, piiratuna kolmest küljest merelaadse veega: Läänemeri läänes ja põhjas ning Peipsi järv ja Narva jõgi idas. Me maastikku ilmestavad metsade-rabade ning põldude-padude vahele pikitud järved, allikasilmad (uuemal ajal ka magistraalkraavid ja suured metsasihid). Aga samuti moreenikünkad ja -voored ning aluspõhja siin-seal paljanduvad devoni- ja ordoviitsiumiaegsed ladestused, millel hilisgeoloogiliste pärlikividena torkavad silma Soomest jääga saabunud rändrahnud ning neist omakorda osa on meie esivanemad võtnud kasutusele ohvrikivide-

na, mis koos hiiemetsade ja muistsete püha- ning pelgupaikadega moodustavad meie inimmaastikulise taustsüsteemi, millega liitub liiklemisteede võrgustik linnade-külade vahel. Niisiis loodusgeograafilised tõsiolud koos inimkultuuriliste mõjukihtidega moodustavad teatud enam-vähem stabiilse võrgustiku, mille kaudu toetume omaenda maa pinnale. Sellest võrsuvad meie juured, igas Eesti paigas veidi isemoodi ja oma näoga — kõik see sünnib ja kasvab meie sees, meie identiteedi vereringes. Ja selle juures torkavad silma ning on kultuuriliselt kõige olulisemad müdugi kihelkondlikud niidistikud, millega eestlane sajandite jooksul kokku on puutunud ja kasvanud, seda ise seejuures ka kasvatades, igas Eesti kihelkonnas veidi isemoodi. Kihelkond sõnana märgib iidset sidet ning samas märgib kihelkond kultuurilis-geograafilist tervikut. Kihelkondlik kokkuhoidmine ja kihelkondlik omakultuur, mis saab tuge pärismaastikust ning millel võrsub igale kihelkonnale iseomane kultuur — rahvaluule, rahvarõivad, keelemurrak, tavad — on üks olulisemaid liime ehk mõrte, mis meid koos hoiab ja teisalt annab oma eripärade kaudu eesti rahvale ka kultuurilise sügavuse.

Meil on õnne, et Eesti rahvaluulekogudesse on talletatud rikalikud pärimuslood ja folkloorivara — meie esivanemate tarkus. Ja eks saa meiegi kunagi oma järeltulijatele esivanemateks, niisiis saab ka meie tegudest ja loomingust ükspäev järgmine kiht, millele uued põlvned saavad toetuda. Nagu rabapinnal kasvab taspisi turbasammal, nii pakseneb ka eestlaste kultuuriline kiht ja tugevus. See kõik on saanud alguse ammuilma, *Hõbevalge* järgi nõnda:

Ta hoiab käes lühikese varrega oda. [---] Ta on pisut hirmul. Metsa hääled ei jäänud vähemaks, kuid nad vajuvad kuhugi seljataha, jäta-
tavad ta silmitsi vaikusega, mis luurab eespool. Ta vähendab sammu, kuulatab. Kõik tema meeled on valmistunud muutuseks. Ta tuleb sellega toime või ei tule. Aeg-ajalt uurib ta latvade vahelt taevast. Ta imestab: mis kummaline taevas, hoopis erinev sellest, mis seljataha jääb, ta on ju tühi! Tühjust hakkab tasahilju täitma kauge müha. Ta ei ole seda varem kuulnud. Linnukisa. Nii heledat ei ole ta varem kuulnud. Tõuseb tuul, mehe võbisevad ninasõõrmed tabavad erutavat lõhna: ta ei ole seda varem tundnud. Mis sunnib teda edasi, kui kõik kisub tagasi? Keelena pingul, lükkab

ta kõrvale viimase sarapuukoosa. Ta ootas midagi, aga seda? Tema ees häilib mere ääretu süli.

Kui see merd silmanud mees, kellest kirjutab Lennart Meri, ka pole toosama, kes jõudis Pulli asulasse 9000 aastat eKr ja kelle koer kaotas seal hamba, on need lood igiammused ja igisügavad. Hambata koer Seaküla Simsoni kätetööna valvab nüüd merepiirist väga kaugel, mituteistkümmend kilomeetrit eemal. Jah, isegi meri pole enam sealsamas ega seesamagi mitte, toonane Litoriiinameri taandus tasapisi ja maale siginesid üha uued ja uued põlvkonnad, tuli pronks, tuli raud, tuli põllupidamine — Ida- ja Põhja-Euroopa vanimad järjepidevad põllulapid on meil siinsamas Rebalas, — tekkis paikne identiteet, mis juurduis ikkagi konkreetsetes loodusoludes ja -maastikus. Aastasadadega kujunesid nõnda maastikulistest tõsiasjadest määratletud inimsuhted, algeline poliitika, tekkis võrdlemisi püsiv kihelkondlik struktuur, mis on kandnud meie identiteeti läbi sajandite. Eesti kui terviku moodustab niihästi maastikuliselt, kultuuriliselt kui ka geograafiliselt kompleksne kihelkondlik alusstruktuur — igas meie ligikaudu sajas kihelkonnas on omad kultuurimärgid: keelemurak, tarberiistad, kohanimetavad, rahvarõivad, folkloorilised eripärad jne, mis moodustavad kihelkondade kaupa rahvakultuurilisi tervikuid, aga on loomuldasa seotud maaga, s.t loodusgeograafiliste tõsioludega. Siin jutuks olev põlisus peegeldub ka muistses *kihla*-sõnas, mis iidse lepingu tähenduses on säilinud ja nähtav peale *kihelkonna*-sõna näiteks ka *kihlumise* ja *kihla vedamise* mõistetes.

Et siinse käsitluse peateemaks on anda ülevaade eesti kultuuri kujunemise ja olemise loost ja mitte jutustada ümber Eesti ajalugu, siis visandagem see õige lühidalt ja üksnes selleks, et panna tähele kultuurilist järjepidevust läbi üüratult pika aja. Vanemas ajaloos on meie keel ja geenid sadestunud siia maastikule, mis on nii saanud nende enda omaks ehk siis meie enda omaks, sellest on võrsunud just selle maa kultuur ehk siis just selle maa rahvas, s.t meie kõik. Kuidas just, millises järjekorras ja millal meie keel ja geenid siia jõudnud on, seda saame teaduslike uuringute põhjal järjest täpsemalt määratleda, ent järjepidevus ja oluliste katkestuste puudumine teeb eestlased igal juhul haruldaseks hõimuks

Euroopas — nii ei jõudnud siamaile ka mitte vana aja rahvas- te rändamine ega puudutanud siinseid elanikke kaugete rahvas- te tulv ja ulatuslik ümberrahvastamine, ka viimase aastatuhande võõrrahvaste vallutused on olnud demograafiliselt pigem põgusad ja pealiskaudsed (olgu nad sõjalis-poliitiliselt kui tahes julmad), jättes iidse asurkonna ja tema kultuurilised alused mitme tuhan- de aasta kestel hävitamata. Nii ongi tekkinud vaade eestlastele kui Euroopa indiaanlastele. Jah, eestlased tervikuna on maailma mõttes põlisrahvas. Ja seda oleme me kõik, *võroke sed* ja *setod*, *virulased* ja *läänlased*, *saarlased* ja *järvalased* jne.

Eesti ajalookee, kui vaatame edasi Pulli asula kiviaegsetest elanikest ning *Hõbevalge* odamehest, kätkeb suuri ajastuid, mil- lest igäühel on meie kultuurilisse minapilti oma eripalgeline panus anda: rahvaajaloos ja rahvateadvuses on nad tuntud kui muinasaeg, orduaeg, Rootsi aeg, tsaariaeg, Eesti aeg ja selle vii- mase sees okupatsioonide poolsajand. Nende keekivide vahel pü- sivad niisama olulised ja tihti alles tagantjärele mõtestatud sõl- med — sõjad ja võitlused, mille seas keskseimad on küllap muist- ne vabadusvõitlus, Liivi sõda, Põhjasõda, Vabadussõda, Teine maailmasõda, laulev revolutsioon. Mõlema kategooria, nii ajaloo keekivide kui ajaloosõlmede puhul eksisteerivad eesti kultuurili- ses teadvuses omad väljakujunenud tõed ja konnotatsioonid (*à la* “hea Rootsi aeg”, “seitsmesaja-aastane orjaöö”, “Teine maailma- sõda ei lõppenud Eestis mitte 1945”, “küüditamine”, “metsaven- nad”, “ei iial enam üksi” jne). Neid kultuuri sees kindlakskujune- nud tõdesid ei luba objektiivselt eksisteeriv kultuuriline isetead- vus niisama muuta ega üle parda visata: meenutagem vastumeelt, mis tabas akadeemilisi ajaloolasi, kes hakkasid “kureperspektii- vist” muistset vabadusvõitlust eesti ajalookaanonist välja kirju- tama. Küllap on kultuurilisest kaanonist võimalik ajaloosündmu- si ka välja kirjutada või ümber mõtestada, aga igatahes on see raske — mõelgem hüpoteetiliselt (või tuletagem meelde), kuidas võiks õnnestuda metsavendluse diskrediteerimine bandiitluseks.

Ühe kultuuri poolt õigeks võetud ajaloorida ehk siis kultuu- rilist eneselugu ei olegi võimalik päriselt muuta — see eeldaks rahva meelsuse muutmist, mis aga ei ole lihtne, on ehk võimatu- gi. Näiteks nõukogude võim püüdis seda teha, kuid edutult, või

siis õnnestus see tal vaid sel määral, kui palju uut immigrantrahvastikku Eestisse laialt Nõukogudemaalt asustati. Ja siin peitub vastus ka küsimusele, miks on selle rahvastikuosa lõimimine olnud nii vaearikas juba viimased 30 aastat.

IV. AABITSATEKSTID

Kogu seda kultuurilise tüseduse mõõdet ja tema kosumist ning kasvu on võimalik illustreerida näidetega mis tahes kultuurivaldkonnast. Alates rahvakultuurist kuni kõrgete kunstideni välja. Et ruumi kokku hoida, võtan järgnevas kultuuritüseduse näitamiseks vaatluse alla ühe valdkonna, ja olgu selleks *kirjandus*, kuigi põhimõtteliselt saaksime sarnase tulemuse ja jõuaksime sarnaste järeldusteni iga loomevalla puhul.

Niisiis vaatleme kirjanduse näitel, kuidas on aja jooksul meie eneseteadvuslik kultuur ehk siis avalik kultuur kujunenud ja millised on tema tüviarusaamad. Jätan kõrvale vanemad “kirjanduslike” tekstide kihistused — rahvaluule, mõistatused, mõistutjutud, muistendid, vanasõnad jm. Tegelikult on need väga olulised, võib-olla isegi lausa keske tähtsusega eestlase minapildis, kuid tahaksin loota, et nende olulisust eestlaseks olemise juures oskame ehk kõige kiuste ikkagi veel ära tunda, nagu me seda üle kümnete põlvkondade teinud oleme. Rahvaluule päratud varad, meie folkloorikogud on teadagi maailma mõõdus imetlusväärased; ja pole meil põhjust häbeneda ka Kalevipoja rahvuseepost, mille järgnevas samuti kõrvale jätan. Jätan niisiis selle kõige põhilisema aluse praegu vaatluse alt välja ning vaatlen üksnes eesti kunstilise ilukirjanduse kaudu meie rahvusteadvusse kinnistunud teadmist ehk siis seda alusstruktuuri, mis hoiab meid eestlastena püsti. Elementaarsed tekstinäited, mida allpool toon, peaksid olema n-ö Eesti kultuuri aabits — mida iga eesti kultuuri kandja (mida aga me kõik oleme) peaks teadma. Aabitsatekstid peaksid teda kõnetama, ja niikaua kui nad ka järgmisi põlvkondi kõnetavad, võib rääkida selle kultuuri järjekestvusest, vähemalt siinse aabitsa mõttes. Küllap saaks meie kirjandusest valida ka hoopis teisi lauseid ja koostada hoopis teistsuguste loendi ehk siis teistsuguse

aabitsa, mis oma ülesannet olla kirjanduskultuuri A ja O niisama hästi täidaks. Vabalt saaks, aga pakun siinkohal sellise.

Peale kirjanduse ja kirjalike allikate (millest, nagu öeldud, siin ainult kunstilisemat osa vaatlen), võiks samasuguse eesti kultuuri mõjutanud ja kandnud “tüvitekstide” ülevaate teha teistegi kultuurivaldkondade põhjal. Samadel põhimõtetel kokku pandud arhitektuuriaabits näitaks meie ehitistesse ladestunud kihte alates rehielamutest kuni taluhäärberiteni ning looks seoseid asulastiku arengulooga, kus oleksid esindatud külakonnad ja linnad ning linnamajad kesk- ja uusajast kuni praegusajani kogu oma arhitektuuristiilide arengu ja üleminekutega; seda kõike saaks illustreerida näidetega siin töötanud kuulsate arhitektide loomingust ja sümbolhoonetest. Samamoodi saaks koostada kunstiaabitsa, mis peegeldaks kunstitöid alates rahvalikust pärimuskunstist kuni meie rikkaliku maalikunsti- ja skulptuuripärandini jne ning hõlmaks ka monumentaalkunsti, mis on sageli põnevalt kultuurilis-poliitiliselt laetud. Niisamuti oleksid mõeldavad filmikunstiaabits, tantsukunstiaabits, teatriaabits jne. Ja muidugi muusika-aabits, kus meie lood ulatuvad regivärsilisest rahvalaulust võimsa laulupeokultuuri kaudu tänapäeva maailma tipp-tegijateni: Tormis, Pärt, Tüür, Järvi, Uusberg jpt; aga miks mitte ka Kukerpillidest kuni Smilersini või “Horoskoobi” lauludest Alo Mattiiseni isamaalauludeni.

Kui aga ilukirjanduse juurde jääda, siis olgu siin näiteks tosin aabitsalause, mida iga eesti kultuuri sisse kasvav jüts peaks teadma. Nagu näha, on siin peale ütluste tuntuse ja enamiku puhul ka ilukirjandusliku sügavuse, mis kokku toetavad tekstide kaudu ka laiemat kultuurist arusaamise võimalust, ka teatav ideoloogiline läbiv joon — mida on aabitsate puhul läbi aja ikka tähtsaks peetud. Samas on siin nii lasteluulet kui ka rahvuspoliitilisi teese, mis ongi vist kaks poolt, mille vahele pärisilukirjandus mahtuda võib ja millele just aabitsast esimesi viiteid tuleks otsida. Siin on aabitsale kohaseid vanasõnalikke õpetussõnu ning korraga nii rahvakeelsust kui kõrgluule värse:

I. KAS SIIS SELLE MAA KEEL LAULU TUULES EI VÕI
TAEVANI TÕUSTES ÜLES IGAVIKKU OMALE OTSI-
DA? Kristjan Jaak Peterson

II. MEIL AIAÄARNE TÄNAVAS, KUI ARMAS OLII SEE Lydia
Koidula

III. KUI SEDA METSA EES EI OLEKS... Juhan Liiv

IV. KORD VESTMANN ALL JA PIIBELEHT PEAL, SIIS JÄL-
LE PIIBELEHT ALL JA VESTMANN PEAL Eduard Vilde

V. TEE TÖÖD JA NÄE VAEVA, SIIS TULEB KA ARMASTUS
A. H. Tammsaare

VI. OLGEM EESTLASED, AGA SAAGEM KA EUROOPLAS-
TEKS Gustav Suits

VII. KUI ARNO ISAGA KOOLIMAJJA JÕUDIS, OLID TUN-
NID JUBA ALANUD Oskar Luts

VIII. EI OLE PAREMAID, HALVEMAID AEGU, ON AINULT
HETK, MILLES VIIBIME PRAEGU Artur Alliksaar

IX. RONG SEE SÕITIS TSUHH-TSUHH-TSUHH Ellen Niit

X. MAA TULEB TÄITA LASTEGA Hando Runnel

XI. SITTA KAH! Priit Pärn

XII. ÜKSKORD ME VÕIDAME NIIKUINII Heinz Valk

Koos lausetega tuleb tunda ka nende autoreid: Kristjan Jaak Peterson (1801–1822), Lydia Koidula (1843–1886), Juhan Liiv (1864–1913), Eduard Vilde (1865–1933), A. H. Tammsaare (1878–1940), Gustav Suits (1883–1956), Oskar Luts (1886/7–1953), Artur Alliksaar (1923–1966), Ellen Niit (1928–2016), Hando Runnel (1938), Priit Pärn (1946), Heinz Valk (1936), kes pole kõik tingimata just kirjanikena tuntud.

Lisame siia mõne kirjandusliku galerii ja paiga: kõigepealt Vargamäe omad Andrese, Pearu, Krõõda jt koos härra Maurusega ning Paunvere omad Arno, Teele, Tootsi, Kiire, Tõnissoni, Lib-
le, õpetaja Lauri; lisaks Mahtra ja Anija mehed, Popi ja Huhuu ning Väikese Illimari, Sipsiku ja naksitrallid Muhvi, Kingpoole ja Sammalhabeme, ei tohi unustada ka kilplasi ega vapraid Emajõe ületajaid viisku, põit ja õlekõrt, ja kui kaasame ka suured üksikla-
sed Toomas Nipernaadi ja Ivan Orava ning muidugi reheapigi ja kõige otsa veel Limpa ja Lotte, siis saab aabitsa maht juba üsna

täis ja õppur on saanud esimese meki eesti laste- ja suurtekirjanduse vippidesest kätte.

Aabitsa tagakaanele koondaksin aga valiku Johannes Aaviku (1880–1973) sõnu: *kihk, suhe, vimm, laup, orb, mõrv, relv, roim, kolp, liink, edu, hetk, huvi, jäse, kääbus; malbe, uje, siiras, pädev, morn, range, nõme, soodus, algupärane, lennukas; taunima, embama, meenutama, nõrdima, avardama, kiinduma, püstitama, haihtuma, hurmama, kogema, naasma, korvama, lakkama, moodustama, süüvenema, üllatama, hoiduma, murduma, taanduma*.

Aabitsa kaant kaunistaks tingimata sügavate kultuurijuurtega aabitsakukk — ning miks mitte pildistatuna mõne kirikutorni tipust. Sest üks alga ju rahvas raamatust (aabitsast) ja kiri kirikust (esimene eestikeelne raamat — kirikuraamat! — ilmus just 499 aastat tagasi), nagu me koos Hando Runneliga teame.

Selline oleks üks võimalik eesti kultuuri aabits, see kirjanduse oma. See oleks ent alles esimene “õpik” kultuuri sisse kasvamise teel, sellele järgnevad teised, kolmandad, neljandad jne ning lõpuks ka siitkaudu hariduse omandanute enda loodud õpperaamatud ja tekstid — ja kindlasti leiab tulevikus sealt üha uusi aabitsalauseid ja -tegelasi, ning uudissõnu jms, mis meie kultuuri tüvitekstide hulka sulanduvad. Ja koos aitavad siis seda kujuteldavat eesti kultuuripuud hoida ja arendada, vankumatus usus...

V. VASTUVÄITED

Muidugi pole ülaltoodud kultuurikontseptsioon jäänud kriitikuteta. Vastuolus on ta olnud šovinistlike kaanonitega, mida on läbi aja kuulnud Sarmaatia lagendikelt, kus väikerahvastele ja -kultuuridele on vaadatud läbi suure ja ülla vene rahva prisma, millele on allutatud kõigi impeeriumi rahvaste kultuurid. See on kehtinud nii keisririigi ajal kui ka nõukogude võimu aastail (nagu tegelikult kõikide koloniaalimpeeriumide puhul).

Kaasajal on aga meie jaoks palju tähenduslikumaks tõusnud kriitika läänest, mille osaks oleme nii poliitiliselt, majanduslikult, sõjaliselt kui ka kultuuriliselt ennast võidelnud. Jätan siin kõrva-

le tõiga, et kultuuriliselt oleme läänekristlikus ruumis olnud — aga see ongi läänemaailma defineerinud — juba tuhatkond aastat, sest lihtsa “lääne inimese” jaoks oleme mentaalses mõttes temasarnaseks saanud siiski alles viimastel aastakümnetel — pole ju saladus, et raudse eesriide ajal vaadati meie kui tavaliste venelaste peale. (Tegelikult on see omane olnud suurriiklikule lääne mõtlemisele juba palju varem, nii on juba Esimese maailmasõja aegsetes baltisaksa mälestustes imestust, kuidas riigisaksa sõdurid olid Baltikumis sakslasi eest leides üllatunud, oldi ju arvamusel, et siin elavad puha venelased.)

Niisiis jätan endisaegse, eeskätt Sarmaatiast lähtunud kriitika kõrvale ja keskendun palju olulisemale — kriitikale, mida siin esitatud seisukohtade vastu on esitanud meie liitlasriikide tänapäevased mõtlejad. See nn liitlaskriitika ohtlikkus on tõsisem: oma sõprade juures ei oska me täielikku vastandumist omaenda vaadetega oodata ning seetõttu ei taha me seda ka ära tunda. Teiseks kuuluvad liitlaskriitika vaated praegu domineerivasse sotsiaalteaduslikku diskursusesse — just seda tüüpi teadus leiab lahkelt rahastamist, tema uurimisteemad on osaks peavoolust, olles ka läänes valitseva poliitilise kaanoniga kooskõlas. Poliitilised otsused toetavad eeskätt just seda tüüpi teaduse rahastamist ning seda tüüpi sotsiaalteadus toetab ka valitsevat poliitilist ruumi. Tegu on iseennast toitva, hästi sisse töötatud süsteemiga, mistõttu võime meie siin jääda vastuargumentide esitamisel üsna üksi.

Põhiliselt on vasakpoolse sotsiaalteaduse võidukäik enamikus lääne ülikoolides ajastu märk, juurdudes ikka veel Teise maailmasõja tragöödias, mille algtõukeks peetakse natsionalismitõniti, mistõttu rahvuslust võrdsustatakse marurahvuslusega. Ning teisalt toidab seda paljude riikide natsionaalpoliitikute absoluutselt talitsematu ja loll ülalpidamine, mis kompromiteerib — kas rumalusest või hoopis targast diversioonist tingituna — igasugust ja paraku ka mõistlikku rahvuslust; mida selle viimase all mõista, selle näiteks sobib meie laulva revolutsiooni aegne poliitika: viis isamaalist laulu, fosforiidisõda, riikluse taastamine järjepidevuse alusel jms.

Lääne nn liitlaskriitika on ulatuslik, kuid üldjoontes on kogu kriitikadiskursuse kesksed väited taandatavad sarnastele mõtte-

käikudele, sellepärast piisab üldpildi jaoks, kui piirdun siin vaid mõne iseloomuliku näitega seda tüüpi kriitikast. Harilikult paisab seda tüüpi kriitika meile küllalt koloriitne, sest ta on silmanähtavas vastuolus meie kultuuriliste alusprintsipidega, aga samas on kindlasti tegu puhtsüdamliku kriitikaga heatahtlikelt lääne mõtlejatelt.

Näiteks kirjutab kaasaegne Inglise filosoof James Pearson:¹

Tarvidus avaliku kultuuri järele pole kaugeltki ilmselge poliitiline tõsiasi. Hulk teoreetikuid on veenvalt tagasi lükanud [vaate, mille] järgi seob rahvusriigi liikmeid üksteisega mingi parajalt paika-settinud kogum väärtusi, olgu need siis eetilist, esteetilist, keelelist või religioosset laadi.

Eesti rahvusriigi aluseks aga on just seda tüüpi väärtused, ja nad on Eesti jaoks niisama hästi kui ainumõeldavad: meil on kõikumatu usk ja vankumatu tahe kindlustada ja arendada riiki, mis peab tagama eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimise läbi aegade.

Eestit määratleb Eestina just kultuur — oleme kultuurikeskne rahvas. Alustasingi ju kultuurist kui mõrdist, Eesti (koos)püsimise tagabki see mõrt ehk kultuuriline sidusus. Ja on läbi aegade taganud — “ma lillesideme võtaks — sind köidaks sellega” (Juhhan Liiv). Sellepärast on meie mõtteilmaga otseses vastuolus ka väide, mida väljendab Seyla Benhabib, Türgis sündinud, aga ingliskeelse hariduse saanud ja nüüd Ameerikas töötav filosoof:

Eal pole liberaalsete demokraatiade kollektiivset identiteeti iseloomustanud selline tugev sidusus ja kultuurikesksus, mida need teoreetikud sellele omistavad.

Pearsoni meelest puudub sidusal kultuuril üldse sisu, seega ei saakski juttu teha mingist kultuurimõrdist:

Lähemal vaatlusel ilmneb, et isegi pealtnäha kõige homogeensemaj liberaaldemokraatlikud riigid on kultuuriliselt väga mitme-

¹Järgnevad tsitaadid pärinevad artiklist James S. Pearson, “Realism sisserände-eetikas”. — *Akadeemia* 2023, nr 3, lk 501–537; tlk Riin Kõiv.

kesised — niivõrd mitmekesised, et suhteliselt stabiilse ja sidusa avaliku kultuuri mõiste võib osutuda tühjaks.

Ta heidab siinjuures ette oma sõnul vastupidistele seisukohtadele, et need eeldavat monoliitset “piljardipalli” käsitust kultuuridest, justkui oleksid kultuurid monoliitsed diskreetsed entiteedid, mille selgelõikelised piirid langevad kokku nendega seostatud suveräänsete riikide territoriaalsete piiridega. Ütlema tagi selge, et siin kipub rahvuskultuuri mõiste segamini minema mingis riigis viljeldava kultuuriga, ja see segadik tuleneb muidugi ingliskeelsest mõtlemisest, kus *nation* tähendab nii riiki kui ka rahvast (õigemini tuleks siin lauses kasutada mitmust — “viljeldavate kultuuridega”, sest igas riigis leidub suuremaid või vähemaid rahvaid koos oma kultuuriga). Pearson püüab seda näitlikustada nõnda:

Näiteks järjekorras seismine on Prantsusmaal täpselt sama sage nähtus kui Suurbritannias. Niisiis võiks üritada väita, et Briti kultuuri määratlevad piisavate tingimustena kalduvus seista järjekorras ja kõneleda inglise keelt. Ent nimetatud tingimused ei kirjelda austraallasi mitte vähem kui britte. Pealegi, paljud britid eiravad järjekorras seismise kultuurilist kommet. Kuna sellist dispersiooni kohtame peaaegu iga väärtuse või käitumiskalduvuse puhul, mida *prima facie* võiks sildistada britluse kvintessentsiks, on keeruline (kui mitte võimatu) fikseerida kultuurilisi sättemusi, mis eristavad usaldusväärselt ühe riigi [*pro* kultuuri] liikmeid teise omast.

Meie käsitluses siin vastuolu pole ning kultuuride eristamise küsimus on lihtsasti lahendatav: inimkultuuride puhul pole tegu mitte pilljardipallidega, millel puudub igasugune ühisosa, vastupidi, kultuurid on üksteisega pidevas kontaktis ja vastasmõjus. Seega ei saa teha mingeid olulisi järeldusi sellest, et nn sabatamiskultuur on paljudes kultuurides sarnane, pealegi võib ka siin näha erinevusi: on ju üldteada, et lõunapoolsetel rahvastel on inimese isiklik ruumitarve väiksem kui näiteks meil, eestlastel — meie ei armasta eesseisja selga oma kõhuga riivata, ei armasta istuda võõra inimese kõrvale, kui vabu kohti on ka mujal, jne.

Kultuurinihilism, kui nii nimetada siin toodud näiteid lääne heatahtlikust kriitikast, on just see, mida väikeriigid ja väikekultuurid ei tohi endale iialgi ligi lasta. Eesti-suguste väikeriikide ja

kõikide väikeste kultuuride kohta see lihtsalt kehtida ei saa. See on seesuguste jaoks mürk või sulatusahi, millest me enam iseendana välja ei tule, Eesti ei tuleks sellest enam välja Eestina.

Mis on siis meie ülesanne, kokkuvõttes? Elada oma kultuuris, seda tunda ja viljeleda — ja selleks polegi vaja pingutada, vaid olla tuleb lihtsalt ise; muidugi on nii kodus kui ka koolis tarvis sellesse sisse kasvatada järgmisi põlvi. Ja veel üks passaaž siinse jutu algusesse. Mäletatavasti kandis Eesti iseseisvusdeklaratsioon nime “Manifest kõigile Eestimaa rahvastele”, kehtestades eestlaste kõrval siin maal otsesõnu ka teistele rahvastele kultuuri-autonoomia. Niisiis on mu jutt tegelikult üleskutse elada omas kultuuris kõikidele rahvastele.

Aga nii on see alati käinud.

TOOMAS KIHU (1963) on ajakirja *Akadeemia* peatoimetaja.

CONCORDIA KLAR. Hüüa, hüüa, pillikene (1976)

MIKS TEGELEDA EESTI MÄLUPAIKADEGA?

Mart Laar

Prantsuse ajaloolase Pierre Nora monumentaalse teose *Mälupaigad* (Lieux de memoire) viimase raamatu ilmunise järel avaldati kirjutisi mälupaikadest ka Eestis. Ajakiri *Vikerkaar* lasi sel teemal välja sama küsimusega mujalgi tegelenud Marek Tamme koostatud erinumbri (2003, nr 10–11). Mälupaikadega seotud teemasid käsitles Tamm ka *Loomingu Raamatukogus* ilmunud esseedekogus *Monumentaalne ajalugu* (2012). Eesti mälupaikadena on mainitud laulupidu (Peekmann jt 2018), Tallinna siluetti merelt, Kalevipoega, Vargamäed, Koidu ja Hämariku lugu, Ümera lahingut, sinimustvalget lippu (Undusk 2011), Narvat (Brüggeman 2005), Pirita kloostrit (Kaljundi 2007) ja isegi Siberit. Suurt kaugemale pole aga jõutud, kuigi mälupaikadega seotud probleemid ja vastasseisudki (nn pronksiöö) uksest ja aknast sisse trügivad. Miks peaksime aga üldse Eesti mälupaikadega tegelema?

Umbes 150 aastat tagasi, rahvuslikul ärkamisajal oleks vastatud: üks ikka selleks, et teistele järele kiirustada ja näidata, et meiegi kuulume “kulturaliselt kõrgel järjel rahvaste” hulka. Vähemalt Karl August Hermann põhjendas peaaegu kõiki oma ettevõtmisi vajadusega teistele rahvastele järele jõuda.

Omandanud nüüdseks loodetavasti piisavalt enesekindlust ja eneseusaldust, pole teisi enam vaja jäljendada, sest nii mõistetak end automaatselt tagasõrkijate hulka. Vahest oleme valmis tunnistama, et mälupaikadega tegelemist läheb eeskätt vaja meile

Vt ka Mart Laar, “Prantsuse mälupaigad saksa kastmes”. — *Akadeemia* 2023, nr 2, lk 240–254.

endale. Oleme loodetavasti jõudnud nii kaugele, et julgeme ennast juba analüüsida, sest ega mälupaikade lahtiharutamine aega tagasi kerides ju muud pole kui teatavas mõttes psühhoanalüüs. Inimestel võib unustatud või peidetud mälestuste teadvustamine aidata vabaneda psühhoosidest, kompleksidest ja agressiivsusest. Vahest annab see sama efekti ka rahvaste juures. Oma mälupaikade teadvustamine võib meid õpetada tundma oma tugevaid ja nõrku külgi ehk mis meid tegelikult ühendab ja mis mitte nii palju. Oma tugevuste teadmine aitab ka terasid sõkaldest eristada, teada saada, kus meie jõud tegelikult peitub. Vahest muudab meid avatumaks ühtlasi see, et mitugi meie olulist mälupaika on sündinud koostöös mõne teise meie olulise kultuuriga, lühidalt öeldes pole kõik Eesti mälupaigad ühemõtteliselt eestilikud. Kelle oma on näiteks Vana-Tallinn või Vana-Narva?

Eesti mälupaikade uurimisest tõuseks tulu aga laiemaltki ehk ka teistele. Põhjusi selleks tuleks otsida Eesti keerulisest ajaloost, mis on vaheldusrikkuse tõttu huvitav ajaloolastele, aga mitte kohalikele elanikele. Kui mitte pidada huvitavaks, et su kodu üha uuesti hävitatakse ja lähedased tapetakse või kodust minema veeetakse. Seetõttu on Eesti ajalugu täidetud katkestustest, mille käigus senine loomulikuks peetud elukorraldus sootuks uutele radadele paisatakse. Eriti huvitav on Lääne-Euroopale Nõukogude okupatsioonijaga kaasas käinud katkestus, mis ühelt poolt oli tunduvalt sihikindlam ja haaravam, teiselt poolt aga pikaajalisem. Midagi sellega võrreldavat pole vanas Euroopas aset leidnud. Millegi samasuguse tajumiseks võib ette kujutada Saksa natsionaalsotsialistlikku okupatsiooni Prantsusmaal, mis poleks kestnud mitte neli, vaid nelikümmend aastat. Eks needki okupatsioon aastad andsid juba piisavalt aimu, millist mälupoliitikat totalitaarne riik ajada võib. Krakówis hävitati Grünwaldi lahingu viiesajandaks aastapäevaks 1910. aastal püstitatud monument juba 1939. aastal ning sellel asunud kujud viidi Saksamaale. Monumendi taastamiseni jõuti alles 1976. aastal. Kommunistliku võimu ajal Eestis toimunud hävitustööga võrreldes oli see loomulikult lapsemäng.

Katkestuse aega iseloomustab mäletamise sunniviisiline asendamine unustamisega, mis puudutas eriti seda, mida seni oli mä-

letamist väärivaks peetud. Seda pidid asendama võimude poolt pealesurutud mälestused. See annab Eesti näitel aga võimaluse uurida, kas ja kuidas on võimalik poliitilistest ehk ideoloogilistest kaalutlustest lähtudes luua uusi mäluaiku, nii nagu seda Inglise ajaloolase Eric J. Hobsbawmi sõnade kohaselt “leiutatud traditsioonide” (*invented traditions*) juurutamisel tehakse. Sellise tegevuse tulemusel tekkis Eestis hulk ebamäluaiku, mille loomist ja käekäiku uurides mõistame paremini mäluaiga kui sellise olemust ja omadusi. Ebamäluaikade all pean silmas end valitsevaks kuulutanud ideoloogia poolt riigiparaati kasutades loodud mälestusmärke, millega üritati säilitada mälestust neile tähtsatest sündmustest või isikutest. Sel eesmärgil püstitatud mälestusmärke ei mäleta praeguseks aga ei need, kelle jaoks need olid püstitatud, ega ka need, kes neid püstitasid. Enamasti oli tegemist “kohustuslikele” nn suure isamaasõja mälestusmärkidele omase standardse tekstiga kividega. Ega neid väga palju ka olnud, sest võitusidki polnud sellest ajast kuigi palju ette näidata. Mõnel juhul üritati mällu vajutada aga otseselt midagi, mis pole aset leidnud, või anda toimunule sootuks teine tõlgendus. Nagu 1965. aastal Pärnumaal Pärnu-Riia maantee ääres Rannametsas püstitatud mälestuskivi, millel oli tahvel tekstiga “7. juulil 1941 toimus siinsetes mägedes esimene lahing Eesti NSV territooriumil Saksa fašistliku armee üksuste ja Pärnu hävituspataljoni vahel. Igavene au ja kuulsus kangelastele, kes langesid kodumaa vabaduse eest!”. Tegelikult mingite Saksa eelüksustega punavägi Rannametsa lahingut ei pidanud, küll aga kohalike metsavendadega. Metsavendi Nõukogude poole jaoks aga olemas ei tohtinud olla. Lisaks üritati igati põlistada mälestust eestlaste enda revolutsioonilisest võitlusest, nii punakaartlastest kui hiljem põrandaalustest. Need katsed olid paraku juba ette läbikukkumisele määratud, sest raske on mäletada midagi, mis pole kunagi toimunud. Mõnel pool üritati sündmusi “istutada” tegelikult toimunute ja rahvale tuttavate sündmuste peale, nagu misjonärid olid kirikuid rajanud paganlikesse hiitesse. Just sellest põhimõttest lähtudes ei püstitatud 1959. aastal mälestusmärki 28. veebruaril 1918. aastal Orina mõisas Järvamaal peetud lahingule mitte selle tegelikku toimumiskohta, vaid Järva-Jaanis hävitatud Vabadussõja mälestusmärgi

asemele. Orina lahingus üritasid Tallinnast ja Tartust taandunud punakaartlased koos kohalikega peatada Saksa jalgratturite kompanii edasiliikumist. Mitme raskekuulipilduja ja isegi miinipildujaga varustatud punakaartlased suutsid sakslasi esialgu mõisast eemal hoida, kuid lahkusid pimeduse saabudes ja läksid laiali. Lahingus langes kuus sakslast ning viis punakaartlast, mitu lahingus osalenut tabasid sakslased hiljem ja lasid välikohtu otsusel maha.

Suuremaid tulemusi sellistel katsetel siiski ei olnud, ka Orina mälestusmärk võeti 1989. aastal Järva-Jaanis maha ning paigutati ümber Orina mõisa parki. Kui ikka midagi mäletada polnud, siis see mälestus ka ei püsinud, nagu näitas Kanada eestlase Ly Leht-metsa kaksteist aastat kestnud töö eesmärgiga jäädvustada fotodele kõik eri aegadel Eestis püstitatud mälestusmärgid. Eriti maa-kohtades olid Nõukogude okupatsiooni ajal konstrueeritud ebamäluaigad juba kümne aastaga sedavõrd põhjalikult unustatud, et neid tuli mööda võsa taga otsida (Lehtmets 2004: 47). Mõnel pool oli asi muutunud halenaljakaks ning mälestusmärk omandanud rahva jaoks sootuks uue sisu ja nimegi. Üdruma külas Lääne-maal avati 1959. aastal suure müra ja vilega mälestuskivi, millel tahvel tekstiga “22. veebruaril 1918. aastal toimus siin eesti punakaartlaste esimene relvastatud kokkupõrge saksa okupantidega”. Kui kohalikelt elanikelt küsida, kus asub mälestusmärk Üdruma lahingule sakslastega, siis vaevalt keegi teab. Kui aga küsida, kus asub monument valgele hobusele, oskab igäüks teed juhatada. Nimelt olevat 1918. aasta veebruaris sakslaste eelüksust hoiatatud, et Koloveresse on nende peatamiseks koondatud hulk punakaartlasi. Üdruma juures tuli sakslastele vastu voorimees oma valge setukaga. Sakslased arvasid, et punakaartlased tulevad, ning avasid püssidest tule, tabades voorimehe valget hobust. Hobune oligi lahingu ainuke ohver, sest kaugusest kostvat tulistamist kuuldes jooksid punakaartlased laiali ning tee edasiliikumiseks oli sakslastele vaba. Nii hakkaski rahvas postamenti valge hobuse mälestusmärgiks kutsuma, sest see oli ju ainus lahingus langenu, ega mäletanudki peagi enam, miks see monument oli püstitatud. Mõnel pool on ebamäluaiga tahvel saanud aga ka täiesti uue teksti. Nii juhtus näiteks Võrumaal Räpo külla 1970. aastal paigutatud eesti- ja ukrainakeelse mälestustahvliga: “Siin Räpo külas sün-

dis 12. IV 1880. a. revolutsionäär, Kodusõja kangelane, Ukraina NSV väljapaistev partei- ja riigitegelane JAAN RÄPPO. Suri Kiievis 14. IV 1958. a.”, mis Eesti iseseisvuse taastamise järel asendati uute eesti- ja venekeelsete tahvlitega, millel tekst: “Tulev põlve suu peab kandma / tema nime mälestusi, / kange tööde kiidusida. / Fr. R. Kreutzwald, “Kalevipoeg””, ja: “Siin Räpo külas sündis JAAN RÄPPO 1880–1958 filoloog, Ukraina kõrgkoolide õppejõud ja üks hariduselu juhte. Tema abikaasa, Ukraina kirjandustegelane ANFISSA RÄPPO s. Hrõmõhh 1889–1973, tõlkis ukraina keelde Eesti rahvuseepose “Kalevipoeg””.

Ka ebamälupea ei pea olema seotud kindlate kohtade, esemete või sündmustega, vaid võivad olla ka abstraktsema laadi. See kehtib eriti isikute kohta, kellest mõnda üritati kõikvõimalike vahendeid kasutades rahva mällu vajutada. Mõnel juhul mõjusid need katsed halenaljadena, nagu näiteks Jevgeni Nikonovi puhul, andes seetõttu oodatule vastupidise tulemuse. Nõukogude Liidu kangelane Jevgeni Nikonov (1920–1941) oli Punalipulise Balti laevastiku eskaadermiinilaevade juhtlaeva Minsk madrus, kelle sakslased Tallinna kaitselahingute ajal 1941. aastal surnuks piinanud (põletati elusalt), kuid kes jäänud lõpuni ustavaks antud vande. Väidetava kangelasteo juures on siiski arvukalt kahtlasi aspekte. Esiteks pärinevad teated sellest üksnes Nõukogude allikatest ja sealtki alles tagantjärele, mitte Tallinna kaitselahingute ajast. 1942. aastal levitati Nõukogude vägedes lendlehte joonistusega fašistide poolt surnuks piinatud Nõukogude meremehest üleskutsega kätte maksta. Joonistust nägi haavatuna hospitalis lamav politruk Grigori Ševtšenko, kes “tundis ära” sellel Jevgeni Nikonovi ning kirjutas sellest sündmusest 1943. aastal esimese ülevaate. Lugu sai kiirelt tiivad, Nikonovi nime hakati andma nii torpeedoaparaatidele kui ka laevadele. 1957. aastal omistati talle postuumselt Nõukogude Liidu kangelase aunimetus. Hukkunute nimekirjadesse kanti Jevgeni Nikonov alles 1943. aastal, pärast tema kangelaseks tegemist. Samal ajal oli Venemaal samanimeline sõjaveteran, Tallinna all 1941. aastal võidelnud, täiesti elus ja terve. 1980. aasta olümpiaaregati ajal käinud ta Tallinnas ja külastanud oma hauda Maarjamäel (Asberg 2018). Teiseks olid Saksa väed Nikonovi väidetava kangelasteo toimepaneku piirkonnast

19. augustil 1941 (isegi Keilast, rääkimata juba Harkust) mitmekümne kilomeetri kaugusel. Kolmandaks on kogu lugu vasturääkivusi täis ja näeb muinasjutu moodi välja. Surev Nikonov hüüab seltsimeestele öösse, et need ta eest kätte maksaksid, ja tal on nii kõva hää, et seltsimehed kuulevad ja vallutavad talu tagasi. Siis aga võtavad kätte ja saavad kõik surma, ellu jääb ainsana politruk Ševtšenko, kes on õige mees kogu lugu avalikkuse ette tooma. Nikonovi säilmed on aga nii pühad, et nende äratoomiseks korraldatakse ülisalajane operatsioon. Paraku on pühamehe säilmed müstiliselt kadunud, kodukohta viiakse erilennukil vaid hauast võetud mulda. Nõukogude Liidu lagunemise järel “avastati” Venemaal aga järsku, et Nikonovi ei piinanud surnuks mitte Saksa fašistid, vaid viimaste käsilased — eesti natsionalistid. Teada oli isegi, kes nimelt: “Erna-1” salk (osales küll Tallinna operatsioonis, kuid sootuks kaugemas rindelõigus) SS-*Obersturmbannführer* Hans Hirvelaane juhtimisel. Major Hans Hirvelaan (1898–1941) langes tegelikult 20. augustil 1941 metsavendade rünnakut Raplale juhtides oluliselt lõuna pool, SSi ridadesse ta ei kuulunud, *Obersturmbannführer*’i auastme omamisest rääkimata. Ka Nikonovi säilmed röövinud tegelikult eesti natsionalistid, kes soovisid vahetada need andmete vastu, kuhu on maetud Tallinnas 1944. aastal Punaarmee poolt maha lastud Eesti Relva-SS Diviisi liikmed. Tegelikult ei uskunud punategelased ilmselt ka ise eriti, et Jevgeni Nikonovile õnnestub eestlaste mälus koht leida — tema lugu oli selleks lihtsalt liiga jabur. Ei aidanud ka tema auks ümbernimetatud tänavad ega koolid.

Rohkem loodeti selles suhtes eestlastest revolutsioonitegelastele, nagu laialt propageeritud naisrevolutsionäär Alice Tislerile (1893–1918). Puna-Liisuks kutsutud Tisler sündis Kunda külje all Kuura külas, asudes hiljem Tallinnasse tööle. Osales aktiivselt revolutsioonisündmustes, temast sai propagandist ja hiljem Punakaardi liige. Olnud kange ja sõjakas naisterahvas, kel võöl suur Soome puss ja peas kasakapapaaha. 23. veebruaril 1918 oli Tisler nende punakaartlaste seas, kes lähenevaid Saksa üksusi Tallinnast peatama saadeti. Üle lageda välja Keila raudteejaama juures sakslaste eeluksust rünnanud punakaartlastele tõmmati kuulipildujatuli peale ja need jooksid raskete kaotuste kandmise järel laiali.

Langenud 45 punakaartlase hulgas oli ka Alice elukaaslane Harald Telliskivi. Alice jooksnud mõne punakaartlasega Kingu küüni juurde varju ja sakslased torganud ta seal tääkidega surnuks. Langenud 13 sõduri matmiskoht tollase kalmistu, praeguse Keskparki müüri taga tähistati esialgu viisnurgaga mälestuskiviga, millel tekst “Langenud võitluses sotsialistliku kodumaa eest 1918”. 1959. aastal asendati see esinduslikuma, Saaremaa dolomiidist monumendiga, 1988. aastal püstitati samasse aga mittekommunistlik mälestuskivi tekstiga “23. II 1918. a. Keila lahingus langenutele. Au kangelastele!”. 1960. aastatel seostati Keila lahingut üha rohkem aga Alice Tisleri nimega. 1966. aastal sai tema nime Keila kalmistu hävitamise järel selle kohale rajatud Keila keskpark, samasse püstitati 1968. aastal Tisleri büst-monument. Tema hukkamiskoht tähistati mälestustahvliga. Tisleri sünnikoht Kunda lähedal sai mälestuskivi, tema nimi anti Kunda Keskkoolile. A. Tisleri nimelise tänava said Tallinn, Keila ja Kunda. Mingit sügavamat jälge Alice Tisler eestlaste mällu ei jätanud, pigem teatakse samanimelist punkansamblit.

Mõnda meest üritati eestlaste mälusoppidesse aga vajutada lausa meeleheitliku otsustavusega — näiteks revolutsionääri ja tšekisti Viktor Kingisseppa (1888–1922). Tema auks nimetati Jamburgi linn Ingerimaal ümber Kingissepaks juba 1922. aastal. Annekteeritud Eestis sai Kingissepast Lenini järel järgmine kultusfiguur. Tema auks nimetati 1922. aastal Kingissepaks Kuressaare linn, igas endast lugupidavas asustatud punktis pidi olema Kingissepa-nimeline tänav, kokku oli neid Eestis üle kahekümne. Kingissepa auks oli püstitatud kaks monumenti, tema nime kandis kaks kooli ja teater, tal oli oma majamuuseum. Lisaks veel temanimelised kolhoosid ja pioneerimalevad. Kingissepast kirjutati raamatuid ning vändati kaks mängufilmi, sinna juurde veel telesarju ja dokumentaalfilme. Suurtele pingutustele vaatamata mingit kangelast Kingissepast rahva jaoks vormida ei õnnestunud. Juba Kingissepa kuju püstitamine 1988. aastal Kuressaarde kujutas tõelist tsirkuseetendust ning see ise muutus arvukate naljade ja vaikse vastuseisu objektiks. Kingissepa asemel pidavat tegemist olema Mikk Mikiveri mälestusmärgiga, selle ehitamist saatsid müstilised õnnetused, valminud monumendi ette aga jäe-

tud kalossid loosungiga “Hakka astuma!”. Nii ei jätnud Kingissepp rahva mällu suuremat jälge ning oli rohkem naljanumber. Kuressaare linn on tagasi saanud oma ajaloolise nime, samuti üle Eesti laiali pillatud tänavad, maha on võetud mälestusmärgid, nime on muutnud koolid ja teater. Kingissepa mälestusmärgi asemel Kuressaares seisab jälle Vabadussõja monument, Kingissepa kuju ei tahtnud aga sugulasedki mitte ja see tuli kuskile võssa silma alt ära poetada. Lõpuks leiti talle koht Maarjamäel Nõukogude skulptuuride pargis Leninite ja Kalininite kõrval. Alles on vaid temanimeline linn Venemaal ja üks Kingissepp eestlaste jaoks rohkem vene tegelaseks ongi jäänud.

Pole siiski välistatud, et mõnel ebamäluiga on teatud tingimustes potentsiaali kunagi tõusta mäluaiakade hulka. Nii võib juhtuda näiteks Tehumardi öölahingu kohaga koos monumendi ja vennashauaga Saaremaal. 8. oktoobri hilisõhtul 1944. aastal Tehumardi küla ja mere vahelisel ribal toimunud kokkupõrge oli verisemaid Teises maailmasõjas Saaremaal löödud lahingutest, kus Kuressaare poolt taanduv Saksa üksus üritas pimedust kasutades läbi Eesti Laskurkorpuse mehhaniseeritud eelüksuse jõuda oma kaitsepositsioonideni Sõrve poolsaarel. Vennashaud rajati lahinguvälja äärde 1948. aastal, kuigi selles langenuid on maetud mujalegi. 1967. aastal avati samas maast tõusvat mõõka kujutav betoonist ja dolomiidist mälestussammas (Riho Kuld, Allan Murdmaa, Matti Varik). Võimud muutsid kunagise lahinguvälja vahetu naabruse sõjaveteranide keskseks kultuspaigaks Saaremaal, kus korraldati sõjaveteranide kokkutulekuid ja muid avalikke üritusi, näiteks rahvamatku. Kuigi selle juures üritati ka suurt võitu tähistada, mõjus kogu memoriaalkompleks pigem kargena, tuletades meelde suures sõjas mõlemal poolel võitlema sunnitud eestlaste traagikat. Olles seotud kindla ajaloosündmusega, erutab see öölahing, kus mehed kottipimedas käsitsi kokku läksid, endiselt meeli. Igal juhul ei suudetud juba nõukogude ajal Tehumardi lahingut suure võiduna esitada, selle tulemuse üle vaieldakse tegelikult tänapäevani. Ka kogu memoriaal ei mõju mitte sedavõrd võidukana, vaid nukra ning mõtlikuna.

Pierre Nora on oma koguteoses välja toonud vastumäluaiaku, nii konkreetseid mälestusmärke kui ka sündmusi, mis esindavad

vähemusse jäänud sotsiaalsete kihtide või mõtteviiside hoiakuid toimunu suhtes. Näiteks Vendée kui sõdade paik Prantsuse revolutsiooni ajal või Kommunaaride müür Pèrre-Lachaise'i kalmistul, mille ääres lasti 1871. aastal maha viimased kommunaarid. Erinevuseks ebamälupaikadest on see, et neid on läbi aegade vähemalt mingi rühm meeles pidanud, kaitsnud ja hinnanud. Eestis võinuks selliseid vastumälupaiku tekkida kohalike baltisakslaste algatusel, kuid see võimalus kadus Teise maailmasõja käigus. Eesti enamlased võõrandasid end aga ise rahvast, asudes teenima teise riigi või Eestit kui sellist mittetunnustava ideoloogia huve. Mõne ebamälupaiga puhul pole aga seda, mida seal väidetakse aset leidnud olevat, üldse toimunud, tegemist on otsekui libamälupaikadega, mille tähendus on peidetud. Need kujutavad endast "ülevaalt poolt loodud" kohti, mille algne tähendus on aegade jooksul sellises ulatuses teisenenud, et seda enam ei tajuta. Lühidalt öeldes mälestatakse libamonumentide juures midagi, mida seal enda teada ei mälestata. Libamälupaikade tegelikku tähendust suur osa nende juures käivatest inimestest enam ei teadvusta, see on alateadvusesse surutud ning seega võimalik frustratsiooni ja konflikt allikas. Ja seda ongi tegelikkus kujukalt näidanud.

Libamälupaik oli näiteks kurikuulus nn pronkssõdur ehk ametliku nimetusega Tallinna vabastajate monument Tõnismäel. Tegelikult mingit vabastamist 1944. aasta 22. septembril Tallinnas ei toimunud, kokkupõrkeid Saksa vägedega samuti mitte. Küll kukutati Eesti Vabariigi seaduslik valitsus ning asendati sinimustvalge Pika Hermannini tornis punalipuga. 14. aprillil 1945. aastal maeti Tõnismäel ühishauda 12 Tallinnas või selle ümbruses langenud punaväelast. Ühishauda ümbritsev haljasala nimetati ümber Vabastajate väljakuks ja sinna püstitati ajutise iseloomuga puust monument. 1946. aasta talvel üritasid koolinoorte põrandaaluse organisatsiooni liikmed seda õhku lasta ning sama aasta 8. mail tegid koolitüdrukute põrandaaluse organisatsiooni liikmed kavatsuse teoks, makstes selles eest pikkade aastatega Siberi vangilaagrites. 1947. aasta 21. septembril avati väljakul Enn Roosi ja Arnold Alase teostatud püsivam monument, millel sõduri kuju kõrvale olid paigutatud tahvlid tekstiga "Tallinna vabastamisel 22. septembril 1944. aastal langenud kangelased" ja nende

nimedega. Hiljem lisati koht “igavesele tulele” ja väljak plaadistati. Peale sõjaveteranide ürituste sai sellest üldine riitusekoht, kus võeti pioneeriks, seisti auvahtkonnas ning kuhu tuldi abiellumise puhul, viimast tegid küll peamiselt venelastest noorpaarid. Eestis iseseisvumise järel nimetati monument 1995. aastal ümber ja paigaldati ajakohased tahvlid kirjaga “Teises maailmasõjas langenutele”. Nõukogude sõjaveteranid ja nende kummardajad kogunesid aga väljakule edasi. Võitu tuli ju tähistada! Monumendi juures saadi kinnitust uhkele teadmisele: Venemaa on üle kõige! Eestimeelstes inimestes tekitas see arusaadavalt kasvavat frustratsiooni, näiteks kallati monument üle punase värviga, politsei pidi asuma seda kaitsma. Vältimaks pingete edasist kuhjumist, otsustas valitsus matta hukkunud ümber kalmistule ja viia sinna ka mälestusmärgi. 30. aprillil 2007 viidi nn pronksõdur ära Kaitseväge kalmistule Filtri teel, mis tõi kaasa venemeelsete ulatusliku vandaalitsemise ja rüüstamise.

Tüüpiliseks libamälupeakaks oli samuti tank-monument Narva külje all. Seegi monument ei tähistanud seda, mida tekstitahvlid selle postamendil väitsid ehk Narva “vabastamist”. Nn suures isamaasõjas saavutatud võidu 25. aastapäevaks kohale toodud tankil T-34/85 ei olnud Eestiga mingit seost, rääkimata sellest, et ta oleks Narva lõigus kunagi sõdinud — seal tanke rinde läbimurdmiseks ei kasutatud. Riigiküla juures asusid 1944. aasta 25. juulil piki jõge Eesti Diviisi 46. rügemendi II pataljoni, täpsemalt selle 6. kompanii positsioonid Martin Hundi (1915–1944) juhtimisel. Veebruaris oli samasse loonud sillapead Punaarmee, et täita Stalini korraldust Narva nädala jooksul vallutada. Sillapead purustati rindele paisatud Eesti Diviisi allüksuste poolt, Martin Hundile omistati kangelaslikkuse eest Raudristi I klass. Enne Punaarmee suurrünnakut 25. juulil 46. rügemendile Saksa väejuhatuse poolt antud korraldust paarkümmend kilomeetrit tagasi uutele positsioonidele tõmbuda Martin Hunt ei täitnud, teades, et ta Narva jõe liinilt ei taandu. Kogu tema 6. kompanii hoidis positsioone viimase padrunini, pidurdades vastase edenemist ja kattes oma üksuste tagasitõmbumist. “Venemaa on üle kõige!” narratiivi need faktid loomulikult ei sobinud, mistõttu neist ka ei räägitud. Ka kohalike jaoks vajus unustusse, mida see tank õieti

tähistama oleks pidanud. Ajuti kippusid lõbusas tujus seltskonnad koguni tankitoru Tallinna suunalt Venemaa poole pöörama. Selle vältimiseks olevat tank isegi korralikumalt kinni keevitatud. Enamasti mindi sinna pulmade puhul otsekui mingit viljakusriitust pidama. Kui ise viimati tanki juures käisin, oli järjekordne ringtants tanki ümber just lõppenud ning osalised lahkunud, tanki pikka toru punaste ja siniste paeltega kaunistatult maha jättes. Riituse käigus tarvitatud joovastavatele jookidele osutasid kaks postamendi äärel jätud tühja viinapudelit. Etnograafidele ja antropoloogidele peaks see huvi pakkuma, mõtlesin. Pole ime, et tootemi äraviimisel tahtsid kohalikud riigivalitsuse kohtusse anda ja nõudsid tanki Narva tagasi toomist. Tegelikult hoidis viisnurgaga tank Narvas aga teadmist, et “Venemaa on üle kõige”, ning mitte ainult Eestis, vaid kaugemalgi.

Kolmandaks tuntud libamälupaigaks on Maarjamäele nõukogude ajal püstitatud memoriaalkompleks. Millega just see koht nõukogude võimude tähelepanu pälvis, on teadmata, igatahes maeti just siia 1940. aasta detsembris suure pidulikkusega ümber 36 ristlajate Spartak ja Avtroil meremeest, kes olid 1919. aasta algul Naissaare vangilaagris maha lastud, ja püstitati samasse mälestustahvel. Rahvas rääkis küll, et maetud oli puulaaste, kuid propagandakära oli igal juhul suur. Saksa okupatsiooni alul tahvel kõrvaldati ja Maarjamäele rajati Saksa sõjaväekalmistu, kuhu maeti ümber langenuid kaugemaltki, nende hulgas ka eestlasi. 1944. aasta kaitselahingute ajal maeti siia ka mitu rindel langenud Relva-SSi komandöri, nende hulgas Sinimägedes langenud legendaarsemaid Relva-SSi juhte, Tammepärja ja Mõõkade Raudristi Rüütliristi kavaler Fritz von Scholz (1896–1944). Viimaste sinna maetute hulgas oli soomepoiste pataljoni juht kapten Voldemar Pärin (1904–1944), kes oli Tartu rindel surmavalt haavata saanud. Peagi oli aga taas kohal Punaarmee, ja Maarjamäe kangelaskalmistu tehti maatas. 11. veebruaril 1945 taastati samas mälestusmärk Spartaki ja Avtroili meremeestele eestija venekeelse tekstiga. 1960. aastal püstitati samasse 35 meetri kõrgune obelisk (arhitekt Mart Port, skulptor Lembit Tolli), mis oli pühendatud 1918. aasta Jäätke mälestusele, mille käigus kohalikud punased Eesti iseseisvumise järel laevadel Tal-

linnast Helsingisse ja sealt edasi Kroonlinna põgenesid, ametliku kõnepruugi järgi evakueerusid. Plaanid Maarjamäega olid aga palju suuremad. Sinna pidi kerkima memoriaal “neile, kes võitlesid Eesti vabaduse eest”. Ulatuslike mullatööde käigus kujundati Maarjamägi põhjalikumalt ümber, hävitades osa Saksa sõjaväekalmistust koos langenute säilmetega. 1975. aastaks valminud esimese etapiga rajati tribüünid ja tseremooniaväljak, peatee nõlvadele oli kavas paigaldada graniitblokid kangelaste nimedega, kuid kuna nimedes ei jõutud kokkuleppele, jäi see tegemata. Töid juhtis autorite kollektiiv arhitekt Allan Murdmaa ja kunstnik Jüri Palmi juhtimisel. Teises etapis oli kavas rajada samasse “vabahoekattedraal”, mis selgitaks kogu memoriaali mõtet ehk võitlust Mahtra sõjast kuni Nõukogude Liiduga “ühinemiseni”. Selle juures mindi siiski nii ägedalt vaidlema, et ehitusega enam edasi ei jõutud. Küll tehti memoriaalile väiksemaid täiendusi, näiteks paigaldati igasuguseid mälestustahvleid, süüdati “igavene tuli” ja toodi kohale puu, mille küljes fašistid olevat 1941. aastal vabra luuraja elusalt põletanud. Neid olevat laos varus olnud lausa mitu tükki. Kuni jõudis kätte aeg, mil huarüvetamine polnud enam vastuvõetav ning Maarjamäe memoriaali rajamine lõpetati. Selle sõnum — “Venemaa on üle kõige” — on aga jäänud tänapäevani samaks.

Sellestki loetelust peaks piisama, et näidata, miks Eesti mälu paikade uurimine on vajalik nii meile kui ka teistele. Katkestusi trotsiv Eesti mälupaikade lugu võimaldab paremini mõista, mida mälupaigad endast üldse kujutavad ning kuidas nad tekivad. Või näiteks vastata küsimusele: kui ideoloogiliselt võõraste (kommunistlike ehk enamlike) mälestuspaikade loomine on üldiselt läbi kukkunud, siis vahest õnnestub neid ülalt alla kohale “kangutada” juhul, kui nii ideoloogilised kui ka poliitilised tingimused näivad palju soodsamad olevat?

Tundub aga, et ka siis läheb see üle kivide ja kändude. Kujuks näiteks on katse mütologiseerida võitu Landesveeri sõjas ja asuda selleks tähistama Võidupüha (vt Brüggemann 2003). Jättes siinkohal kõrvale arutelu Landesveeri sõja olemuse ja põhjuste üle, tuleb tunnistada, et suureks rahvuslikuks tähtpäevaks Võidupüha ei kujunenud, kuigi eeldused selleks olid justkui ole-

mas — sõda Landesveeri vastu oli olnud rahva hulgas tõeliselt populaarne ja liitnud rahva lõplikult omariiklusega. Võidupüha oleks kollektiivsesse mällu pidanud aitama kinnitada jaanipäeva kleepimine selle külge, kuid tundub, et on läinud täpselt vastupidi ehk võidupüha on kleepunud jaanipäeva külge.

Katsete kõrval mälupaiku “leiutada” pakub Eesti näiteid püüdlustest mõnd endale ebameeldivat mälupaika kollektiivsest mälust minema pühkida. Seegi on osutunud äärmiselt keeruliseks, sest mälupaigad on juba olemuselt väga vastupidavad ega taha aluda katsetele end kustutada. Nad võivad sellisel juhul mõneks ajaks küll avalikkusest kaduda, kuid süte kombel tuha all edasi hõõguda. Vaadake kas või Jaan Unduski hinnangul üheks Eesti mälupaigaks loetud sinimustvalge lipu lugu, mis tegelikult oli algusest peale suuremate ja vägevamate poolt põlatud, alandatud ja vaenatud. Oma esimesel ilmumisel avalikkuse ette kiskusid saksa korporandid neid värve kandnud tekli selle kandjalt peast ja tallasid ta tolmu, teklikandja visati aga ülikoolist välja. Sinimustvalge lipu tee üliõpilasorganisatsiooni lipust rahvuslipuni oli täis kiusu ja vaenu, seda tõrjusid nii saksa parunid kui ka suurvene ametnikud. Kui ta 1905. aastal Tartus eesti seltside rongkäigus avalikult lehis, tungisid vene üliõpilased sellele kui mustasajaliste lipule kallale. Lippu kaitsnud Karl Eduard Söödil löödi veri välja, sinimustvalget lippu hakati aga võtma rahvuslipuna. Tee rahvuslipust riigilipuni oli palju lühem, kuid see-eest seda tormisem. 1917. aasta veebruarirevolutsiooni järel lehisid sinimustvalged koos punaste lippudega samadel meeleavaldustel, siis tõmbasid kohalikud enamlased aga selge piiri vahele, asudes sinimustvalgeid lippe maha kiskuma. Nii tehti kiiresti selgeks, et kui sinimustvalge all aetakse Eesti asja, siis mingite teiste lippude all hoopis muud asja. Seetõttu oli ka loomulik, et kuigi seda ei olnud Eesti riigilipuks kinnitatud, mindi Vabadussõtta just sinimustvalge lipu all. Võit Vabadussõjas käes, asuti riiki üles ehitama. Sellele üritati luua ka “tsiviliseeritum” riigilipp, näiteks Põhjamaade hulka kuulumist kinnitav ristilipp. Rahvas hakkas aga vastu ning riigilipuks sai senine “mereröövlite” sinimustvalge. Rahu-likult sai ta lehvida aga vaid kakskümmend aastat, siis okupeeris Nõukogude Liit Eesti ja liitis selle endaga. Sinimustvalge pidi sel-

lega maailma lippude seast lõplikult kaduma. Ta ei kavatsenudki aga seda teha, elades kõikidele keeldudele vaatamata edasi tuhandel eri moel — mis sest, et selle hoidmise eest tuli vahel maksta elu või vangistusega Siberis. Näiteks Punaarmee vastu eri armeedes võidelnud sõdurite varrukakilpidel, metsavendade lauludes ja punkrites, lendlehtedel ja isegi luuleridade esitähedest moodustatud sõnades, mille autor avastamisel kunstiinstituudist välja viisati. Vabalt sai ta lehvida vaid paguluses ja USA Riigidepartemangu lipureas. Kodumaalgi ei kadunud ta päriselt kuhugi, ilmutudes võõrvõimude meeleheitiks ikka ja jälle mõne kirikutorni, telemasti, vaatetorni, korstna, varemete või lihtsalt kõrgema puu otsa. Kuni ta ise võidukalt kogu Eestis taas lehvima lõi ja Eesti Vabariigil tagasi aitas tulla.

Kolmandaks võib uurida küsimust, kas mälupaikadest saab ka käegakatsutavat kasu olla, lähenedes sellele Eesti iseisvuse taastamise loo kaudu. Sest juba pealiskaudselgi vaatlemisel on näha, et mitmel artikli alguses mainitud mälupaigal — sinimustvalge, laulupeod — oli selles väga oluline koht. Kindlasti on sedalaadi küsimusi rohkemgi, kuid esialgu piisab neistki, et Eesti mälupaikade uurimine tõsisemalt ette võtta.

Kirjandus

- A s b e r g, Andre 2018. Punamadruse kangelasloo mõistatus. — *Postimees*, 1. IX, arvamus.postimees.ee/6198643/ander-asberg-punamadruse-kangelasloo-moistatus
- B r ü g g e m a n n, Karsten 2003. Võidupüha: Võnnu lahing kui Eesti rahvusliku ajaloo kulminatsioon. Tlk Tiina Lias. — *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 131–142, www.vikerkaar.ee/archives/23223
- B r ü g g e m a n n, Karsten 2005. Narva: Ein Erinnerungsort der estnischen und russischen Geschichte. — Norbert Angermann, Michael Garleff, Wilhelm Lenz (Hrsg.). *Ostseeprovinzen, Baltische Staaten und das Nationale: Festschrift für Gert von Pistohlkors zum 70. Geburtstag*. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 14.) Münster: LIT-Verlag, S. 635–661

- K a l j u n d i, Linda 2007. Pirita klooster Eesti ajaloomälus: Mitte ainult kloostri taga metsas. — *Pirita klooster 600*. (Kunstiteaduslike Uurimusi 4 (16).) Tallinn: Eesti Kunstiteadlaste Ühing, lk 111–144, ktu.artun.ee/articles/2007_4/ktu_16_4_111-140_kaljundi.pdf
- L e h t m e t s, Ly 2004. *Kivid kõnelevad: Ajaloolisi rännakuid*. Toronto: L. Lehtmetes
- P e e k m a n n, Marika, Reet B e n d e r, Silke P a s e w a l c k 2018. Eesti õpilased uurisid saksa-eesti mäluaiku. — *Õpetajate Leht*, 13. IV, opleht.ee/2018/04/eesti-opilased-uurisid-saksa-eesti-maluiaiku
- T a m m, Marek 2012. *Monumentaalne ajalugu: Esseid Eesti ajalookultuurist*. (Loomingu Raamatukogu, nr 28–30.) Tallinn: Kultuurileht
- U n d u s k, Jaan 2011. Mäluaik Tallinn: Mõtete tema siluettist. — *Tu-na*, nr 2, lk 2–17, www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/03/UnduskJaan_M2luaik_Tallinn_TUNA2011_2.pdf

MART LAAR (1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajalooteaduskonna 1983, filosoofiamagister 1995, filosoofiadoktor 2005. Olnud Tallinna 24. Keskkooli ajalooõpetaja 1983–1986, Kultuuriministeeriumi muin-suskaitseameti ajaloomälestiste osakonna juhataja 1986–1990, Eesti Kongressi ja Eesti Komitee liige 1990–1992, Eesti Vabariigi Ülem-nõukogu liige 1990–1992, Põhiseaduse Assamblee liige 1992, Riigiko-gu VII–XII koosseisu liige (vaheaegadega) 1992–2013, Eesti Vabariigi peaminister 1992–1994 ja 1999–2002, kaitseminister 2011–2012, Eesti Panga Nõukogu esimees a-st 2013. *Akadeemias* on temalt ilmunud kõne “Meie ise ja meie enda lähiajalugu” (1999, nr 11, lk 2323–2327), artik-lid ““Jäe igas riides ja iga nime all eestimeheks...: Rahvusluse aval-dumisvormidest rahvuslikul ärkamisajal” (2003, nr 8, lk 1571–1589) ja “Prantsuse mäluaigad saksa kastmes” (2023, nr 2, lk 240–254) ning arvustused teoste *Kogumik MRP-AEG Infobülletään 1987–1988* (1999, nr 1, lk 173–176), *Sajandi kool: Sada aastat Miina Härma Gümnaasiu-mi. Mälestused* (2007, nr 6, lk 1347–1351) ja Jakob Hurda *Looja ees* kohta (2006, nr 3, lk 670–675).

CONCORDIA KLAR. Löö üits lugu lustipilli (1976)

VANA MEHE IGATSUS SUVE JÄRELE

Hugo von Hofmannsthal

Tõlkinud Jaanus Vaiksoo

Kui sellest märtsist ometi saaks juuli.

Ei peataks miski mind, küll leiaks koha ma
kas vankris, hobusel või rongis,
et pääseks sinna vaid, kus ilus mägismaa.

Seal läheduses oleks palju suuri puid,
plataane, jalakaid või vahtraid, tammi:
kui kaua sellest, et ma pole näinud neid!

Siis hüppaks hobuselt või hüüaks: Seis!
ma kutsarile, ilma et mul sihti,
viiks suvemaade sügavusse reis.

Ja puhkaks välja selles puudetukas,
kus latvades ühtaegu päev ja öö,
ent mitte nagu tolles majanukas,

Des alten Mannes Sehnsucht nach dem Sommer.

kus öö on kahkjas, luurav nagu päev
ja päevad vahel tühjad justkui öö.
Seal kogu elu, sära, hiilgust näeks.

Ja õhtuvalgusse kui õnnepühitsus
siis astuks varjust ma ja tuulekohinas
ei keegi sosistaks: "See kõik on tühisus."

Org muutub hämaraks ja kurvaks,
ja seal, kus majad, seal on tuled,
kuid öine tuul ei räägi surmast.

Ma kõnnin läbi kalmistu ja lilledki
vaid õõtsuvad ses viimses valguses,
ei tunne enam lähedust muust millestki.

Seal sarapuude vahel vesi voolab,
ei kuule sosistamas "See on asjatu",
ma lapse kombel salamahti hooman.

Siis võtan kähku riidest, hüppan sisse,
kui tõstan pea, sel ajal ilmunud on kuu,
kui ojaga ma sõõstnud võitlusesse.

Ma tõusen püsti külmast lainest, heidan
siis väikse kivikese kaldal kaugele,
kuuvalguskumas nõndaviisi seisan.

Ja üle kuupaistes suvemaa koogutab
nii kaugele üks vari: kas see, kes siin —
siin padja taga seinal kurvalt noogutab?

Nii sünge ja kurb, päeva eel vaevalt veel püsti,
koiduvalgusse põrnitseb kurjalt
ja teab, et meid mõlemaid varitseb miski?

Too, keda kuri tuul sel märtsil tabab,
et ööd ei lase hetkeks puhata,
mustad käed krampis, südamest rabab?

Oh, kus on juuli, kus on suvemaa!

150 aasta eest — 1. veebruaril 1874 — sündis Viinis kirjanik HUGO VON HOFMANNSTHAL (1874–1929). Kaasaegsete hulgas oli Hofmannsthal 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Euroopa kultuuri-ruumi säravamaid nimesid, varaküps geenius, kelle looming vaimustas ja äratas imetlust. Raamatus *Eilne maailm* (1942, eesti k 1988 ja 2013, tlk Jaan Kross) meenutas Stefan Zweig oma noorusaega:

Kuid ennekõike oli nimelt üks kuju, kes meid fastsineeris, võrgutas, joovastas ja vaimustas, imeline ja ainukordne nähtus Hugo von Hofmannsthal, kelle näol meie noorus nägi peaaegu et endaalises mitte ainult oma kõrgeimate ambitsioonide, vaid üldse absoluutse poeetilise täiuse teokssaamist. [---] Tema ootamatu alusutus ja ühtlasi juba täiuslikkus oli fenomen, mis ühe põlvkonna piirides vaevalt kordub (*Eilne maailm*, 2013, lk 41–42).

Tänapäeval on Hugo von Hofmannsthal maailmakirjanduse klassik, laiemale publikule vahest rohkem tuntud kui mitme Richard Strauss'i ooperilibreto autor (*Roosikavaler*, *Elektra*, *Varjuta naine*, *Arabella* jt). Ent Hofmannsthali looming on mõistagi mõõtnatult suurem: luule, proosa, näidendid, esseistika, lisaks tohutu kirjavahetus oma aja Euroopa kultuuritippudega. Tema loomingulist pärandit haldab, uurib ja avaldab 1968. aastal asutatud Hofmannsthali selts — Hugo von Hofmannsthal-Gesellschaft.

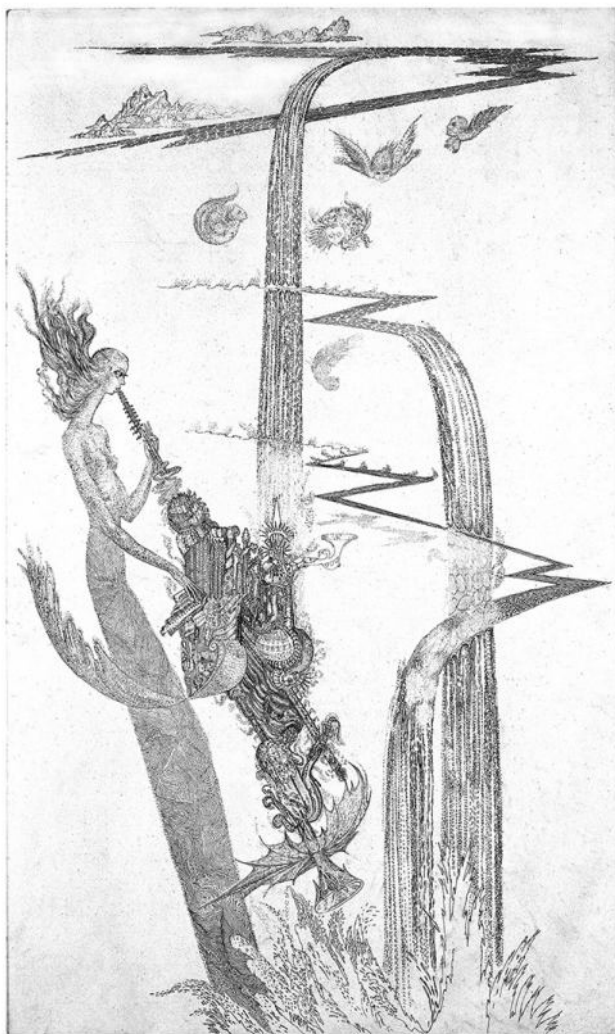
Eesti keelde on Hofmannsthali loomingust tõlgitud proosakogu *Teed ja kohtumised* (tlk Ain Kaalep, LR 1974, nr 6/7), esseevalimik *Väikesi vaatlusi* (tlk Katrin Kaugver, LR 2010, nr 3/4) ja romaanifragmentid *Andreas ehk ühekssaanud* (tlk Mati Sirkel, 2016), lisaks näidendid *Elektra* (tlk Marie Under, 1924), *Kuningas Ödipus* (tlk Anna Haava, 1924), kolm luuletust kogumikus *Valik saksa uuemast liüürikast* (1920) Marie Underi vahendusel, luuletus “Nägemus” (tlk Ants Oras, *Uudis-maa* 1922/1923, nr 8), luuletus “Matkalaul” (tlk Ain Kaalep, *Vikerkaar* 1997, nr 11) ja luuletus “Need kaks” (tlk Ingvar Luhaäär, kogumikus *Armastus on metsik roos meis: Maailma rahvaste armastusluulet*, 2007).

Huviline lugeja saab nende näidete põhjal hästi aimu, miks vaimustus Stefan Zweig sedavõrd Hofmannsthaliloodust, pidades teda geeniuuseks, kellesarnast pärast Goethet polnud võimalik ette kujutada (“Nii täiuslikke, nii veatult plastilisi, nii sügava musikaalse läbitutusega värsse polnud me üheltki elavalt iial kuulnud ega pidanud neid pärast Goethet üldse võimalikuks” (*Eilne maailm*, 2013, lk 43)). Loeme näiteks tema esseesid “Suvine reis” või “Inglise stiil” Katrin Kaugveri meisterlikus tõlkes ja kõik saab selgeks. Hofmannsthal oli vormivirtuoos, tema mõtteihe tekst kerib kiiresti ja kergelt muljet avaldavas kõrgusesse, mida lugeja ahmib ja imetleb, ent autor ei väärata, hoiab igas olukorras rütmi, tempot ja tasakaalu. Hugo von Hofmannsthal ongi võrrelnud head kirjanikku köietantsijaga. Ent kirjutades meistritest, kelle proosastiili ta imetleb, kirjutab ta ennekõike iseendast:

Nagu köietantsija kõnnib ta otse meie silme all peenikesel kõiel, mis on veetud ühest kirikutornist teise; teda ei näi hirmutavat kuristik, kuhu ta iga hetk võib kukkuda, ning tuimal raskusjõul, mis meid kõiki allapoole veab, ei paista tema keha üle võimu olevat. Võlutult jälgime tema samme, seda võlutumalt, mida enam meile tundub, et ta kõnnib mööda siledat maapinda. Nõnda nagu kõnnib köietantsija, nõnda jookseb hea kirjaniku sulg. Nende mõlema kulgemises, mis kütkestab meid ja on niisama ainukordne nagu inimese nägu, on oma teed mööda astuja tasakaalu, eksimatult läbi maailma hirmude ja ahvatluste mineja tasakaalu, ning ilus keel on selle sisemise tasakaalu avaldus, mis on säilinud kõige hämmastavamates oludes, kõikvõimalikes ohtudes, ahvatlustes ja kiusatustes. (“Ilus keel”; *Väikesi vaatlusi*, lk 55.)

Sümbolistlik luuletus “Vana mehe igatsus suve järele” on kirjutatud 1905. aastal. Samal aastal ilmus Eestis rühmituse Noor-Eesti I album, kust pärineb ka Gustav Suitsu kuulus nooreestlaste lipukiri “Enam kultuuri! Enam euroopalist kultuuri! Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!”. Küllap oli Noor-Eesti loojal neid sõnu kirjutades muu hulgas silma ees ka Hugo von Hofmannsthal ja Jung-Wien.

Jaanus Vaiksoo

CONCORDIA KLAR. Vetevaimude laul
vete kohal. Goethe (1981)

FRAGMENTE DEKADENTSIST

Friedrich Nietzsche

Tõlkinud Leo Luks

KSA 6

Teosest: *Puuslikehämarus ehk Kuidas haamerdades filosofoeerida*

SOKRATESE PROBLEEM¹

1.

Kõikidel aegadel on targimad hinnanud elu ühtemoodi: see ei kõlba kuhugi... Alati ja igal pool on nende suust kostnud seesama heli — heli, mis on täis kahtlust, melanhooliat, eluväsimust, vastupanu elule. Isegi Sokrates ütles sures: “elada — see tähendab pikalt haige olla: ma olen päästjale Asklepiosele kuke võlgu”.² Isegi Sokratesel sai elust küllalt. Mida see tõestab?

Friedrich Nietzsche. *Sämtliche Werke: Kritische Studienausgabe in 15 Bänden*. Hrsg. von Giorgio Colli, Mazzino Montinari. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 1980 (viidetes KSA).

Friedrich Nietzsche. *Sämtliche Briefe: Kritische Studienausgabe in 8 Bänden*. Hrsg. von Giorgio Colli, Mazzino Montinari. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 1986 (viidetes SB).

¹Selle peatüki toormaterjal leidub Nietzsche märkmikufragmendis 14[92] 1888. a kevadest (KSA 13: 268–270). Samuti leidub Sokrates *Võimu tahte* kavas alajaotuses “Filosoofiakriitika” (fr 15[5], KSA 13: 403). Vt KSA 14: 413; Urs Sommer 2012: 258–261. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused*.

²Vt “Kriton, me oleme Asklepiosele kuke võlgu. Vaadake, et ära annate, ärge unustage” (tlk Marju Lepajõe). Platon, *Phaidon*, 118, vt *Teosed I*, Tartu: Ilmamaa, 2003, lk 134.

Millele see viitab? Varemalt oleks öeldud (— oh, seda on öeldud, ja küllaltki valjusti; meie pessimistide poolt ennekõike!): “Igal juhul peab selles olema mingi tõde! *Consensus sapientium*³ kinnitab tõde.” — Kas me kõneleme tänapäeval veel nõnda? kas me tohime seda? “Igal juhul peab siin olema midagi haiget” — sellele vastame meie: tuleks esmalt neid kõikide ajastute targimaid⁴ lähemalt uurida! Vahest polnud nad enam kuigi kindlalt jalul püsijad? hilinejad? kõhklejad? dekadendid?⁵ Kas ehk ilmus tarkus maa peale kährikuna, keda erutab väike raipenhais?...

3.

Sokrates kuulus oma päritolu poolest madalaima rahva hulka: Sokrates oli põöbel. Teatakse ja võidakse isegi veel näha, kui inetu ta oli. Kuid inetus, olles iseenesest vastuväide, on kreeklaste seas peaaegu et ümberlükkamine. Oli siis Sokrates üldse kreeklane? Inetus väljendab küllalt sageli ristatud, ristumise poolt püritud arengut. Teistel juhtudel ilmneb see allakäiva arenguna. Kriminallistide seas leiduvad antropoloogid⁶ ütlevad meile, et tüüpiline kurjategija on inetu: *monstrum in fronte, monstrum in*

³Lad k ‘tarkade üksmeel’. Seda põhimõtet väljendas juba Aristoteles oma *Toopikas*, vt Urs Sommer 2012: 264.

⁴Parafraas Goethe “Kofta laulust”, eesti k vt *Nõmmeroosike: Goethe luule eesti keeles*. Tartu: TÜ Kirjastus, 2021, lk 581. Vt KSA 14: 413.

⁵Nietzsche kasutab kõigis oma kirjutistes dekadentsi mõistet ja kõiki selle tuletisi läbivalt prantsuskeelsest: *décadence*. Ühelt poolt ei olnud mõiste saksapärase vormi *Dekadenz* Nietzsche eluajal veel laiemalt juurdunud ning teisalt puudus küllap ka Nietzsches motivatsioon seda juurutada. Suure prantsuse kultuuri austajana ning paljuski saksa kultuuri põlgajana kasutab Nietzsche oma kirjutistes sageli mitme mõiste prantsuskeelsest vormi. Kuna tänapäevaks on dekadents mõistena juurdunud, sh ka eesti keeles, on selles tõlkes loetavuse ja sujuvuse nimel prantsuse vormist loobutud — see printsiip kehtib ka teiste prantsuskeelsete sõnade puhul Nietzsche tekstis.

⁶Selle viite allikaks on Charles Féré teos *Dégénérescence et criminalité. Essai physiologique*, Paris, 1888. Vt Urs Sommer 2012: 591.

animo.⁷ Aga kurjategija on dekadent. Kas Sokrates oli tüüpiline kurjategija? — Vähemalt ei oleks see vastuolus tolle kuulsa füsiognoomilise hinnanguga, mis kõlas Sokratese sõprade jaoks nii solvavalt. Üks võõras, kes nägusid tundis, ütles Ateenat läbides Sokratesele, et too o l e v a t koletis, — et temas peituvad kõik halvad pahed ja himud. Ja Sokrates vastas vaid: “Te tunnete mind, mu härra!”⁸ —

4.

Dekadentsile ei viita mitte ainult Sokratese instinktide teadatud metsikus ja anarhia, vaid ka see loogiliste võimete ülekaal ja r a h h i i t i k u - t i g e d u s, mis teda iseloomustab. Samuti ei tohiks unustada neid kuulmishallutsinatsioone, mida on tõlgendatud religiooselt “Sokratese deemonina”.⁹ Kõik temas on liialdatud, kloun, karikatuur; kõik on ühtlasi varjatud, täis tagamõtteid ja maa-aluseid hoovusi. — Püüan mõista, millisest idiootsusest pärineb see Sokratese võrdsustus mõistus = voorus = õnn.¹⁰ see kõikidest kummalisim võrdsustus, mis oli sisuliselt vastuolus vana hellenite kõikide instinktidega.

11.

Olen nüüd selgitanud, kuidas Sokrates lummas: ta näis olevat arst,¹¹ päästja. On's vaja juhtida tähelepanu eksimusele, mis seis-

⁷Lad k ‘koletu väljanägemiselt, koletu hingelt’.

⁸Lugu pärineb Cicero teosest *Tusculanae Disputationes*, IV 37; vt KSA 14: 413.

⁹Vt Platon, *Sokratese apoloogia*. — *Teosed I*, Tartu: Ilmamaa, 2003, lk 29.

¹⁰Selle vormeli refereeringut ja kriitikat vt juba Aristoteles, *Nikomachose eetika*. Tartu: Ilmamaa, 1996, lk 139.

¹¹Juba Platon määratles filosoofi hingearstina, nt dialoogis *Charmides*, vt *Teosed I*, Tartu: Ilmamaa, 2003, lk 249–250. Hellenismi- ja Rooma ajal süvenes arusaam filosoofia terapeutilisest ülesandest, vt Lucius Annaeus Seneca, *Moraalikirjad Luciliusele*. Tartu: Ilmamaa, 1996, lk 17. Vt Urs Sommer 2012: 284.

nes tema usus “mõistuspärasusse iga hinna eest”? — See on filosoofide ja moralistide enesepettus, kui nad arvavad, et hakkavad dekadentsist väljuma selle vastu sõdides. Väljumine ei ole nende võimuses: see, mille nad valivad vahendiks, pääsemiseks, on jällegi ainult dekadentsi väljendus, nad ei kõrvalda seda, vaid üksnes muudavad väljendusviisi. Sokrates oli arusaamatus; kogu parandusmoraal, ka kristlik, oli arusaamatu s... Eredaim päevavalgus, mõistuspärasus iga hinna eest; helge, külm, ettevaatlik, teadlik, instinktita, instinktidele vastanduv elu oli ise ainult haigus, teine haigus — ja kaugeltki mitte tagasitee “vooruse”, “tervise”, õnne juurde... Olla sunnitud instinktide vastu võitlema — see on dekadentsi vormel: kuniks elu tõuseb, on õnn instinktiga võrdne. —

“MÕISTUS” FILOSOOFIAS

6.

Mulle ollakse tänulikud, kui ma koondan nelja teesi selle nii olulise, nii uue arusaama: seeläbi hõlbustan mõistmist ja vaidlustan vasturääkivusi.

Esimene väide. Põhjendused, mille abil “seda” maailma on iseloomustatud näilisena, põhjendavad pigem selle reaalsust — teist liiki reaalsus on absoluutselt tõendamatu.

Teine väide. Need tunnusmärgid, mis on antud asjade “tõelisele olemisele”, on mitteolemise, eimiski tunnusmärgid — “tõeline maailm” on üles ehitatud vastuolule tegeliku maailmaga: ja see on tõesti näiline maailm, olles vaid moraalne-optiline pettus.

Kolmas väide. Ei ole üldse mõtet fabuleerida siinse kõrval “teist” maailma, eeldusel et meis pole võimast laimamise, vähendamise, elus kahtlemise instinkti: vastupidisel juhul maa-samelelule kätte “teise”, “parema” elu viirastuse abil.

Neljas väide. Maailma jagamine “tõeliseks” ja “näivaks”, olgu see siis kristluse moel või Kanti (lõppeks salsakaval kristlase) moel, on üksnes dekadentsi sisendus — alla

k ä i v a elu sümptom... See, et kunstnik hindab näivust reaalsusest kõrgemalt, ei ole vastulauseks sellele väitele. Sest “näivus” tähendab siin t a a s k o r d reaalsust, ainult valikus, tugevnemises, paranduses... Traagiline kunstnik e i o l e pessimist — ta j a a t a b kõike küsitavat ja kohutavat, ta on d i o n ü ü s i l i n e...

MORAAL LOOMUVASTASUSENA

5.

Eeldusel, et ollakse taibanud, kui pühadust teotav on elu vastu mässamine, mis on kristliku moraali jaoks muutunud peaaegu pühaks, siis ollakse õnneks taibanud ka midagi muud: sellise mässu kasutust, näivust, absurdsust, v a l e l i k k u s t. Elu hukkamõistmine elavate poolt jääb viimaks siiski vaid ühe teatava eluvormi sümptomiks: küsimust hukkamõistu õigsusest või ebaõigsusest ei ole seeläbi üldse tõstatatud. Selleks et saaks üldse puutuda elu v ä ä r t u s e küsimust, peaks omama positsiooni v ä l j a s p o o l elu ja teisalt elu nii hästi tundma nagu üks, nagu paljud, nagu kõik, kes on elanud: need on piisavad põhjendused taipamaks, et see probleem on meie jaoks ligipääsmatu.¹² Kui me kõneleme väärtustest, kõneleme elu inspiratsiooni, optika all: elu ise sunnib meid väärtusi kehtestama, elu ise väärtustab meie kaudu, k u i me väärtusi kehtestame... Sellest järeldub, et isegi l o o m u v a s t a n e m o r a a l, mis mõistab jumalat elu vastandmõiste ja hukkamõistuna, on vaid elu poolt tehtud väärtushinnang — aga m i l l i s e elu? m i l l i s t liiki elu? — Aga ma vastasin juba: alla käiva, nõrgeneva, väsinud, hukka mõistetud elu. Moraal, nagu seda on seni mõistetud — nagu selle viimaks sõnastas Schopenhauer “elutahte eituse”¹³ — on ise d e k a -

¹²Argument pärineb David Friedrich Straussi raamatust *Der alte und der neue Glaube: Ein Bekenntnis*, Leipzig, 1872. Vt Urs Sommer 2012: 327.

¹³Vt Arthur Schopenhauer, *Maailm kui tahe ja kujutlus*. I kd. Tartu: Ilmamaa, 2018, 4. raamat, lk 409–606.

d e n t s i - i n s t i n k t, mis teeb endast imperatiivi: h u k k u! — see on hukkamõistetu kohtuotsus¹⁴...

AJAKOHATU RÄNNAKUD

34.

Kristlane ja anarhist. — Kui anarhist nõuab ühiskonna allakäivate kihtide hääletoruna kauni nõrdimusega “õigust”, “õiglust”, “võrdseid õigusi”, siis viibib ta seeläbi üksnes kultuurituse surve all, mis ei suuda taibata, m i k s ta õigupoolest kannatab, mille poolest ta vaene on, elu poolest... Temas on võimas põhjuslikkuse-tung: keegi peab olema selles süüdi, et ta ennast halvasti tunneb... Ka teeb “kaunis nõrdimus” talle isegi head, see on kõigile vaestele kuraditele meeldivaks nuhtluseks — pakkudes pisukest võimujoovastust. Juba kaebus, enda üle kaeblemine võib anda elule võlu, mille pärast inimene seda talub: igas kaebluses on väike annus k ä t t e m a k s u h i m u, enda halvastitundmine, teatud tingimustel isegi halbust kantakse üle neile, kes on teistsugused, justkui oleks nonde olukord ebaõiglane, l u b a m a t u eelis. “Kui mina olen kelm, siis peaksid sina samuti olema”: selle loogika alusel tehakse revolutsiooni. — Enda üle kaeblemine ei ole mingil juhul hea: see pärineb nõrkusest olenemata sellest, kas omistatakse halvasti tundmine teistele või i s e e n d a l e. Esimest teeb sotsialist, teist näiteks kristlane — selles pole mingit tegelikku vahet. Ühine, ütleme ka v ä ä r i t u on seejuures, et keegi peaks olema kannatustes s ü ü d i — lühidalt öeldes ordineerib kannataja endale kannatuse vastase ravimina kättemaksu mett. Tolle n a u d i n g u vajadusena esineva kättemaksuvajaduse objektideks on seda võimaldavad põhjused, kannataja leiab kõikjalt põhjust oma väikese kättemaksuhimu ja hutamiseks — üle korrates, kui ta on kristlane, siis leiab ta need e n d a seest... Kristlane ja anarhist — mõlemad on dekadendid. — Aga isegi kui kristlane mõistab hukka, solvab, rüvetab “m a a i l m a”, ajendab teda seesama instinkt, mille alusel sot-

¹⁴Originaalis tõlkimatu sõnamäng: *das Urtheil Verurtheilter*.

sialistlik tööline mõistab hukka, solvab, rüvetab ü h i s k o n d a: isegi “viimsepäevakohus” on veel kättemaksu magus trööst — revolutsioon, nagu seda ootab ka sotsialistlik tööline, üksnes pisut kaugemana mõeldud... Ka “sealoolsus” — milleks sealoolsus, kui see poleks mitte siinoolsuse rüvetamise vahend? ...

35.

D e k a d e n t s i m o r a a l i k r i i t i k a. — “Altruistlik” moraal, moraal, milles isekus h ä ä b u b, jääb kõikidel tingimustel halvaks märgiks.¹⁵ See kehtib üksikisiku puhul, see kehtib veelgi enam rahvaste puhul. Kui isekusest hakkab puudu jääma, siis jääb puudu parimast. Valida instinktiivselt e n n a s t kahjustavat, olla a h v a t l e t u d “huvitute” motiivide poolt, see annab peaaegu välja dekadentsi vormeli. “O m a kasu mitte otsida” — see on vaid moraalne viigileht hoopis teise, nimelt füsioloogilise seisundi ees: “ma ei tea enam, kuidas omakasu l e i d a”... Instinktide tükeldamine! — Inimene on omadega läbi, kui ta altruistiks muutub. — Selle asemel et naiivselt öelda: “Ma ei ole enam midagi väärt”, ütleb moraalivale dekadendi suu läbi: “Miski pole midagi väärt — e l u pole midagi väärt”... Selline hinnang osutub viimaks suureks ohuks, see toimib nakkavalt — kõikjalt ühiskonna morbiidsest pinnasest tõrkab see peagi ülespoole troopiliseks mõistevohamiseks, vahel religioonina (kristlus), vahel filosoofiana (Schopenhauer). Teatud tingimustel võib see omamoodi mürgine taimestik, mis kasvab välja mädanemisest, mürgitada oma aurudega e l u aastatuhandeteks...

36.

M o r a a l a r s t i d e l e. — Haige on ühiskonna parasiit. Teatavas seisundis on sündsusetu veel edasi elada. Kui elu mõte, õ i g u s elule on kadunud, peaks ühiskond suhtuma suurima

¹⁵Muu hulgas tugineb Nietzsche altruismikriitika tema sõbra Paul Rée teosele *Der Ursprung der moralischen Empfindungen*, Chemnitz, 1877; vt Urs Sommer 2012: 491.

põlgusega sellesse, et jätkatakse argpükslikult veeteerimist, sõl-
tudes arstidest ja hooldajatest. Arstid omakorda peaksid olema
selle põlguse levitajad — mitte retsepte, vaid iga päev uus doos
j ä l e s t u s t oma patsientide suhtes. . . Luua uus vastutus, arsti
oma, kõigi nende juhtumite jaoks, kus elu, t õ u s v a elu kõrgeim
huvi nõuab t a a n d a r e n e n d elu kõige halastamatumat ma-
hasurumist ja kõrvalejätmist — näiteks sigimisõiguse jaoks, sün-
dimisõiguse jaoks, eluõiguse jaoks. Uhkelt surra, kui ei ole enam
võimalik uhkelt elada. Vabalt valitud surm, õigeaegne surm, teos-
tatud helgelt ja rõõmsalt, laste ja tunnistajate keskel: nii et tõeline
hüvastijätt on veel võimalik, et see, kes on lahkumas, o n v e e l
t e m a i s e ja võimeline tõeliselt hindama mitte ainult seda, mi-
da ta on elus saavutanud ja tahtnud, vaid ka k o k k u v õ t m a
elu tervikuna — kõik täpselt vastupidi sellele armetule ja judinaid
tekitavale komöödiale, mida on surmatunniga teinud kristlus. Ei
tohiks kristlusele kunagi andestada, et see on kuritarvitanud sure-
va inimese nõrkust südametunnistuse kasvatamiseks häda sunnil,
et see on kasutanud inimese surma viisi nii tema enda kui ka te-
ma mineviku väärtustamise vahendina! — Hoolimata kõigist arg-
pükslikest eelarvamustest on siinkohal ennekõike vaja kehtestada
niinimetatud l o o m u l i k u surma õige, s.t füsioloogiline hin-
damine: mis on lõppeks täiesti “ebaloomulik”, enesetapp. Mitte
kunagi ei tohiks hukkuda kellegi teise kui enda käe läbi. Vastasel
korral on see surm kõige põlastusväärsematel tingimustel, mitte-
vaba surm, surm v a l e l ajal, argpüksisurm. E l u armastuse
pärast peaks tahtma surra teisiti, vabalt, teadlikult, ilma et see tu-
leks juhuslikult või üllatusena. . . Lõpetuseks üks nõuanne här-
radele pessimistidele ja teistele dekadentidele. Meie kätes ei ole
selle takistamine, et me sündisime: aga me saame selle vea — sest
mõnikord on see viga — jälle parandada. Kui ennast m i n e m a
p ü h i t a k s e, tehakse olemasolevatest auväärseimat asja: see-
läbi teenitakse peaaegu välja õigus elada. . . Ühiskond, mida ma
räägin! E l u ise saab sellisest teost rohkem kasu kui mis tahes
“elust”, mis kulub loobumisele, aneemiale ja muudele vooruste-
le — vähemalt vabastab [enesetapja] teised tema nägemisest, vä-
hemalt vabastab ta elu ühest v a s t u v ä i t e s t . . . Pessimism,
puhtalt ja lihtsalt, k i n n i t a b e n n a s t a i n u l t härrade

pessimistide enesekummutuse kaudu: tuleb oma loogikas minna sammu võrra kaugemale, mitte ainult eitada elu “tahte ja ettekujutusena”,¹⁶ nagu tegi Schopenhauer — tuleb k õ i g e p e a l t e i t a d a S c h o p e n h a u e r i t . . . Pessimism, muide, nii nakav kui ta ka on, ei suurenda siiski ajastu, kogu rassi kui terviku haiglust: ta on selle väljendus. Selle ohvriks langetakse samamoodi nagu koolera ohvriks: selleks tuleb olla juba piisavalt morbiidne. Pessimism iseenesest ei tee kedagi rohkem dekadendiks; ma meenutan statistikanäitajat, et aastad, mil koolera möllab, ei erine teistest aastatest surmajuhtumite üldarvu poolest.

37.

Kas me oleme muutunud moraalsemaks. — Nagu võis oodata, viskus moraalilollus, mis Saksamaal kehtib teadagi moraali endana, kogu oma raevukusega minu käsituse “sealpool head ja kurja”¹⁷ vastu: mul oleks selle kohta toredaid lugusid rääkida. Ennekõike püüti mulle selgeks teha meie ajastu “vaieldamatut üleolekut” kombeotsustuste osas, meie tegelikku e d a s i m i n e k u t siin: Cesare Borgia¹⁸ ei olnud meiega võrreldes sugugi “kõrgem inimene”, teatud liiki üle inime, kelleks mina ta kuulutasin. . . Üks Šveitsi ajalehetoimetaja, *Bundist*¹⁹ läks nii kaugele, et mitte ainult ei väljendanud oma imetlust minu ettevõtmises ilmutatud julguse üle,

¹⁶Viide Schopenhaueri peateosele *Welt als Wille und Vorstellung*, mille on Toomas Rosin eesti keelde tõlkinud pealkirja all *Maailm kui tahe ja kujutus*. Ometi on selline tõlge pisut eksitav, jättes kitsendava mulje kujutlusvõime, fantaasia viljast, samas kui *Vorstellung* tähistab laiemalt mistahes ettekujutuslikke vaimusisusid, sh tajumusi — mida annab edasi ka mõiste ingliskeelne tõlge *representation*.

¹⁷Vt Friedrich Nietzsche, *Sealpool head ja kurja: Tulevikufilosoofia eelmäng*. Tlk Jaanus Sooväli. Tartu: Ilmamaa, 2017.

¹⁸Cesare Borgia (1475–1507) oli paavst Aleksander VI poeg, kes oli tuntud oma verejanulisuse ja reetlikkuse poolest.

¹⁹Silmas peetakse Josef Viktor Widmanni retsensiooni teosele *Sealpool head ja kurja*, mis ilmus päevalehes *Bund*, 16.–17. septembril 1886. Vt Urs Sommer 2012: 501.

vaid ka teeskles, et “mõistab”, et minu töö eesmärk on kaotada kõik korralikud tunded. Palju tänu! — Vastuseks luban endale tõstatada küsimuse, kas me tõesti oleme muutunud moraalsemaks. Asjaolu, et kogu maailm seda usub, on juba sellele vastuväiteks... Meie, modernsed inimesed, kes me oleme nii äärmiselt õrnad ja tundlikud, täis üksteisega arvestamist, julgeme tegelikult arvata, et see õrn inimlikkus, mida me kehastame, see üksmeel, mille me lõpuks ometi oleme saavutanud üksteise säästmises, abistamises ja usaldamises, on positiivne edusamm ja näitab, et oleme renessansiaegsest inimesest kaugel ees. Aga nii mõtleb iga ajastu, nõnda peab ta mõtlema. Kindel on see, et me ei tohiks end renessansiaegsetesse seisunditesse asetada, isegi mitte sinna mõelda: meie närvid, rääkimata meie lihastest, ei kannataks seda tegelikkust. Kuid antud võimevus ei tõenda mitte progressi, vaid üksnes teistsugust, hilisemat seisundit, nõrgemat, õrnemat, haavatavamalt, millest vältimatult tuleneb kaalutleva moraali. Kui me ei võtaks arvesse oma õrnust ja hilisust, oma füsioloogilist vananemist, kaotaks ka meie “inimlikustumise” moraal kohe oma väärtuse — iseenesest ei ole ühelgi moraali väärtust —: see paneks meid ennast halvustama. Teisest küljest ärgem kahelgem, et meie, modernsed, oma pakult polsterdatud inimlikkusega, mis mingil juhul ei taha ühegi kivi vastu põrgata, etendaksime Cesare Borgia kaasaegsetele sellist komöödiat, et nad naeraksid end surnuks. Tegelikult oleme oma modernsete “voorustega” vastu oma tahtmist äärmiselt naeruväärised... Vaenulike ja kahtlaste instinktide vähenemine — ja see oleks meie “edusamm” — on vaid vitalsuse üldise vähenemise tagajärg: sellise tingliku, hilise olemasolu kinnitamiseks on vaja sada korda rohkem pingutust ja ettevaatlikkust. Seal aidatakse üksteist, seal on igäüks teatud määral haige ja igäüks sanitar. Seda nimetatakse “vooruseks” —: inimeste seas, kes tundsid elu teisiti, täielikumalt, külluslikumalt, ülevoolavamalt, oleks seda nimetatud millekski muuks, võib-olla “argpükslikkuseks”, “närususeks”, “vanaeide-moraaliks”... Meie kommete leebumine — see on minu väide, see on, kui soovite, minu uudus — on allakäigu tagajärg; moraali karmus ja kohutavus võib vastupidi olla elu ülekülluse tagajärg: nimelt siis tohitakse pal-

ju söandada, palju vaidlustada, palju r a i s a t a. Mis kunagi oli elu võrtsiks, oleks meile m ü r k. . . Selleks et ükskõikne olla — ka see on üks tugevuse vorm —, oleme samuti liiga vanad, liiga hilised: meie kaastunde-moraal, mille eest ma esimesena hoiata-sin, mida võiks nimetada *l'impressionisme morale*,²⁰ on pigem liigse füsioloogilise ärrituvuse väljendus, mis on omane kõigele dekadentlikule. See liikumine, mis on püüdnud end teaduslikult esitada Schopenhaueri k a a s t u n d e - m o r a a l i läbi — väga õnnetu katse! —, on tegelik dekadentsiliikumine moraalis, selli-sena on ta tihedalt seotud kristliku moraalliga. Tugevad ajad, ü l - l a d kultuurid näevad kaastundes, “ligimesearmastuses”, enese- ja eneseväärikuse puudumises midagi põlastusväärset. — Ajas-tuid tuleb mõõta nende p o s i t i i v s e t e j õ u d u d e järgi — ja seejuures kerkib see nii raiskav ja saatustlik renessansiaeg esile kui viimane s u u r ajastu ja meie, modernsed oma mureliku ene-sehoolitsuse ja ligimesearmastusega, oma töö, vähenõudlikkuse, seaduslikkuse, teaduslikkuse voorustega — varuks koguvad, öko-noomsed, masinlikud — kui n õ r k a e g. . . Meie voorused on tinglikud, meie nõrkuse poolt v a i d l u s t a t u d. . . — “Võrd-sus”, teatud faktiline sarnastumine, mis väljendub ainult “võrdse-te õiguste” teoorias, kuulub loomuldasa allakäigu juurde: inimese ja inimese, seisuse ja seisuse vaheline lõhe, tüüpide paljususe, tahe olla ise, eristuda, see, mida ma nimetan d i s t a n t s i p a a - t o s e k s, on omane igale t u g e v a l e ajastule. Pinge jõud, vahemaa äärmuste vahel muutub tänapäeval üha väiksemaks — äärmused ise hägustuvad lõpuks sarnasuseeni. . . Kõik meie poliiti-lised teooriad j a riigikonstitutsioonid, “Saksa riik” sugugi mitte välja arvatud, on tagajärgedeks, tagajärgedest tulenevateks häda-vajadusteks; dekadentsi teadvustamata mõju on saanud isandaks isegi erinevate teaduste ideaalides. Minu vastuväiteks kogu Ing-lismaa ja Prantsusmaa sotsioloogia j ä ä b, et too tunneb ühiskon-na l a n g u s m o o d u s t i s i ainult kogemusest ja võtab täiesti süütult omaenda langusinstinktid sotsioloogiliste väärtushinnan-gute n o r m i k s. A l l a k ä i v elu, igasuguse organiseeriva, s.t eraldava, lõhkuva, allutava ja üleoleva võimu vähenemine väl-

²⁰Pr k ‘moraalne impressionism’.

jendub tänapäeva sotsioloogias i d e a l i n a... Meie sotsialistid on dekadendid, aga härra Herbert Spencer²¹ on samuti dekadent — ta näeb altruismi võidus midagi soovivat!...

39.

M o d e r n s u s e k r i i t i k a. — Meie institutsioonid ei kõlba enam kuhugi: selles ollakse üksmeelel. Ent viga ei ole mitte neis, vaid meis endis. Nüüd, kus me oleme kaotanud kõik instinktid, millest institutsioonid välja kasvavad, oleme kaotanud institutsioonid üldse, sest me ei ole enam nende jaoks kõlblikud. Demokraatlikkus on alati olnud organiseeriva jõu allakäiguvorm: juba *Inimlikus, liiginimlikus*, I, 318 iseloomustasin r i i g i a l l a k ä i g u v o r m i n a modernset demokraatiat koos selle poolikustega, nagu näiteks “Saksa riik”. Et leiduks institutsioone, selleks peab leiduma mingit sorti tahet, instinkti, imperatiivi, mis oleks antiliberaalne õelusenähtus välja: tahet traditsiooniks, autoriteediks, sajandite pikkuseks vastutuseks, päritoluahelate s o l i d a a r s u s e k s edasi ja tagasi *in infinitum*.²² Kui selline tahe on olemas, siis rajatakse midagi *imperium Romanum*’i²³ sarnast: või nagu Venemaa, a i n u s võim, millel on ihus püsivust, mis võib oodata, mis võib veel midagi lubada — Venemaa kui vastandmõiste armetule euroopalikule väikeriiklusele ja närvilisusele, mille on viinud kriisiseisundisse Saksa keisririigi rajamine... Tervel läänel ei ole enam neid instinkte, millest võrsuvad institutsioonid, millest võrsub t u l e v i k: tema “modernsele vaimule” ei ole võib-olla miski muu nendest omadustest vastupidisem. Elatakse tänasele, elatakse väga kiiresti — elatakse väga vastutustundetult: seda kõike nimetatakse “vabaduseks”. Põlatakse, vihatakse, hüljatakse kõik, mis t e e b institutsioonidest institutsiooni, kus iganes vaid kõlab sõna “autoriteet”, seal usutakse valitsevat uue orjuse ohtu. Dekadents ulatub nii kaugemale meie po-

²¹ Herbert Spencer (1820–1903), inglise filosoof, üks sotsioloogia rajajaid eriteadusena.

²² Lad k ‘lõpmatuseni’.

²³ Lad k ‘Rooma impeerium’.

liitkute, meie poliitiliste parteide väärtus-instinktidesse, et nad valivad instinktiivselt seda, mis lahustab, mis kiirendab lõppu... Sellest annab tunnistust modernne abielu. Ilmselt on modernsest abielust lahutatud igasugune mõistus: kuid see ei ole vastuväide abielu, vaid modernsuse vastu. Abielu mõistus — see seisnes mehe juriidilises ainuvastutuses: see oli abielu raskuskaal, tänapäeval aga lonkab ta mõlemat jalga. Abielu mõistus — see seisnes fundamentaalses lahutamatuses, sel moel anti talle aktsent, mis oskas oma mõju tunda, hoolimata tunnete, kirgede ja hetkeimpulsside juhuslikkusest. Samuti seisnes see perekondade vastutuses abikaasavaliku eest. Armas tuisabelude üha suurema soosimisega on kaotatud abielu alus, see, mis ainuüksi teeb abielust institutsiooni. Institutsioon ei ole mitte kunagi rajatud idiosünkraasiale; abielu ei põhine, nagu öeldud, “armastusel” — see põhineb sugutungil, omanditungil (naine ja laps kui omand), valitsemistungil, mis organiseerib pidevalt väikseimat valitsemisüksust, perekonda, mis vajab lapsi ja pärijaid, et füsioloogiliselt hoida saavutatud võimu, mõju, rikkust, et valmistada ette püsivaid ülesandeid, et valmistada ette instinktiivset solidaarsust sajandist sajandisse. Abielu kui institutsioon eeldab kõige suurema ja püsivama organisatsioonivormi jaatamist; kui ühiskond ei suuda ennast tervikuna tagada ka kõige kaugemates põlvkondades, ei ole abielul mingit mõtet. — Modernne abielu on kaotanud oma mõtte — järelikult on see tühistatud. —

41.

“Vabadus, mida ma ei mõtle...”²⁴ — Sellistel ajastutel nagu praegune on oma instinktide hooleks jäämine suur ebaõnn. Need instinktid on omavahel vastuolus, segavad ja hävitavad üksteist; ma määratlesin juba modernsuse füsioloogilise enesegavastuoluna. Mõistlik kasvatus peaks tahtma, et vähemalt üks neist

²⁴Parafraas Max von Schenkendorfi luuletusest “Priius” (*Freiheit*, 1813): “Priius, mida mõtlen, / Mida kalliks pean, / Tule, paista kätte, / Nagu ingel hea” (V. 1–4). Vt Urs Sommer 2012: 521.

instinktisüsteemidest oleks raudse surve poolt h a l v a t u d, et lubada teistel jõudu koguda, tugevneda, isandaks saada. Tänapäeval tuleks esmalt teha indiviid võimalikuks teda k ä r p i d e s: võimalikuks, see tähendab t e r v i k l i k u k s... Toimub vastupidine: sõltumatuse, vaba arengu, *laisser aller*'i²⁵ nõudmist esitavad kõige tulisemalt just need, kelle jaoks ükski ohjeldus p o l e k s l i i g a k a r m — see kehtib poliitikas, see kehtib kunstis. Kuid see on d e k a d e n t s i sümptom: meie tänapäevane “vabaduse” mõiste on veel üks tõend instinktide taandarengust. —

43.

Konservatiivile k õ r v a s o s i s t a d e s. — Mida varem ei teatud, mida täna teatakse, teada võidakse —, t a g a s i k u j u n d a m i n e [*Rückbildung*], tagasipööramine mistahes mõttes ja määral ei ole üldse võimalik. Vähemalt seda me, füsioloogid, teame. Aga kõik preestrid ja moralistid on sellesse uskunud — n a d t a h t s i d i n i m l i k k u s t v o o r u s l i k k u s e v a r a s e m a l e t a s e m e l e t a g a s i t u u a, t a g a s i k ä r p i d a. Moraal oli alati Prokrustese süng. Isegi poliitikud on matkinud selles küsimuses vooruse jutlustajaid: tänagi veel on parteisid, kes unistavad kõikide asjade v ä h i k ä i g u s t. Ent kellelgi pole vabadust olla vähk. Pole midagi parata: tuleb minna edasi, see tähendab s a m m - s a m m u l t e d a s i d e k a d e n t s i (— see on minu definitsioon modernsete “edusammude” kohta). Seda arengut on võimalik pidurdada ja pidurdamise läbi taandarengut ennast kuhjata, koondada, keevalisemaks ja ä k i l i s e m a k s muuta: rohkemat teha pole võimalik. —

50.

Võiks öelda, et teatud mõttes taotles k a üheksateistkümnnes sajand kõike seda, mida taotles Goethe isikuna: universaalsust

²⁵Pr k ‘minnalaskmine, lohakus’.

mõistmises, heakskiitmises, igäühe enesele-lähedale-laskmist, hulljulget realismi, aukartust kõige faktilise ees.²⁶ Kuis nii, et koondtulemus ei ole mitte Goethe, vaid kaos, nihilistlik ohkimine, teadmatus-kust-sisse-kust-välja,²⁷ väsimusinstinkt, mis *in praxi*²⁸ j u h i b järjekindlalt t a g a s i k a h e k s a t e i s t k ü m n e n d a s s e s a j a n d i s s e? (— näiteks tunderomantikana, altruismina ja hüpersentimentaalsusena, feminisimina maitstes, sotsialismina poliitikas). Kas üheksateistkümnnes sajand ei ole, eriti oma lõppjärgus, mitte lihtsalt tugevnenud, t o o r e k s muutunud kaheksateistkümnnes sajand, s.t d e k a d e n t s i-sajand? Nii et Goethe poleks olnud mitte ainult Saksamaa, vaid kogu Euroopa jaoks lihtsalt juhus, ilus asjatus? — Aga suuri inimesi mõistetakse valesti, kui neid vaadeldakse avaliku kasu närusest perspektiivist. Et neist ei osata kasu saada, s e e k u u l u b e h k i s e s u u r u s e j u u r d e...

MIDA MA VÕLGNEN MUISTSETELE

2.

Kreeklastega ei tunne ma üldse mitte mingit sugulust; ja kui otse öelda, siis nad ei v õ i olla meie jaoks seda, mida on roomlased. Kreeklastelt ei õ p i t a — nende laad on liiga võõras, see on ka liiga voolav, et mõjuda imperatiivsena, “klassikalisena”. Kes oleks kunagi õppinud kreeklastelt kirjutamist! Kes oleks kunagi õppinud seda i l m a roomlasteta!... Ärge esitage mulle vastuväitena Platonit. Platoni suhtes olen ma põhjalik skeptik ega ole

²⁶Viide Goethe teosele *Wilhelm Meisteri rännuaastad*, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959: 147–149.

²⁷Orig. *ein Nicht-wissen-wo-aus-noch-ein*. Tsitaat Goethe luuletusest “Prometheus”: “Nicht wußte, wo aus noch ein”, vt eesti k *Nõm-meroosike: Goethe luule eesti keeles*. Tartu: TÜ Kirjastus, 2021, lk 234–239. Käesolev tõlkevõersioon järgib August Annisti tõlget: sealsamas, lk 235, teised tõlkijad on enamasti tõlkinud ütluse mõtet vabas vormis: *ei tundnud õiget teed*.

²⁸Lad k ‘praktikas’.

mitte kunagi suutnud ühineda Platoni imetlemisega k u n s t i - k u n a, mis on õpetlaste seas tavaline. Lõppude lõpuks on selles küsimuses antiigi kõige peenemad maitsekohtunikud minu pool. Platon pillub, nagu mulle näib, kõik stiilivormid segamini, ta on seega e s i m e n e stiilidekadent: tal on midagi sarnast südame-tunnetusel nagu küünikutel, kes leiutasid *satura Menippea*.²⁹ Selleks et platooniline dialoog, see kohutavalt enesega rahulolev ja lapselik dialektika liik, saaks mõjuda võluvalt, ei tohiks mitte kunagi lugeda prantslasi — näiteks Fontenelle'i.³⁰ Platon on igav. — Viimaks, minu umbusaldus Platoni vastu ulatub sügavale: ma leian, et ta on nii kõrvale kaldunud kõigist hellenite põhi-instinktides, nii üle moraliseeritud, nii eelkristlik — tal on juba mõiste “hea” kõrgeimaks mõisteks —, et kogu Platoni fenomeni kohta kasutaksin ma mis tahes muu asemel pigem karmi sõna “kõrgem tüssamine” või, kui soovite seda kuulda, idealism. On kalliks maksma läinud, et see ateenlane käis egiptlaste juures koolis (— või Egiptuses juutide juures?...). Kristluse suures ebaõnnes on Platon see “ideaaliks” nimetatud kahemõttelisus ja kirg, mis võimaldas antiikaja õilsamatel olenditel ennast vääriti mõista ja astuda s i l l a l e, mis viis “ristini”... Ja kui palju Platonit on veel mõistes “kirik”, kiriku ülesehituses, süsteemis, praktikas! Minu kosumiseks, minu eelistuseks, minu ravikuuriks kogu platonismist on alati olnud T h u k y d i d e s. Thukydides ja võib-olla ka Machiavelli *Valitseja* on minuga kõige rohkem suguluses tingimusteta tahte läbi ennast mitte eksitada ja näha mõistust r e a a l s u s e s — m i t t e “mõistuses”, veel vähem “moraalis”... Mitte miski ei ravitse Thukydidesest põhjalikumalt seda haledat kreeklaste ilusaks ideaaliks võõpamist, mida “klassikaliselt haritud” noorus gümnaasiumihariduse palgana ellu tassib. Thukydidesist tuleb lehitseda rida-realt ja lugeda tema tagamõt-

²⁹Lad k ‘Menippose satiir’. Filosoof ja poeet Menippos tegutses 3. saj. teisel poolel eKr peamiselt Teebas. Tema 13 raamatust koosnevad satiirid pole säilinud, kuid leidsid juba antiikajal innukat jäljendamist (Seneca, Petronius, Lukianos). Vt *Antiigileksikon*, Tallinn: Valgus, 1985: 349.

³⁰Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657–1757), prantsuse luuletaja, esseist ja valgustusmõtteleja, Prantsuse Akadeemia liige.

teid sama selgesti kui tema sõnu: leidub vähe nii tagamõtte-rik-
kaid mõtlejaid. Temas jõuab täiusliku väljenduseni sofist-
ide kultuur, see tähendab realistide kultuur: hin-
damatu liikumine keset kõikjal äsja puhkenud sokraatiliste kooli-
de moraalsest ja idealistlikku tüssamist. Kreeka filosoofia kreeka
instinktide dekadentsina; Thukydides suure kokkuvõttena,
viimase ilmutusena sellest tugevast, rangest, kõvast faktilisusest,
mis peitus vanemate hellenite instinktidest. Julgus reaalsuse
ees eristab lõpuks selliseid iseloomu nagu Thukydides ja Platon:
Platon on tegelikkuse ees argpüks — järelikult põgeneb ta
ideaalide juurde; Thukydides valitseb ennast, järelikult valit-
seb ta ka asju. . .

3.

“Kaunishingede”, “kuldsete keskteede”³¹ ja teiste täiuslikkus-
te leidmine kreeklastel, et imetleda nende rahulikku suursugu-
sust, nende ideaalset meelelaadi, nende ülendatud lihtsust — selle
“ülendatud lihtsuse” eest, mis lõppeks on *niaiserie allemande*,³²
hoidis mind psühholoog, keda endas kandsin. Ma nägin nende
tugevaimat instinkti, võimu tahet, ma nägin neid värisevat selle
tungi ohjeldamatu vägivalla ees — ma nägin, kuidas kõik nen-
de institutsioonid kasvasid välja turvameetmetest, et kaitsta end
vastastikku oma sisemise lõhkeaine eest. Tollane tohutu
seesmine pinge päädis kohutava ja halastamatu väljapoole suu-
natud vaenulikkusega: riiklikud üksused kiskusid üksteist vastas-
tikku tükkideks, et iga üksiku riigi kodanikud saaksid omavahel
rahu leida. Siis oli vaja olla tugev, sest oht oli lähedal — see varit-
ses kõikjal. Hellenitele omane suurepäraselt nõtkes ihulisus, julge
realism ja immoralism oli hädavajadus, mitte nende “loo-
mus”. See oli tagajärg, seda ei olnud algusest peale olemas. Isegi
nende festivalid ja kunstid olid vaid vahendid üleolekutu tunde
tekitamiseks ja näitamiseks: need on eneseülituse ja tea-

³¹Printsiip pärineb Aristoteleselt, vt *Nikomachose eetika*, Tartu: Il-
mamaa, 1996: 44–45.

³²Pr k ‘Saksa tobedus’.

tud asjaoludel enese hirmuäratavaks muutmise vahendid... Hin-
nata kreeklasi saksa moodi nende filosoofide järgi, näiteks kasu-
tada sokraatiliste koolkondade väikekodanlikkust selleks, et välja
selgitada, m i s on põhimõtteliselt hellenlik!... Filosoofid on
ju kreekluse dekadendid, vastuliikumine vana, ülla maitse vas-
tu (— agonaalse instinkti vastu, polise vastu, rassi väärtuse vastu,
pärandi autoriteedi vastu). Sokraatilisi voorusi jutlustati, s e s t
kreeklased olid need kaotanud: ärrituvad, kartlikud, tujukad, kõik
kokku koomikud, oli rohkem kui piisavalt põhjust neile moraali
lugeda. Mitte et see midagi aidanud: aga suured sõnad ja hoiakud
sobivad dekadentidele nii hästi...

*

Fragmente Nietzsche märkmeraamatutest
KSA8

1876 LÕPP – SUVI 1877

23[140]

Poetid ei ülista oma iseloomu tõttu, mis on neil just kunstni-
ke, s.t erandinimeste oma, mitte alati seda, mis on ära teeninud
kõigi inimeste jaoks ülistamise, vaid eelistavad seda, mis paistab
hea just neile kunstnikuna. Samuti õnnestub neil harva rünnak,
kui nad on satiirikud. Cervantes oleks võinud võidelda inkvisit-
siooni vastu, kuid ta eelistas naeruvääristada selle ohvreid, s.t igat
liiki ketseid ja idealiste. Õnnetusi ja tülisid täis elu järel oli
tal veel lusti kirjanduslikuks suurpealetungiks hispaania lugejate
valede maitse-eelistuste vastu; ta võitles rüütliriimaanide vastu.
Märkamatu muutus see rünnak tema käe all üldisimaks ironi-
seerimiseks kõigi kõrgemate püüdluste suhtes: ta ajas naerma ja
end targaks pidama kõiki hispaanlasi, kaasa arvatud kõik lihtsa-
meelsed: on fakt, et ühegi raamatu üle pole nõnda palju naerdud
kui *Don Quijote* üle. Sedasorti eduga kuulub ta hispaania kultuuri
dekadentsi, ta on rahvuslik õnnetus. Ma pean silmas, et ta põlgas
inimesi, kaasa arvatud ennast; või ei jutusta ta mitte üksnes en-

da lõbustamiseks, kuidas hertsogi õukonnas haiglaselt veiderdati? Pidi ta siis tõesti veel naerma tuleriidal asuva ketseri üle? Tõesti, ta ei säästa isegi oma kangelas tolles hirmuäratavas enese olukor-rast arusaamise kohas, elu lõpul: kui see ei ole julmus, siis on see külmus, kõvasüdamlikkus, mis pani teda looma sellist lõpustsee-ni, põlgus lugejate vastu, kelle naeru, nagu ta teadis, ei häirinud ka selline lõpp.

KSA13

NOVEMBER 1887 – MÄRTS 1888

11[227]

V a j a t a i b a t a :

Et igat liiki allakäik ja haigus on koond-väärtusotsustustes pi-devalt kaasa töötanud: et valitsema pääsenud väärtusotsustuses on dekadents isegi ülekaalu saavutanud: et me ei pea võitlema mitte üksnes kogu praeguse taandarengu viletsuse tagajärgedega, vaid k o g u senine dekadents on jäänud tagurlikuks, s.t e l a v a k s. Inimkonna selline koond-irdumine oma põhiinstinktidest, väärtusotsustuste koond-dekadents on küsimärk *par excellence*, päris mõistatus, mille loom “inimene” filosoofidele esitab —

11[362]

NB. Antisotsiaalne kalduvus, psüühikahäire, pessimism: kolm tüüpilist dekadentsi vormi. Kristlus kui d e k a d e n t s i - r e - l i g i o o n võrsus pinnaselt, milles pulbitsesid kõik kolm dege-nereerumise liiki

11[380]³³

O l e t a t a v n o o r u s

Petetakse ennast, kui unistatakse [siin] naiivse ja noore rahva ole-masolust vastandina ühele vanale kultuurile; see on ebausk, just-kui nendest madalaimatest rahvakihtidest, milles juurdus ja mil-lest võrsus kristlus, voolanuks taas üle elu sügavad allikad: ei

³³Reageering Dostojevski lugemisele, vt KSA 14: 757.

mõisteta kristlikkuse psühholoogiat, käsitledes seda uue esilekerkiva rahva noorusena ja rassi tugevnemisena. Veelgi enam: see on tüüpiline dekadentsivorm: väsinud ja sihituks muutunud haiglase segapudru-elanikkonna moraaliõrnus ja hüsteeria. See kummaline seltskond, mis koguneb tolle rahvaste võrgutamise meistri ümber, kuulub tegelikult tervenisti vene romaani: kõik närvihaigused korraldavad nende juures randevuu... Ülesannete puudumine, instinkt, et kõik on tegelikult lõppemas, et miski ei tasu enam ära, rahulolu selle *dolce far niente*'ga³⁴

juudiliku instinkti võim ja tulevikukindlus, selle tohutult sitke tahe olemas olla ja võimutseda asub nende valitsevas klassis; neid kihte, mida kergitab algkristlus, ei erista miski teravamalt kui instinktiiväsimus. Ühelt poolt leiab aset see, teisalt ollakse rahul endaga, iseeneses, enda jaoks.

KEVAD 1888

14[25]

“Tragöödia sünni” kohta

VIII.

Selle raamatu silmapaistvaimaks saavutuseks on uus kontseptsioon kreeklastest, oleme juba vihjanud raamatu kahele teisele teenele — uuele kunstikontseptsioonile elu suure stimuleerijana; samavõrd ka pessimismi, tugevuse pessimismi, klassikalise pessimismi kontseptsioonile: sõna “klassikaline” ei ole siin kasutatud mitte ajalooteaduslikus, vaid psühholoogilises pii-ritluses. Klassikalise pessimismi vastandiks on romantiline: too, milles sõnastab ennast nii mõistetes kui väärtustustes nõrkus, väsimus, rassi-dekadents: nt Schopenhaueri pessimism, samavõrd kuid de Vigny,³⁵ Dostojevski, Leopardi, Pascali, kõigi suurte nihilistlike religioonide oma (brahmanismi, budismi, kristluse — neid võib nimetada nihilistlikeks, sest nad kõik on ülistanud elu

³⁴Itaalia k ‘magus jõudeolek’.

³⁵Alfred de Vigny (1797–1863), prantsuse kirjanik.

vastandmõistet, eimiskit eesmärgina, kõrgeima hüvena, “jumalana”).

Mis iseloomustab Nietzschet: tema psühholoogilise visiooni spontaansus, tema vaatehaarde, läbielatu, mõistetu, avatu avarus, kartmatus karmuse ja ohtlike tagajärgede ees.

14[40]

Dekadentsi teadvustamata mõju teaduse
ideaalidele

Dekadentsil endal on sügav ja täiesti teadvustamata mõju teaduse ideaalidele: kogu meie sotsioloogia on selle väite tõenduseks. Talle tuleb ette heita, et ta tunneb kogemuse läbi üksnes ühiskonnas allakäigu-moodustist ja kehtestab paratamatult omaenda allakäigu-instinktid sotsioloogilise hinnangu normina.

Tänapäeva Euroopa hääbuv elu sõnastab neis oma sotsiaalsed ideaalid: kõik need paistavad segadust tekitavalt sarnased vanade, juba üle elatud rasside ideaalidega...

Karja instinkt on siis, ühe nüüd suveräänseks muutunud võimuna, midagi põhimõtteliselt erinevat aristokraatliku ühiskonnas instinktist: ja see, mida summa tähendab, sõltub ühikute väärtusest...

Kogu meie sotsioloogia ei tunne ühtegi muud instinkti kui karja, s.t summeeritud nullide oma... kus igal nullil on “võrdsed õigused”, kus null olla on vooruslik...

Väärtusmõõt, millega tänapäeval hinnatakse erinevaid ühiskonnavorme, langeb täielikult ühte sellega, mis omistab rahule sõjast kõrgema väärtuse: kuid see hinnang on antibioloogiline, on ise elu dekadentsi tulemus... Härra Herbert Spencer on bioloogina dekadent — enamasti ka moralist (— ta näeb altruismi võidu midagi soovivat!!!). Elu on sõja tagajärg, ühiskond ise vahend sõjaks.

14[65]

dekad<ents>³⁶

Pärilik ei ole mitte haigus, vaid h a i g l u s: vastupanuvõime-
tus kahjulike sissetungijate ohule jne; murtud vastupanuvõime —
m o r a a l s e l t väljendatuna: resignatsioon ja alandlikkus vaen-
lase ees.

Olen endalt küsinud, kas ei peaks mitte võrdlema kõiki neid
senise filosoofia, moraali ja religiooni kõrgemaid väärtusi nõrgu-
keste, v a i m u h a i g e t e ja neurasteenikute väärtustega: nood
esindavad kergemal kujul n e i d s a m u t õ b e s i d . . .

Kõikide morbiidsete seisundite väärtus on selles, et nad näita-
vad luubi all teatud seisundeid, mis on normaalsed, kuid normaal-
sena halvasti nähtavad. . .

T e r v i s j a h a i g u s ei ole olemuslikult erinevad, nagu us-
kusid vanad meedikud ja usuvad veel tänagi mõned praktikud. Är-
gu tehtagu distinkitseid printsiipe või entiteete nendest, kes võitle-
vad elusorganismi pärast ja teevad sellest oma lahinguvälja. See
on vana värk ja loba, mis ei kõlba enam kuhugi. Tegelikult esi-
nevad nende mõlema olemasoluviisi vahel üksnes kraadierinevu-
sed: haigusliku seisundi moodustab normaalsete nähtuste liialdus,
disproportsionaalsus, ebaharmonia. Claude Bernard.³⁷

Niihästi nagu K u r j a saab käsitada liialdusena, disharmoo-
niana, disproportsioonina, samahästi võib H e a olla **kaitsedieet**
liialduse, disharmoonia, disproportsiooni ohu vastu.

P ä r i l i k n õ r k u s d o m i n e e r i v a tundena: ülimane
väärtuse põhjus.

NB T a h e t a k s e nõrkust: miks?... peamiselt seetõttu, et
ollakse p a r a t a m a t u l t nõrk...

N õ r g e n e m i n e **ülesandena**: himude, mõnu- ja kanna-
tustunde, võimu tahte nõrgenemine uhkustundeks, tahtmiseks
omada ja rohkem omada; nõrgenemine alandlikkusena, nõrge-
nemine usuna, n õ r g e n e m i n e vastumeelsusena ja häbina

³⁶< > tähistab KSA toimetajate lisandusi tekstis.

³⁷Claude Bernard (1810–1878), prantsuse füsioloog.

kõige loomuliku suhtes, elu eituse, haigusena ja sisse harjunud nõrkusena...

Nõrgenemine loobumise kättemaksuhimust, vastupanust, vaenulikkusest ja raevust.

Ravi: nõrkuse vastu ei võidelda mitte süsteemse tugevdamisega, vaid teatud liiki õigustamise ja moraliseerimisega: st tõlgendusega...

Kahe täiesti erineva seisundi segamine: nt tugev rahu, mis on loomuldas hoidumine reaktsioonist, mille tüübiks on jumal, kes ei liiguta...

ja kurnatuse, jääkuse rahu anesteesia välja.

kõik filosoofilis-asketlikud protseduurid taotleavad teist, aga tegelikult usuvad, et esimest... Kuna nad omistavad saavutatud seisundile predikaate, justkui oleks saavutatud jumalik seisund.

14[75]

Mõiste "dekadents"

Langus, allakäik, praak ei vääri iseenesest hukkamõistmist: ta on elu, elu kasvu paratamatu tagajärg. Dekadentsinähtus on sama vajalik kui elu ükskõik mistahes tõus ja edasiliikumine: teda minema pühkida pole võimalik. Vastupidi, mõistlik on talle jätta tema osa...

Kõigi sotsialistlike süstemaatikute häbiks arvavad nad, et võib leiduda tingimusi, ühiskondlikke kombinatsioone, mille puhul enam ei kasvaks pahe, haigus, kuritegu, prostitutsioon, hädad... Aga see tähendab elu hukkamõistmist... Nooreks jäämine ei ole ühiskonna võimuses. Ja juba oma jõulisimas seisundis peab temas tekkima prahti ja laguaineid. Mida energilisemalt ja julgemalt ta edeneb, seda rikkalikum saab olema tema ebaõnn, vääring, seda lähemal on tema allakäik... Vanadust ei likvideerita institutsioonide abil. Haigust samuti mitte. Ka mitte pahet.

14[83]

F i l o s o o f i d e j a t e a d u s i n i m e s t e p r o b l e e m .

T õ u s u - t ü ü p

Tugevus rahulikkuses. Reageerib suhteliselt ükskõikselt ja raskelt.

[Omab] suuri afekte, neid k õ i k i, ja moel, et need on üksteisele imeliselt abiks...

Vanaduse mõju

depressiivsed harjumused (kodusistujad *à la* Kant)

ületöötamine

aju ebapiisav toitmine

lugemine

Põhimõttelisemalt: kas ei sisaldu kaldumises sellisesse üldisusse juba dekadentsi sümptom: objektiivsus **tahte tükeldamisena** (suutlikkuse **na eemale** jääda...)

see eeldab suurt ükskõiksust tugevate tungide vastu:

teatud liiki isolatsioon	{	normaaltungide vastu
erandlik suhtumine		
vastupanu		

Tüüp: k o d u m a a s t e r a l d u m i n e ü h a l a i e m a t e s s e r i n g k o n d a d e s s e , k a s v a v e k s o t i s m , v a n a d e i m p e r a t i i v i d e t u m m a k s j ä ä m i n e — — i s e g i s e e p i d e v k ü s i m i n e “k u h u ? ” (“ õ n n e ” j ä r e l e) o n m ä r k o r g a n i s a t s i o o n i v o r m i d e l a h u s t u m i s e s t , r e b e n e m i s e s t .

Probleem: k a s t e a d u s i n i m e n e o n i k k a p i g e m i n i d e k a d e n t s i s ü m p t o m k u i f i l o s o o f —

Ta ei ole lahustunud t e r v i k u n a , ü k s n e s o s a t e m a s t o n a b s o l u u t s e l t t u n n e t u s e l e p ü h e n d u n u d , d r e s s e e r i t u d t e a t u d n i š i j a v a a t e v i i s i t a r v i s —

— selleks vajab ta k õ i k i t u g e v a r a s s i v o o r u s i j a t e r v i s t

— suurt rangust, mehelikkust, tarkust —

— siinkohal võiks rääkida tööjaotusest ja väljaõppest, mis tuleb tervikule väga kasuks ja on võimalik ainult väga kõrge kultuuritaseme juures. Ta [teadlane] on pigem kultuuri suure mitmekesisuse kui selle väsimuse sümptom.

Dekadentsi-õpetlane on halb õpetlane. Seevastu dekadentsi-filosoofi on vähemalt seni peetud tüüpiliseks filosoofiks.

14[94]

Filosoofia kui dekadents

Filosoofide kriitikaks

See on filosoofide ja moralistide enesepetmine, et dekadentsist saab väljuda, kui nad selle vastu võitlevad.

See ei ole nende võimuses: ja nii vähe, kui nad seda ka tunnistavad, avastatakse hiljem, kuidas nad kuulusid dekadentsi jõulisemate edendajate hulka.

Nt Kreekamaa filosoofid: Platon, hüve mees — aga ta eraldas instinktid polisest, võistlusest, sõjalisest võimekusest, kunstist ja ilust, müsteeriumidest, usust traditsioonidesse ja esiisadesse...

— ta oli aadlike võrgutaja: tema enda võrgutas lihtkodanik Sokrates...

— ta eitas kõiki vanakooli “suursuguste kreeklaste” eeldusi, lülitas dialektika igapäevapraktikasse, konspireeris türannidega, ajas tulevikupoliitikat ja esitas näite täielikust irdumisest muistsetest instinktides.

Ta on sügav, kirklik kõiges antihellenlikus...

Nad kehistavad järjepanu tüüpilisi dekadentsivorme, nood suured filosoofid:

moraalset-religioosset idiosünkraasiat

anarhismi

nihilismi ἀδιόφορα³⁸

künismi

kalestumist

³⁸Kr k ‘ükskõiksus’.

hedonismi

reaktsioonilisust

küsimus “õnnest”, “voorusest”, “hinge lunastusest” on nendes allakäigunatuurides füsioloogilise vasturääkivuse väljendus: instinktides puudub raskekaal, suund.

miks ei julgke keegi eitada tahtevabadust? Nad on kõik liigselt hõivatud oma “hinge lunastusega” — milles küll seisneb nende jaoks tõde?

14[101]

dekadents ülepäa

Kui mõnu ja kannatus on seotud võimutundega, siis tuleks kujutada elu võimu kasvuna, nii et “enama” erinevus jõuaks teadvusse... Kinni hoida võimu nivood: mõnu saaks mõõta vaid nivoo vähendamistes, kannatusseisundites, mitte mõnuseisundites... Mõnu olemuses asub tahe enamaks: et võim kasvab, et erinevus teadvusse jõuab...

Teatud punktist alates jõuab dekadentsi juures teadvusse vastupidine erinevus, kahanemine: mälestus tookordsetest tugevatest silmapilkudest surub alla praegused mõnutundded — võrdlus nõrgestab nüüd mõnu...

14[134]

Filosoofia dekadentsina

Miks on filosoofid laimajad?

Filosoofide salakaval ja pime vaenulikkus meelte vastu

Mitte meeled pole need, mis tüssavad! —

— meie nina, millest, niipalju kui ma tean, pole veel ükski filosoof kõnelnud aupaklikult, on vähemalt senini delikaatseim füüsikaline instrument, mida leida võib: see suudab tuvastada võnkeid isegi seal, kus spektroskoop on võimetu.

Kui palju põõblit ja väikekodanlast on kogu selles vihkamises!

Rahvas peab kuritarvitust, millele järgnevad halvad tagajärjed, alati vastuväiteks sellele, mida kuritarvitati: kõik mässuliikumised printsiipide vastu, olgu poliitikasfääris või ma-

janduses, argumenteerivad alati nõnda, tagamõttega, kujutades kuritarvitust printsiiobile omasena ja vältimatuna.

See on n u k k e r lugu: inimene otsib printsiipi, millest lähtudes ta saaks inimesi vihata — ta leiutab ühe maailma, et saaks laimata ja määrada siinset maailma: tegelikult küünitab ta iga kord eimiski järele ja konstrueerib eimiski “jumalaks”, “tõeks”, ja iga kord s i i n s e olemise kohtunikuks ja hukkamõistjaks...

Kui tahetakse tõendit selle kohta, kui sügavalt ja põhjalikult otsivad rahuldust inimese päriselt b a r b a a r s e d vajadused veel isegi tema taltsuses ja “tsivilisatsioonis”: siis jälgitagu kogu filosoofia arengu “leitmotiive”. Teatud liiki kättemaksuhimu tegelikkuse suhtes, selle väärtustamise salakaval hävitamine, mille alusel inimene elab, r a h u l o l e m a t u hing, mis tajub taltsutamise seisundeid piinamisena ning tunneb rõõmu kõigi nende köidikute lahtiharutamisest, millesse ta on köidetud.

Filosoofia ajalugu on s a l a j a n e r a e v u t s e m i n e elu eelduste vastu, elu väärtustunnete vastu, elu pooldamise vastu. Filosoofid pole kunagi kõhelnud jaatamast maailma, eeldusel et see on siinse maailmaga vastuolus, et see pakub vahendeid siinse maailma kohta halvasti rääkimiseks. See oli siiani suur l a i m a m i s e k o o l: ja ta on nii väga imponeerinud, et veel täna end elu eestkõnelejana esitlev teadus a k t s e p t e e r i b laimu ja käsitleb siinset maailma näivana, selle põhjuste ahelat pelgalt nähtumuslikuna. M i d a seal tegelikult vihatakse?...

Ma kardan, et alati on see f i l o s o o f i d e K i r k e, too moraal, mis mängib neile vingerpussi, et nad peavad olema kogu aeg laimajad... Nad uskusid moraalsetesse “tõdedesse”, nad leidsid neis ülimad väärtused — mida rohkem nad olemasolu mõistsid, mis neil muud üle jäi, kui üha rohkem sellele ei öelda?... sest siinne olemasolu on e b a m o r a a l n e...

Ja siinne elu tugineb ebamoraalsetele eeldustele: ning kogu moraal e i t a b elu —

— Tühistagem tõeline maailm: ja et seda suuta, peame tühistama senised kõrgeimad väärtused, moraali...

Piisab, kui näidata, et moraal on samuti e b a m o r a a l n e ses mõttes, milles ebamoraalset on seni hukka mõistetud. Kui se-

niste väärtuste türannia on sel viisil murtud, “tõeline ilm” tühistatud, siis peab uus väärtuskord järgnema iseenesest.

NB NB. Näiv maailm ja väärtusmaailm: on vastandid: viimast nimetati seni “tõeliseks maailmaks”, “tõeks”, “jumalaks”. See tuleb meil kaotada.

14[135]

Minu kontseptsiooni loogika:

1. Moraal kõrgeima väärtusena (kõigi filosoofia faaside, isegi skeptikute valitsejana): tulemus: see maailm ei kõlba, see ei ole “tõeline maailm”
2. Mis määrab siin kõrgeima väärtuse? Mis on moraal päriselt?
Dekadentsi-instinkt, need on kurnatud ja päranduseta jäetud, kes sel viisil kätte maksavad
Ajalooline tõend: filosoofid on alati dekadendid... nihilistlike religioonide teenistuses.
3. Dekadentsi-instinkt, mis esineb võimutahtena.
Tõestus: vahendite absoluutne ebamoraalsus kogu moraali ajaloo vältel.

II Oleme eristanud kogu liikumises üksnes võimutahte ühe erijuhtumi.

14[142]

Teooria ja praktika

Saatuslik eristus, justkui oleks olemas eraldi tunnetustung, mis sööstab pimesi tõe poole, sõltumata kasu ja kahju küsimustest: ja siis, tollest lahus, oleks kogu praktiliste huvide maailm...

Mina püüan seevastu näidata, millised instinktid tegutsevad kõigi nende puhaste teoreetikute taustal — kuisk nad kõik, fatalistlikult oma instinktide lummuses, söötsid millegi suunas, mis oli nende jaoks “tõde”, nende, ja üksnes nende jaoks. Süsteemidevaheline võitlus koos tunnetusteoreetiliste süümepeinadega on täiesti määratud instinktide (vitaalsuse-, allakäigu-, seisuste-, rassivormide jne) võitlus.

Niinimetatud tunnetustung on tagasi viidav omastamis- ja alistamistungile: lähtudes nondest tungidest on välja arenenud meeled, mälu, instinktid jne. . .

— fenomenide võimalikult kiire reduktsioon, ökonoomia, omandatud tunnetusaarde (s.t omastatud ja käsitletavaks muudetud maailma) akumulatsioon

Moraal on sellepärast nii kummaline teadus, kuna see on kõrgeimal määral praktiline: nõnda et puhas tunnetuspositsioon, teaduslik ausus hüljatakse kohemaid, niipea kui moraal nõuab omi vastuseid.

Moraal lausub: ma vajan mõningaid vastuseid — põhjendusi, argumente. Süümepiinad võivad tulla või ka mitte tulla pärastpoole —

“Kuidas peab tegutsema?”

Kui mõtleme selle peale, et meil on tegu suveräänselt välja arenenud tüübiga, mille järgi on “tegutsetud” loendamatu aastasadu ning milles kõik on muutunud instinktiks, otstarbekuseks, automatismiks, fataalsuseks, siis paistab tolle moraaliküsimuse pakilisus täitsa koomilisena.

“Kuidas peab tegutsema?” — moraal oli alati arusaamatus: tegelikult tahtis ennast õigustada üks liik, omades ihus saatust tegutseda nii ja nii, seeläbi, et ta tahaks seadustada enda normi universaalnormina. . .

“Kuidas peab tegutsema?” ei ole mitte põhjus, vaid tagajärg. Moraal tuleneb, ideaal tuleb lõpus.

Teiselt poolt reedab moraalsete süümepiinade esinemine, teisisi väljendudes: teadlikuks saamine väärtusest, mille alusel toimitakse, teatavat haviglust; tugevad ajastud ja rahvad ei reflekteeri oma õiguse, tegutsemisprintsipide, instinkti ja mõistuse üle —

teadlikuks saamine on märk sellest, et tõeline moraalsus, s.t tegutsemise instinkt-tõsikindlus kerib kuradile. . .

Moralistid on, nagu alati, kui luuakse uus teadvus maailm, kahjustumise, vaesumise, desorganiseerumise märkiks —

s ü g a v a l t i n s t i n k t i i v s e d pelgavad kohuste loogikast lähtuvat käsitlust: nende hulka kuuluvad pürronistlikud dialektika ja ülepea tunnetatavuse vastased... “sellepärast, et” k u m m u t a b v o o r u s e . . .

T e e s: moralistide esilekerkimine kuulub ajastutesse, mil moraalsus lõpule läheneb

T e e s: moralist on moraalsete instinktide lahustaja, nii väga, kui ta ka usub end olevat nende taaskehtestaja

T e e s: need, mis moraliste tegelikult juhivad, ei ole mitte moraalised instinktid, vaid d e k a d e n t s i - i n s t i n k t i d, mis on tõlgitud moraalivormeliteks: ta tajub instinktide ebakindlaks muutumist k o r r u p t s i o o n i n a: tegelikult — — —³⁹

Tees: d e k a d e n t s i - i n s t i n k t i d, mis tahavad moralistide kaudu saada isandaks tugevate rasside ja ajastute instinkti-moraali üle, on

- 1) nõrkade ja hädavareste instinktid
- 2) erandlike, üksildaste, tagasitõmbunute — nurisünnitiste nii kõrgete kui madalate seas — instinktid
- 3) harjumuspäraselt kannatajate instinktid, nende, kes vajavad oma olukorra õilist tõlgendust ning peavad sestap olema nii vähe füsioloogid kui võimalik

M o r a a l d e k a d e n t s i n a

14[158]

Moraal d e k a d e n t s i n a

“Hea inimene” t ü r a n n i n a

Inimkond on alati korranud sedasama viga: ta on teinud elu vahendist selle hindamise m õ õ d u p u u

selle asemel et leida mõõdupuu sellest, mis toob kaasa elu enese kõrgeima edenemise, võttes täielikult arvesse kasvu ja kurnatuse põhjusi, on [inimkond] kasutanud v a h e n d e i d üheks teatavaks eluks, välistamaks kõik teised eluvormid, lühidalt öeldes elu kriitikaks ja seleksiooniks

³⁹ — — — tähistab Nietzsche lause katkemist käsikirjas.

s.t inimene armastab lõpuks vahendeid nende endi pärast ja unustab need kui vahendid: nii et need sisenevad nüüd tema teadvusesse sihtidena, mõõdupuudena eesmärkideks...

s.t üht teatud liiki inimene käsitleb oma eksistentsitingimusi tingimustena, mis tuleb seadusega kehtestada, "tõena", "heana", "täiuslikuna": ta türranniseerib...

see on ühe uusu, instinkti vorm, et teatud liiki inimene ei tunnista oma liigi tingitust, oma suhtelisust võrreldes teistega:

vähemalt tundub see olevat üht liiki inimese (rahva, rassi) lõpp, kui ta muutub sallivaks, tunnustab võrdseid õigusi ega mõtle enam sellele, et tahaks olla isand —

14[182]

Miks nõrgad võidavad.

Kokkuvõttes: haigetel ja nõrkadel on rohkem kaastunnet, nad on "inimlikumad" —

haigetel ja nõrkadel on rohkem vaimu, nad on muutlikumad, mitmekesisemad, meelelahutuslikumad — kiuslikumad: üksnes haiged on leiutanud kiuslikkuse.

(haiglaslik eelsoodumus, mis on sagedane rahhiidi, skrofuloosi ja tuberkuloosi puhul. —)

teravmeelsus: hiliste rasside (juudid, prantslased, hiinlased) omadus. Antisemiidid ei andesta juutidele, et nondel on "vaimu" — ja raha: antisemitism, "hädavareste" üks nimedest)

narr ja pühak — kaks huvitavaimat inimtüüpi...

tihedas seoses nendega "geenius", suured "seiklejad ja kurjategijad"

veetlevus on olnud alati haigete ja nõrkade poolel, nad on tervetest huvitavaamad

Ja kõik inimesed, terveimad ennekoike, on teatud aja oma elust haigneid: — suure meeleliigutusega, võimukirega, armastusega, kättemaksuhimuga kaasnevad sügavad häired...

Ja mis puutub dekadentsi, siis iga inimene, kes ei sure liiga vara, on sellele igas mõttes lähedal: — ta tunneb kogemuse varal ka instinkte, mis selle juurde kuuluvad —

peaaegu pool oma elust on iga inimene dekadent.

Viimaks: naine! pool inimkonnast on nõrk, tüüpiliselt haige, muutlik, püsimatu — naine vajab jõudu, mille külge klammerduda — ja nõrkuse religiooni, mis jumalikuna ülistab nõrke olemist, armastamist, alandlik olemist...

või, veel parem, ta muudab tugevad nõrgaks — ta valitseb, kui tal õnnestub tugevad alistada...

naine on alati konspireerinud koos dekadentsi-tüüpidega, preestritega “võimsate”, “tugevate”, meeste vastu —

naine võidab lapse enda poole vagaduse-, kaastunde-, armukultuses — ema esindab veenvalt altruismi...

Viimaks: kasvav tsivilisatsioon, mis toob endaga paratamatult kaasa morbiidsete, neurootilis-psühhiaatriliste ja kriminaalsete elementide juurdekasvu...

tekib üks vaheliik, kunstnik, kes on eraldatud kuri-tegude toimepanemisest tänu tahtenõrkusele ja sotsiaalsele pelgikkusele ega ole ka veel küps hullumaja jaoks, ent pistab uudishimulikult oma tundlad mõlemasse sfääri: see eriline kultuuritaim, modernne kunstnik, maalija, muusik, ennekõike aga romaanikirjanik, kes viitab oma olemisviisile väga sobimatu sõnaga “naturalism”...

Sigineb juurde hulle, kurjategijaid ja “naturaliste”: märgid kasvavast ja järsult edasi kiirustavast kultuurist — see tähendab, et prügi, rämps, jäätmed muutuvad üha tähtsamaks, — allakäik lisab samu...

Viimaks: sotsiaalne segadus, revolutsiooni tagajärg, võrdsete õiguste kehtestamine “võrdsete inimeste” ebausust. Seejuures need, kes kannavad endas allakäiguinstinkte (salavimm, rahulolematus, hävitustung, anarhism ja nihilism), sealhulgas orjainstinktid, arguse-, kavaluse-, kelmuse-instinktid, mis on kaua piirdunud alamkihtidega, segunevad kõikide verega ja kõikide seisustega: kaks-kolm põlvkonda hiljem ei ole rass enam äratuntav — kõik on põõblistunud. Sellest tulenev koondinstinkt on valiku vastane, mis tahes liiki privileegide vastane, nõnda võimas ja kindel, karm, praktika julmus, et allutab endale kähku isegi privilegeeritud:

— mis tahab veel võimu säilitada, meelitab pööblit, peab olema pööbliga ühel poolel —

“geeniused” ennekõike: neist saavad nonde tunnete k u u l u - t a j a d, millega vaimustatakse massi — üle kõigi teiste nootide kõlab kaastunde, isegi austuse noot kõigi vastu, kes on elanud kannatades, alandlikult, põlatuna, kiusatuna (tüübid: V. Hugo ja R. Wagner).

Pööbli esilekerkimine tähendab taaskord v a n a d e v ä ä r - t u s t e esilekerkimist

Sellise tempo ja vahendite poolest ekstreemse liikumise korral, nagu see leiab aset meie tsivilisatsioonis, nihkub inimese raskuse paigast: inimesed, kellest sõltub kõige rohkem, kes võtavad sellise haiglase liikumise suure ohu kompenseerimise enda peale; — nad muutuvad viivitajateks *par excellence*, aeglaselt imenduvad, visad, suhteliselt vastupidavad keset seda tohutut elementide vaheldumist ja segunemist. Sellistel asjaoludel nihkub rõhuasetus paratamatult k e s k p ä r a s u s e l e; pööbli ja ekstsentrikute (need on enamasti mestis) vastu koondub tuleviku tagatiseks ja hoidjaks k e s k p ä r a s u s. Nii tekib e r a n d l i k e l e i n i m e s t e l e uus vastane — või ka uus ahvatlus. Eeldusel, et nad ei allu rahvamassile ega laula “pärandusest ilmajäänute” instinktidele meeldivaid laule, siis peavad nad olema “keskpärased” ja “soliidsed”. Nad teavad: keskpärasus on samuti *aurea*⁴⁰ — üksnes tema käsutuses on raha ja kuld (— kõik, mis h i i l g a b. . .) . . . Ja taas kord saab vana voorus ja üleüldse kogu l ä b i k u - l l u n u d maailm endale andeka eestkõneleja. . . Tulemus: keskpärasus omandab vaimu, humoorikuse, geniaalsuse — ta muutub meelelahutuslikuks, ahvatleb. . .

T u l e m u s. Veel üks sõna kolmanda jõu kohta. Käsitöö, kaubandus, põllumajandus, teadus, suurem osa kunstist — kõik see saab püsida vaid laiapõhjaliselt, tugeval ja tervel koondunud keskpärasusel. Teda teenides ja samas tema teeninduse toel tegutseb t e a - d u s — ja isegi kunst. Teadus ei või paremat soovida: ta kuulub iseenesest keskmise inimese juurde — erandlike seas on ta koha-

⁴⁰Lad k ‘kuldne’.

tu —, tema instinktides pole midagi aristokraatlikku, veelgi vähem anarhistlikku. Keskmiste võim säilib tänu kaubandusele, ennekõike finantskaubandusele: suurrahastajate instinkt on kõikide ekstreemsuste vastane — juudid on seega esialgu meie nii ohustatud ja ebakindlas Euroopas säilitavaimaks võimuks. Nad ei vaja ei revolutsioone, sotsialismi ega militarismi: kui nad tahavad ja vajavad võimu, ka revolutsioonilise partei üle, siis on see üksnes eelõeldu tagajärg ega ole sellega vastuolus. Neil on vaja tekitada aeg-ajalt hirmu teiste ekstreemsete suundumuste ees — seeläbi, et nad näitavad, mis kõik on nende võimuses. Aga nende instinkt ise on muutumatult konservatiivne — ja “keskpärane”. . . Nad teavad, kuidas olla võimas igal pool, kus esineb võimu: aga nende võimukasutus liigub alati ühes suunas. Keskpärasuse aunimetuseks on teatavasti sõna “liberalne”

maski, mis pole naljakas ega üldsegi mitte tõsi. . .

Meelisklus. — On meeletu eeldada, et kogu see väärtuste võit oleks antibioloogiline: tuleb otsida sellele seletusteluhuvist lähtudes

[milleks on] tüübi “inimene” säilitamine, isegi nõrkade ja hädavareste ülemvalitsuse meetodika läbi —

vastasel korral inimest enam ei eksisteeriks?

Probleem ---

Kas tüübi täiustumine on liigisäilimise jaoks saatuslik?

miks?

ajaloo õppetunnid:

tugevad rassid laastavad üksteist vastastikkult: sõda, võimuiha, seiklus; nende eksistents on kulukas, lühidalt öeldes — nad kurnavad üksteist välja —

tugevad afektid: raiskamine — jõudu ei kapitaliseerita enam. . .

liigsest pingest tingitud vaimsed häired — kõik suured ajastud peavad tasuma neis ette tulevate sügavaloiduse ja lõtvuse perioodidega. . .

seejärel on tugevad nõrkadest keskeltläbi nõrgemad, otsustus-
võimetumad, absurdsemad.

Nad on p i l l a v a d rassid. —

“P ü s i m i s e l” pole iseenesest mitte mingit väärtust: vabalt
võidakse eelistada lühemat, aga sugukonna jaoks väärtus r i k -
k a m a t eksistentsi.

Isegi kui jääb lahtiseks, et nii saadaks rikkalikumat väärtus-
saaki kui lühema eksistentsi korral.

s.t kui inimene jõu summeeringuna saavutab nii, nagu see
praegu läheb, palju kõrgema asjade üle valitsemise määra. . .

Seisame silmitsi ökonoomiaprobleemiga ---

14[222]

M o d e r n s e d p e s s i m i s t i d dekadentidena:

Schopenhauer

Leopardi Baudelaire

Mainländer⁴¹ Goncourt

Dostojevski

on tehtud maitsetu katse haarata Wagner ja Schopenhauer vai-
muhaigete sekka: täiesti tõe le vastas ent füsioloogilise dekadentsi
terava toonitamise esiletõstmine nende tüübis. . .

15[20]

P l a a n i k s.

1. Tõeline ja näiv maailm.
2. { Filosoofid dekadentsi tüüpidena
3. { Religioon dekadentsi väljendusena
4. { Moraal dekadentsi väljendusena.
5. V a s t u l i i k u m i s e d: miks nad alla jäävad.
6. Kuhu kuulub meie modernne maailm, ammendumisse või al-
gusse? — selle paljusust ja rahunust põhjustab teadlikuks saa-
mise kõrgeim vorm

⁴¹Philipp Mainländer (1841–1876), saksa radikaalne pessimistlik fi-
losoof.

7. Võimu tahe: teadlikuks saamine elutahtest...

8. Tuleviku ravikunst.

$$\begin{array}{r|l} 8 : 600 & 70 \text{ lehekülge} \\ 56 & \\ \hline 40 & \end{array}$$

1) juurde, “tõeline ja näiv maailm”

1) selline kõrvutamine alandab “näivat maailma”

2) veelkord läbi kaalutult: ei ole paratamatu näivat maailma seeläbi alandada.

15[29]

Dekadents X

Ei tohi segi ajada kahte tüüpi moraali: ühte moraali, millega terveks jäänud instinkt kaitseb ennast algava dekadentsi vastu — ja teist moraali, millega just see — dekadents ennast väljendab, õigustab ja samaaegselt allapoole juhib. . . Esimene kaldub olema stoiline, range, türanlik — stoitsism ise oli selline piduriklotsi-moraal — teine on ülevoolav, sentimentaalne, täis saladusi, tema poolt on naised ja “kaunid tunded”.

15[31]

XI

Põhi-sissevaade dekadentsi olemusse:

mida on seni peetud selle põhjusteks, on selle tagajärjed.

Seeläbi muutub kogu moraaliprobleemide perspektiiv.

pahe:

luksus:

kuritegevus:

isegi haigus:

: kogu moraalivõitlus pahe, luksuse jne vastu ilmneb naiivsuse, asjatuna. . . :

: ei ole olemas “p a r e m a k s m u u t u m i s t” — k a h e t -
s u s e vastu

Dekadents ei ole iseenesest midagi sellist, m i l l e g a t u -
l e k s v õ i d e l d a: ta on absoluutselt paratamatu ja omane iga-
le ajastule ja rahvale. See, mille vastu tuleb kogu jõust võidelda,
on nakkuse levitamine organismi tervetesse osadesse.

Kas seda tehakse? Tehakse hoopis v a s t u p i d i s t.

Just tolle poole püüeldakse h u m a a n s u s e nimel

Kuidas seonduvad selle b i o l o o g i l i s e põhiküsimusega
senised ü l i m a d v ä ä r t u s e d?

1) Filosoofia

religioon

moraal

kunst

jne.

ravi: nt m i l i t a r i s m, alates Napoleonist, kes nägi tsivili-
satsioonis oma loomulikku vaenlast. . .

15[32]

D e k a d e n t s i küsimus: on vaja mõista, millised nähtused
kuuluvad teineteise juurde ja omavad ühisosa

Anarhism

Naiste emantsipatsioon

Kaitsejõudude kahanemine

haigus, taudid jne

Salavimma ülekaal

nõrdimuse-pessimism

Kaastunne kõige kannatava

kaasatundmised

vastu

Pidurdusmehhanismide puudulikkus	pahe, korrupsioon (meelte, kirgede kriitika)
Inetuks muutumine	Inetuse kasv (ülestatatud ilu
“Sallivus”	skepsis, “objektiivsus”
Nõrkustunde ülekaal	pessimistid (füsioloogiliselt dekadendid
Laiali lagunevad instinktid	liberaalsed institutsioonid
Andekus, omistatuna enamikule isikutest	silmakirjalikkus, näitemäng: isiku nõrgenemine
“Asjata”, “mõttetus”	nihilism
ülemäärane ärrituvus	hüperturtsakus
naiste emantsipatsioon	“muusik”
	“kunstnik”
Vajadus erutusvahendite järele	“romaanikirjanik”
	lüksus kui — — —
	narkootikumide vajadus, liialdus muusikas ja alkoholis (karamatuts)
	miljöö türannia

15[67]

Mille eest ma hoiatan: mitte segi ajada dekadentsi-instinkte humaansusega

mitte segi ajada kultuuriga tsivilisatsiooni lahustavaid ja paratamatult dekadentsini juhtivaid vahendeid

mitte segi ajada libertiinsust, “laissez aller”-printsipi või muu tahetega (— mis on tolle vastand printsip)

15[80]

Omandatud, mitte pärilik kurnatus

Ebapiisav toitumine, mis sageli tuleneb teadmatusest toitumise kohta; nt õpetlaste puhul

erootiline eelsoodumus: eelkõige prantsuse noorte, eriti Pariisi noorsoo needus: need astuvad juba lütseumidest ellu nurjatute ja määrdunutena — ega pääse enam põlastusväärsete kalduvuste ahelaist, iseendi vastu iroonilised ja põlglikud — galeeriorjad kogu oma rafineerituse juures

: muide, enamikul juhtudel juba rassi- ja perekonna-dekadentsi sümptom, nagu seda on kogu hüperärrituvus; samavõrd ka nakatumine miljööst —: ka ümbruse poolt määratud olemine kuulub dekadentsi juurde —

Alkoholism, mitte instinkt, vaid harjumus, rumal jäljendamine, arglik või mõtlematu järeleandmine valitsevale režiimile: — Milline heategu on juut sakslaste seas! kui palju tuimust, nii lame pea, nii sinised silmad; puudub esprii näoilmes, sõnas, käitumises; laisk venitamine, saksa taastumisvajadus, mis ei tulene mitte ületöötamisest, vaid alkoholist põhjustatud kahjulikust ärrituvusest ja üliärrituvusest...

MAI-JUUNI 1888

17[6]

Nihilismi ajaloo juurde.

Dekadentsi üldisimad tüübid:

- 1) valitakse, uskudes, et valiti ravivahendeid, hoopis seda, mis kiirendab ammendumist
— selle juurde kuulub kristlus —: kui nimetada vaid instinkti-eksituse suurimat juhtumit;
— siia kuulub “edenemine” —:
- 2) kaotatakse vastupanu jõud ärritajatele — ollakse juhustepoolt tingitud: elamused muudetakse tooreks ja liialdatakse nendega tohutult... “ebaisikustamine”, tahte tükeldamine —
— siia kuulub üks terve moraaliliik, altruistlik, mille huulil on kaastunne: mille juures on olemuslik isiksuse nõrkus, nõnda et see kaasahele ja pidevalt võngub, justkui mingi ülipingul pillikeel... äärmuslik ärrituvus...

- 3) aetakse segi põhjus ja tagajärg: dekadentsi ei mõisteta füsioloogiliselt ja nähakse selle tagajärgedes ennast-halvasti-tundmise tegelikku põhjust
— siia kuulub kogu religioosne moraal
- 4) : igatsetakse seisundit, kus enam ei kannatata: elu tajutakse k u r j a juurena — hinnatakse t e a d v u s e t u i d, tundetuid seisundeid (uni, minestus) teadvuslikest võrreldamatult vääruslikumaks: sellest tuleneb ka m e t o o d i k a . . .

SEPTEMBER-OKTOOBER 1888

22[18]

Dekadentide halbu tegusid iseloomustab just n e n d e “egoismi” p u u d u j ä ä k — nad e i o l e suunatud viimsete kasude poole

Niinimetatud e b a egoistlike tegude psühholoogia

— tegelikult reguleerib neid rangeimalt enesealalhoiuinstinkt
niinimetatud e g o i s t l i k e tegudega on lood vastupidi:

siin puudub just dirigeeriv instinkt — sügav teadlikkus kasulikust ja kahjulikust

Kogu tugevus, tervis, vitaalsus viitavad suurenevale p i n g e l e
Ise käsutava instinkti suhtes.

kogu lõdvestumine on dekadents

OKTOOBER 1888

23[4]⁴²

I m m o r a l i s t.

A. Hea⁴³ psühholoogia: d e k a d e n t
e h k k a r j a l o o m

⁴²Fragmentidega 23[4]–23[7] üritab Nietzsche edasi arendada ümberväärtustamise programmi, mis avaldub samasugusena ka tema autobiograafias *Ecce homo*. Vt KSA 14: 773.

⁴³Nietzsche kasutab siin fragmendis sõna “hea” personifitseeritult, nimisõnana ja saksa keelele omaselt suurtäheleiselt (*Gut*), kuid ilma

- B. tema absoluutne kahjulikkus:
parasiidivormina tõe ja tuleviku arvel
- C. Heade makjavellism
nende võitlus võimu nimel
nende ahvatlusvahendid
nende tarkus allahetmises
nt preestritele
võimsatele
- D. “Naine” heades
“headus” peenima orjatarkusena, kõikjal kaalutlusi esitav ja
järelikut neid ka vastu võttev.
- E. Hea füsioloogia
kus esineb Hea perekondades, rahvaste seas
samal ajal, kus esinevad neuroosid

Vastupidine tüüp: tõeline headus, õilsus, hinge suurus, sellise
hinge, mis pärineb rikkusest, — — — s.t, mis ei anna mitte
selleks, et võtta — mis ei taha ennast hea olemisega ülen-
dada —, raiskamine kui tõelise headuse tüüp, isik-
ku rikkus selle eeldusena

Mõiste “kohus” — allahetmine, nõrkuse tagajärg
mitte enam suuta küsida ja valida

karjalooma nõrkusest tekib täpselt samasugune mo-
raal nagu dekadentide nõrkusest:

— nad mõistavad teineteist, nad lõõvad mestei...

suured dekadentsi-religioonid arvestavad alati karja toetuse-
ga...

Iseenesest ei ole karjaloomas midagi haiglast, ta on isegi hinda-
matu; aga võimetuna ennast juhtima, vajab ta “karjast” —
seda preestrid mõistavad...

“riik” ei ole piisavalt intiiimne, õdus, “süüme juhtimine” jääb
tast kõrvale

täiendita, nt inimene. Selle stiili edasiandmiseks on tõlkeski kasutatud
suurtähte.

Mille käigus muudavad preestrid karja-
looma haigeks?

Dekadentsi-instinkt Heas

- 1) Roidumus: ta ei taha enam end muuta, õppida, ta istub “kaunishingena” iseendas...
- 2) Vastupanu võime: nt kaastundes — ta annab järele (“leplik” “salliv”... “ta mõistab kõike”) “rahulik ja inimestele meelepärane”
- 3) teda hvatleb kõik kannatav ja hädavareslik — ta “aitab” meelsasti
ta on instinktiivselt vandenõus tugevate vastu
- 4) ta vajab kanget narkootikumi, — nagu “ideaal”, “suur inimene”, “kangelane”, ta innustub...
- 5) nõrkus, mis väljendub hirmus afektide ees, tugevate tahete ees, jaa ning ei ees: ta on armastusväärne, et ei peaks olema vaenulik — et ei peaks pooli valima —
- 6) nõrkus, mis ilmneb tahetisest mitte kuskil näha, et vastupanu võiks olla vajalik (“humaansus”)
- 7) nad on võrgutatud kõigi suurte dekadentide poolt: “rist” “pühakute armastus” puhtus, kokkuvõttes lärnakate mõistete ja isikute poolt
— ka ideaalide suure võltsimise poolt
- 8) intellektuaalne kõlvatus
— vaen tõe vastu, kuna see ei too endaga kaasa “kauneid tundeid”
— vaen tõemeelsete vastu, — — —

Hea enesealalhoiduinstinkt, mis ohverdab inimkon-
na tulevik: põhimõtteliselt see juba tõrgub
poliitika vastu
mistahes edasiste perspektiivide vastu
mistahes otsimise, seiklemise, rahulolematuse vastu
ta eitab eesmäärke, ülesandeid, mille juures teda esmajoo-
nes arvesse ei võeta

ta on ülb ja ohjeldamatu nagu “kõrgem” tüüpega
taha mitte ainult kõige üle kaasa rääkida, vaid ka hinnanguid anda.

ta tunneb üleolevust nende suhtes, kellel on “nõrkused”: nood
“nõrkused” on instinktide tugevused

— mille juurde kuulub ka julgus neid mitte häbeneda

Hea parasiidina. Ta elab elu arvel:

reaalsuse minema valetajana

elu suurte instinkti-impulsside vastasena

väikese õnne epikuurlasena, mis keeldub õnne suurest
vormist kui ebamoraalsest

— sellega, et ta ei aita millelegi kaasa ja on pidevalt süüdi
valeotsustes ja pettustes, nõnda häirib ta igasugust tegelikku elu ja
ülepea mürgitab seda oma millegi kõrgema kehastamise
nõudega

— oma kõrgem olemise iseteadlikkuses ei õpi ta midagi, ei
muuda ennast, vaid on **iseenda** poolel ka siis, kui ta põhjustab
endale nõnda suurt ebaõnne.

SB 8

Kiri nr 1131. *Malwida von Meysenbugile*⁴⁴ Rooma

Torinos, 18. okt, 1888

Austatud sõbranna,

need pole asjad, milles ma lubaksin endale vastu vaielda. Ma
olen dekadentsi küsimustes kõrgeim instants, mida maa peal lei-
da võib: need praegused inimesed koos oma nukra instinkti-
taandarenguga peaksid olema õnnelikud, et neil on keegi, kes
nende hämaratele juhtumitele puhast veini kallab. Et see lollpea
on mõistnud, kuidas enda vastu usaldust äratada (— nagu Te se-
da auväärselt, 10 süütusega väljendate), kuis olla “loova olendi
viimne väljendus”, nii-öelda “lõppsõna”, selleks on tegelikult va-

⁴⁴Malwida von Meysenbug (1816–1903) oli saksa kirjanik ning nii
Nietzsche kui Wagneri sõber.

ja geeniust, aga valede geeniust. Minul endal on au olla midagi vastupidist, tõe geeniust. — —

Friedrich Nietzsche

SAATEKS

Leo Luks

Friedrich Nietzsche (1844–1900) juubeliaasta hakul *Akadeemia* lähel nõusolekul ilmuv temaatiline tõlkebukett on omataoliste seas juba neljas. Siinkirjutajalt on varem ilmunud tõlkekatkendid nihilismist (Nietzsche 2004) ja võimu tahtest (Nietzsche 2014), Jaanus Soovälja töö tulemusena on ilmavalgust näinud valimik katkendeid tahtest (Nietzsche 2011). Kui viimati mainitu koosnes Nietzsche eluajal avaldatud teostest võetud katkenditest, siis minu varasemad tõlked olid võetud ainult eluajal avaldamata jäänud märkmeraamatutest. Värske tõlke valikuprintsiip on kahe varasema lähenemise hübriid — umbes pool tõlgitud materjalist pärineb Nietzsche 1888. aastal kirjutatud ja aasta hiljem ilmunud teosest *Puuslikehämarus* (Götzen-Dämmerung), ülejäänu märkmeraamatutest.

Märksõnaliselt lähenedes peab ütlema, et Nietzsche tegeles dekadentsiprobleemiga intensiivselt vaid oma loometee viimasel, 1888. aastal. Pisut avaramalt vaadates võib ent väita, et Nietzschet painas euroopaliku kultuuri mastaapne, instinktideni ulatuv allakäik — mis on tema jaoks üks peamisi dekadentsi määratlusi — kogu tema loometee välitel. Prantslastelt, ennekõike Paul Bourget'lt (2011) laenatud juhtsõna on Nietzsche mõtlemises lihtsalt ajaliselt viimaseks jäänud vahend üldise allakäigu markeerimisel paljude teiste juhtsõnade (nt nihilism, pessimism) kõrval. Nagu Nietzsche puhul tavaks, on tal ka dekadentsimõiste tähendusväli lai, sisaldades kohatisi pingeid, ehk vastuolusidki, mis on pakkunud uurijatele mõtteainet tänaseni. Antud teema on mahukas ja põnev, seega saatesõna napis mahus lahkamiseks sobimatu, kuid õnneks pole seda vajagi teha, sest saan viidata hiljutisele artiklile, kus olen esitanud oma parima mõistmise alusel nietzscheliku dekadentsi tervik-tõlgenduse (Luks 2023). Sestap esitan siinkohal vaid mõned tekstoloogilised ja tõlkealased märkused.

Kui mitme varasema tõlke puhul võis öelda, et tegemist oli mõne Nietzsche mõtteliini esmatutvustamisega eesti keeles, siis dekadentsiga on lood rõõmustaval moel vastupidised. Esiteks kirjutab Nietzsche

dekadentsist kõikides oma arvukates 1888. aasta teostes ning teiseks on lõviosa nendest raamatutest juba eesti keelde tõlgitud — selle *Aka-deemia* numбри ilmuniseks on loodetavasti viimase pärlina lugejateni jõudnud *Wagneri juhtum* (Der Fall Wagner) ning *Nietzsche contra Wagner* akadeemik Jaan Unduski tõlkes või kui mitte, siis teos vähemalt koputab postkastiluugile. Tõlkimata on veel vaid *Puuslikehämarus*, ent seegi töö on käsile võetud, siin buketis ilmuv on tolle kaaluka väljakutse esimeseks suleprooviks.

Toon siinkohal peatüki täpsusega ära väljaspool siinset buketti dekadentsi märksõna sisaldavad kirjakohad Nietzsche loomingus, alustades eesti keeles leiduvast:

Wagneri juhtum: Eesõna; §§ 4, 5, 7, 8, 9, 11; Järeldkiri; Teine järelkiri; Epiloog.

Nietzsche contra Wagner: Oleme antipoodid; Kuidas ma Wagnerist lahti sain, 1.

Antikristus: §§ 6, 7, 11, 15, 17, 19, 20, 24, 30, 31, 42, 50, 51, 52, 55, 58.

Ecce homo: Miks ma nii elutark olen? §§ 1, 2, 6; Tragöödia süünd § 2; Koidupuna, § 2; Moraali genealoogia; Wagneri juhtum §§ 1, 2; Miks ma saatus olen, §§ 4, 5, 7, 8.

“Fragmente nihilismist”: KSA12, fr 9[35]; KSA13, fr 11[150], 14[86], 17[8].

“Fragmente võimu tahtest”: KSA 13, fr 14[123].

Ülevaatlikkuse saavutamiseks toon esile need dekadentsi märksõna sisaldavad fragmendid Nietzsche märkmeraamatutes, mis käesolevasse valimikku ei mahtunud:

KSA 10: 16[5].

KSA 11: 25[141], 35[27].

KSA 12: 2[111], 5[89], 7[20], 10[54], 10[96], 10[168].

KSA 13: 11[10], 11[226], 11[322], 11[365], 11[367], 11[371], 11[375], 14[5], 14[10], 14[13], 14[27], 14[61], 14[66], 14[68], 14[73], 14[77], 14[87], 14[89], 14[91], 14[92], 14[99], 14[102], 14[111], 14[113], 14[115], 14[116], 14[117], 14[129], 14[130], 14[133], 14[137], 14[141], 14[151], 14[154], 14[155], 14[156], 14[157], 14[159], 14[160], 14[163], 14[168], 14[169], 14[171], 14[181], 14[210], 14[218], 14[224], 14[225], 15[5], 15[8], 15[10], 15[13], 15[30], 15[34], 15[35], 15[37], 15[38], 15[43], 15[54], 15[61], 15[63], 15[88], 15[97], 15[101], 15[105], 15[109], 16[29],

16[51], 16[71], 16[82], 16[86], 17[1], 17[4], 19[4], 22[21], 23[2], 23[3].

Viimaks leiud Nietzsche kirjadest:

SB6: kiri nr 146, 272.

SB7: nr 688.

SB8: nr 864, 973, 1000, 1011, 1013, 1036, 1041, 1075, 1096, 1142, 1151, 1154, 1176, 1184, 1189, 1252, 1177a.

Siinsesse valimikku on võetud esiteks kõik dekadentsi märksõna sisaldavad paragrahvid *Puuslikehämäru*sest. Märkmeraamatutest sai valitud esmajoones need fragmendid, kus Nietzsche tegeleb üldises plaanis dekadentsi määratlemisega, selle käigus paratamatult ka jõu ja nõrkuse, haiguse ja tervise eristustega. Lisaks valisin katkendeid, kus loetakse koondavalt erinevaid Nietzsche meelest dekadentlikke nähtusi ja autoreid. Viimane valitud rõhuasetus puudutas filosoofia ja moraalide dekadentlikkust. Tagaplaanile jäid religiooni dekadentlikkust puudutavad fragmendid, mida on piisavalt ülevaatlikult avatud *Antikristuses* (Nietzsche 2010), ning samuti dekadentliku kunsti problemaatika, millele keskendub trükisoe Wagnerit puudutav raamat. Nii mõnigi huvitav kirjakoht, mis oli liiga pikk ja vaid servapidi dekadentsi puudutas, jäi valimata mahulistel kaalutlustel (fragmentidest üksnes tükke tõlgitud ei ole). Laiemat ülevaatlikkust ootav lugeja võib loota, et hoomatavas tulevikus ilmub ka eesti keeles Nietzsche postuumselt kompileeritud teos *Võimu tahe* (Nietzsche 1930), mis sisaldab lõviosa dekadentsi katkendeist. Ahto Lobjaka tõlge on juba valmis, kuid mahuka käsikirja toimetamine võtab nõudliku toimetaja käes küllap omajagu aega. Siinses tõlkes ei ole viidatud fragmentide asetusele *Võimu tahtes*, kuid võrdluseks vajalik spikker on võrgus vabalt leitav.¹

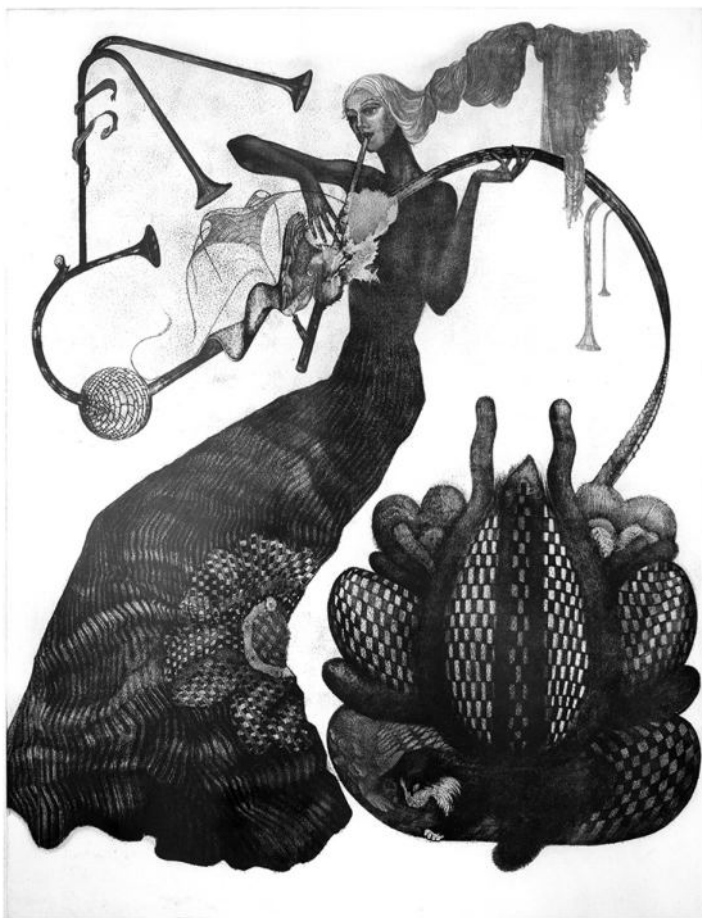
Teksti paigutuses on jälgitud originaali, see võib lugemist pisut keerustada. Nietzsche tekstis esinevad rohked prantsuspärased sõnakujud on tõlgitud seda ära märkimata, juhul kui tegemist pole tõlkija hinnangul selge rõhutuse või sententsiga. Lühidalt on kommenteeritud Eestis vähemtuntud isikunimesid, seejuures lähtudes printsibiist, et eesti keelde tõlgitud autor on juba tuntud.

Tõlke valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri rühmagrant PRG 1667 “Tsiliseeritud rahvuse teke: dekadents kui üleminek 1905–1940”.

¹Vt www.thenietzschechannel.com/notebooks/concordance/concordance.htm.

Kirjandus

- B o u r g e t, Paul 2011. *Esseid kaasaja psühholoogiast*. Tlk Heete Sahkai. (Loomingu Raamatukogu, nr 21–23.) Tallinn: SA Kultuurileht
- L u k s, Leo 2023. Dekadentsi mõiste tähendus ja kontekst Friedrich Nietzsche filosoofias. — *Tuna*, nr 2, lk 113–138
- N i e t z s c h e, Friedrich 1930. *Der Wille zur Macht*. Leipzig: Kröner
- N i e t z s c h e, Friedrich 2004. Fragmente nihilismist. Tlk Leo Luks. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1793–1832
- N i e t z s c h e, Friedrich 2010. *Antikristus*. Tlk Tiiu Mikenberg. Tallinn: Zeus
- N i e t z s c h e, Friedrich 2011. Katkendeid teostest. Tlk Jaanus Sooväli. — *Akadeemia*, nr 5, lk 888–902
- N i e t z s c h e, Friedrich 2014. Fragmente võimu tahtest. Tlk Leo Luks. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1762–1792
- U r s S o m m e r, Andreas 2012. *Kommentar zu Nietzsches “Der Fall Wagner” und “Götzen-Dämmerung”*. (Historischer und kritischer Kommentar zu Friedrich Nietzsches Werken; Bd. 6.1.) Berlin & Boston: Walter de Gruyter

CONCORDIA KLAR. Viibisin vilet puhuma (1976)

NÕUKOGUDE KRIMINAALÕIGUSE RAKENDAMINE EESTIS 1940–1941

Jaan Sootak

IV. ÕIGUSAKTID KARISTUSÕIGUSES

1. Eesti Vabariigi kehtiva õiguse täiendamine

1) Esimesed õigusaktid: Uue võimu majanduslik kindlustamine

Mõistagi tõi Nõukogude okupatsioon ja Eesti muutmine Nõukogude Liidu osaks kaasa kogu õigussüsteemi ümberkorraldamise, mis päris esimeste sammudena piirdus siiski muudatuste ja täiendustega kehtivates seadustes.

Eesti Vabariigi veel kehtivasse 1929. aasta kriminaalseadustikku tehti esimesed täiendused juba presidendi 17. juuli 1940. a dekreetidega (alla kirjutanud president Konstantin Päts ja peaminister Johannes Vares).²⁸ Kehtestati töötülide lahendamise seadus, sõnastati ümber KrS § 349³ ning muudeti hoolekande seadust ja kriminaalseadustiku § 351. Nõukogude võimu kogu tegevust arvestades võib neid seadusi pidada üsnagi süütuks, sest nad

Algus eelmises numbris.

²⁸Töötülide lahendamise seadus. — *Riigi Teataja* 1940, 18. VII, nr 70, art 683, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1940/07/18/2/6; Hoolekande seaduse muutmise seadus. — Samas, art 684, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1940/07/18/2/7.

olid mõeldud töötajate tööalaste õiguste kaitseks ja töötervishoiu tõhustamiseks.

Järgmised seadusandlikud sammud olid juba selgemalt suunatud uue võimu majanduslikule kindlustamisele. Presidendi 23. juuli 1940. aasta dekreediga (alla kirjutanud peaminister Johannes Vares presidendi ülesannetes) kehtestati äriettevõtete kassatagavarade paigutamise korraldamise seadus.²⁹ Kriminaalseadustikku lisati § 240², mis käsitles ettevõtte kassatagavarade korraldamise eeskirjade rikkumist, fiktiivtehinguid jms. Sisuliselt nõuti ettevõtjatelt äritegevusest laekunud raha ülejäägi kohest sissemaksmist krediitiasutustesse, kusjuures ettevõtte pidajal tuli näidata päeva jooksul laekunud summa ning üksikasjalikult anda aru väljaminekutest. Siinjuures arvestagem, et samal päeval võeti vastu Riigivolikogu deklaratsioon riigiettevõtete ja pankade natsionaliseerimise kohta.³⁰ Riigistati 491 ettevõtet ning 103 krediitiasutust ja panka (Raudsalu 1984, nr 5: 345 viitega 1940. aasta... 1960: 224). Selle õigusakti ja kõigi sündmuste taustal on selge ka kõnealuse dekreei eesmärk — kontrollida ettevõtete majandustegevust ning vältida raha liikumist võimule soovimatus või teadmata suunas.

2) Spekulatsioon

Edasisest nähtub, et ajalugu kordub. Meenutagem, et iseseisvuse saavutanud Eesti Vabariigi üks esimesi karistusõiguslikke akte oli Vabariigi Valitsuse 19. jaanuari 1920. aasta määrus “Hangeldamise (spekulatsiooni) ja liigkasuvõtmise vastu”, mis keelas ahelkauplemise, “tarvitamiseks seatud kauba teisenäoliseks ümbertöötamise” ja edasimüümise ning kauba kõrvaldamise ringlu-

²⁹Äriettevõtete kassatagavarade paigutamise korraldamise seadus. — *Riigi Teataja* 1940, 23. VII, nr 78, art 747, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1940/07/23/2/3.

³⁰Deklaratsioon pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise kohta. — *Riigi Teataja* 1940, 23. VII, nr 77, art 745, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1940/07/23/4.

sest hinnatõusu äraootamise sihil.³¹ Tollane kaubapuudus ja vajadus võidelda hangeldamisega oli põhjendatav äsja lõppenud maailmasõja ja Vabadussõjaga. Ka taas iseseisvuse poole püüelnud Eesti majanduslik kaos 1980. aastate lõpul oli tingitud kogu Nõukogude Liidu katastroofilisest majandusolukorrast ning valitsuse kõvakäelised abinõud — talongisüsteemi kehtestamine jms — on mõistetavad.

Praegu võib aga küsida: kuidas “sotsialistlik revolutsioon” ja “tööraha võim” said kõigest mõne kuuga tekitada senises üsnagi heas majanduslikus olukorras Eestis ränga kaubapuuduse, miks oli mõnel inimesel vaja hoida korteris muu kraami hulgas 2136 tuubi hambapastat, 30 kg lõhnaõliekstrakti, 165 hambaharja, 114 paari kõrvarõngaid, 97 kaabut jms? (Raudsalu 1984, nr 5: 346 viitega 1940. aasta... 1960: 326.) Vastuse annavad marksismi-leninismi klassikud: juba Lenin õpetas, et revolutsioonilise pöörde ajal hakkavad ilmnema vana ühiskonna lagunemise ja kodanluse vastupanu elemendid, mille üks väljundeid on kuritegevuse kasv, kusjuures just spekulatsioon kujutab endast kallaletungi kogu sotsialistlikule majandussüsteemile (Lenin 1955a: 236, 1955b: 366–367). Spekulatsiooni peeti kodanluse üheks enam levinud vastupanuvormiks ka Eestis 1940.–1941. aastal (Truuväli 1966b: 246). Tollast kaubapuudust seletati ühelt poolt nõukogude võimu abinõudega töötajate ainelise olukorra parandamiseks, sh palgatõusu ja suurema kaubanõudlusega, teisalt aga esinenud ka “üksikuid ajutise iseloomuga puudusi turustamiskorras” (Orgmäe 1969b: 39–40). Olgu lisatud, et nende “üksikute ajutise iseloomuga puuduste” käes vaevles Nõukogude Liit kogu oma olemasolu vältel. Loomulikult ei tohtinud tollal ega ka hiljem põhjendada kaubapuudust sotsialistliku käsu- ja plaanimajanduse üldise saamatusega; selle asemel nähti endi-

³¹Vabariigi valitsuse poolt ajutise valitsemise korra § 12-a põhjal 19. jaanuaril 1920. a. väljaantud määrus hangeldamise (spekulatsiooni) ja liigkasuvõtmise vastu. — *Riigi Teataja* 1920, 31. I, nr 14/15, art 73, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1920/01/31/5; muudetud: 1920, nr 143/144, 13. IX, art 289, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1920/09/13/3; 1925, 22. XI, nr 197/198, art 123, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1925/12/22/8.

selt puudusi üksnes majandus- ja riiklike organite töös, mitte kaupade puudumises, vaid häiretes nende kohaletoimetamisel jne. Kaubapuudus ning soov ja vajadus igaks juhuks kaupu kokku osta oli vaadeldaval ajal Eestis siiski tingitud ka ebaõnnestunud majanduspoliitikast. Nimelt tõsteti küll töötajate palka, kuid sellele järgnes mõne päeva pärast ka kaupade hinnatõus — tööstuskaupadel kuni 50%, toidukaupadel kuni 25% (vt Truuväli 1966b: 247). Loomulikult tuli siis ette kaupade kokkuostmist ja arusaadavalt ostsid kaupu kokku need inimesed, kellel oli see majanduslikult võimalik. See asjaolu andis aga nõukogude võimule aluse Lenini õpetust järgides näha probleemi klassisisu — mitte lihtsalt kaupade kokkuostmine, vaid kodanluse vastupanu “sotsialistlikule revolutsioonile”.

Igatahes asus “tööraha võim” likvideerima iseenese tekitatud kaubapuudust eelkõige kriminaalõiguslike vahenditega. Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidium võttis 2. oktoobril 1940. aastal vastu seadluse spekulatsiooni vastu võitlemisest.³² Kriminaalseadustikku lisati § 239²: spekulatsioon — vastava loa-
ta või äritunnistusega põllumajandussaaduste ja massiliselt tarvitata-
vatavate esemete ülesostmine ja edasimüümine kasusaamise sihil.
Karistusena nähti ette vabadusekaotus viiest kuni kümne aastani
koos vara täieliku või osalise konfiskeerimisega. Rahvakomissari-
ride nõukogule tehti ülesandeks võtta tarvitusele abinõusid spe-
kulatsiooni vastu võitlemiseks. Selle täitmiseks kehtestas valit-
sus sama kuupäeva määrusega kohtutele nõude lahendada spe-
kulatsiooniasjad viie päeva jooksul.³³ Kriminaalseadustiku täien-
damine näitab, et uus võim ei pidanud seadustiku § 239 tekki-
nud kaubapuudusele õiguslikuks reageerimiseks piisavaks. Ni-
metatud säte nägi ette hangeldamise või liigkasuvõtmise kohta
käivate eeskirjade rikkumise eest aresti mitte üle kuue kuu või
rahatrahvi mitte üle 1000 krooni — seega ei olnud tegemist mitte

³²Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi ajutise Ülemnõuko-
gu Presiidiumi seadlus spekulatsiooni vastu võitlemise kohta. —
ENSV Teataja 1940, 2. X, nr 17, art 204, www.digar.ee/id/nlib-digar:248734.

³³ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus spekulatsiooni vastu
võitlemise kohta. — Samas, art 189.

kuriteo, vaid üleastumisega (tänapäeva mõistes väärteoga). Varsiti ei peetud piisavaks aga ka 2. oktoobri seadlust: ajutise ülemnõukogu presiidium võttis 30. novembril 1940 vastu täiendava seadluse võitluse tugevdamiseks spekulantide ja Nõukogude kaubanduse desorganiseerijate vastu. Selles nenditi, et “nõukogude kaubanduse desorganiseerimise otstarbeks” on viimasel ajal saagenud esimese järgu tarbekaupade (tööstuskaubad ning toiduained) kokkuostu ja peitmise juhused. Suurte kaubatagavarade soetajad ning esimese järgu tarbeainete kokkuostjad ja peitjad “võetakse spekulantidena ning Nõukogude kaubanduse desorganiseerijatena karsti kriminaalvastutusele” kriminaalseadustiku §-de 49 (süüteokatse) ja 239² (spekulatsioon) põhjal.³⁴ Sisuliselt tähendas see seadlus kuriteo subjektide ringi laiendamist. Spekulantidena ei võetud vastutusele mitte ainult kauba ülesostjaid ja edasimüüjaid, vaid ka isikud, kelle tegevuses ei tuvastatud spekulatsiooni koosseisu jaoks vajalikku subjektiivset külge — kauba edasimüümise kavatsust ja varalise kasu saamise eesmärki. Süüdimõistmiseks spekulatsioonis piisas lihtsalt suure kaubakoguse valdamisest. Viide süüteokatset sätestavale §-le 49 pidi näitama, et kuigi spekulatsiooni koosseis ei ole täidetud, saab ainuüksi kauba valdamist käsitada juba selle kuriteo katsena. Hilisemas nõukogudeaegses trükisõnas on siiski juhitud tähelepanu spekulatsiooni koosseisu lubamatult laiendavale tõlgendamisele, mis sattus vastuollu mõne aja pärast Eestis kehtestatud Vene NFSV kriminaalkoodeksi §-ga 107. Selle objektiivne koosseis seisnes kaupade ülesostmises ja edasimüümises, subjektiivne koosseis nõudis aga peale tahtluse veel kasusaamise eesmärki. Ka NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 31. detsembri 1938. a määrus rõhutas vajadust selle koosseisu kohaldamisel tugineda isiku süüditunnistamisel mitte oletustele, vaid konkreetsetele faktidele

³⁴ENSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus võitluse tugevdamise kohta spekulantide ja nõukogude kaubanduse desorganiseerijate vastu. — *ENSV Teataja* 1940, 30. XI, nr 57, art 674, www.digar.ee/id/nlib-digar:248775.

ning tõendada kaupade ülesostmist ja edasimüümist kasusaamise sihil (vt Truuväli 1971: 113–114).³⁵

Nagu öeldud, sisaldus spekulatsiooni koosseis Eestis kehtestatud Vene NFSV kriminaalkodeksis § 107-na: eraisiku poolt põllumajandussaaduste ja massiliselt tarvitataivate esemete ülesostmine ja edasimüümine kasusaamise sihil. Huvitaval kombel ei paiknenud see koosseis aga majanduskuritegude, vaid hoopis valitsemiskorra vastaste kuritegude peatükis. Selline paigutus annab tunnistust spekulatsiooni pidamisest mitte lihtsalt kaubanduse vastu suunatud kuriteoks, vaid ründeaks sotsialistliku majandussüsteemi vastu (Tšhikvadze 1941: 10 viitega NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 31. detsembri 1938. a määrusele). Sellele asjaolule juhtis tähelepanu ka NSV Liidu Ülemkohtu pleenum ülnimetatud määruhes, kus rõhutati spekulatsiooni erilist ohtlikkust ning nõuti kohtutelt süütegude kvalifitseerimist mitte lihtsalt kaubanduseeskirjade rikkumisena (§ 105), vaid just spekulatsioonina § 107 järgi. Karistusena nägi § 107 ette vabadusekaotuse mitte alla viie aasta koos vara täieliku või osalise konfiskeerimisega. Vastavalt koodeksi §-le 28 oli vabadusekaotuse ülemäär 10 aastat, riigivastaste kuritegude eest (nt spionaaž, kahjurlus jms) kuni 25 aastani. Selgituseks olgu lisatud, et koodeksi § 20 järgi kanti vabadusekaotust kas üldkinnipidamiskohas või märksa rangema režiimiga “NSV Liidu kaugemais maakondades asuvais paranduslikes töölaagrites”. Viimase määramine spekulatsioonis süüdimõistetu karistuse kandmise paigaks pidi veel kord rõhutama selle kuriteo raskust ja vajadust karmima võitluse järele. Kummalisel kombel viidatakse koodeksi kõigis kolmes väljaandes küll ülemkohtu pleenumi 31. detsembri 1938. a määruse kaudu ülnimetatud 22. augusti 1932. a määrusele, 1940. a esimeses väljaandes ka otse 22. augusti 1932. a määrusele, kuid neis kõigis toodud § 107 tekst ei räägi vabadusekaotuse kandmisest kontsentratsioonilaagris ega amnestia kohaldamata jätmisest.

³⁵Määruse teksti VNFSV kriminaalkodeksi esimeses eestikeelses 1940. aasta väljaandes ei ole, küll aga järgmises sama aasta, samuti 1941. a väljaandes (mõlemas lk 169–173). Vt nendest väljaannetest lähemalt allpool p IV.2.1b.

Etteruttavalt olgu märgitud, et alles NSV Liidu 1960. aastate alguse kriminaalõigusreformi käigus nähti spekulatsioon ette majanduskuritegude peatükis, sealhulgas Eesti NSV 1961. a kriminaalkoodeksi §-s 152 (karistuseks vabadusekaotus kuni kahe aastani, äritsemise või suure ulatuse korral 2–7 aastani). Koosseis säilis ka Eesti Vabariigi 1992. aasta kriminaalkoodeksis (karistuseks rahaträhv või arest, raskendavatel asjaoludel vabadusekaotus kuni viie aastani), kuid seda ei võetud enam 2001. aasta karistusseadustikku.

Nagu kõikjal NSV Liidus, võttis nõukogude võim ka Eestis võitlust spekulatsiooniga tõsiselt. Kuna kaubapuudust ei olnud võimalik suurema hulga kaupadega leevendada, siis asuti võitlema spekulatsiooni ja spekulantidega. Kohtud pidid oma otsustava tegevusega — karmi karistuspoliitika ja sellele omistatud kuritegusid ärahoidva mõjuga — spekulatsiooni välja juurima. Paraku ei tulnud vana kooliga kohtunikud sellega toime, sest arutades asju ilma rahvakaasistujateta, suhtusid nad spekulantidesse liberaalselt ega suutnud või tahtnud spekulatsioonile “otsustavat hoopi” anda.³⁶ Veidi hiljem, kui kehtis juba VNFSV kriminaalkoodeks ja spekulatsiooni eest kohtu alla antud isik tuli süüdi mõista § 107 alusel (spekulatsioon), kohaldas nii mõnigi kohtunik hoopis süütumat 105. paragrahvi (kaubanduseeskirjade rikkumine). Tõepoolest ei saanud kommunistlik partei rahul olla olukorraga, kui näiteks 1940. a oktoobris arutati Eesti kohtutes kokku 25 spekulatsiooniasja, kusjuures 21 juhul mõisteti kohtualune õigeks ning ülejäänud neljas asjas kohaldati vabadusekaotust kuni viieks aastaks (seega sisuliselt alla seaduses ettenähtud alammäära). Samal ajal arutasid kohtud 150 kaubanduseeskirjade rikkumist ja tegid 80% asjades süüdimõistva otsuse. Siiski arutati novembris ja detsembris juba kaks korda rohkem spekulatsiooniasju, milles rohkem kui pooltes tehti süüdimõistev otsus ning ka karistused olid märksa karmimad (Orgmäe 1969a: 179). Partei ja valitsus ei olnud aga ikka veel rahul spekulatsiooni vastu peetava võitlusega.

³⁶Trükiõnas avaldatud väitel oli küll juba NSV Liidu 22. augusti 1932. a seadus andnud spekulatsioonile “purustava hoobi” (vt Tšhikvadze 1941: 13).

Kohtu rahvakomissari 7. juuni 1941. aasta käskkirjas juhiti tähelepanu tüüpilistele puudustele. Aasta I kvartali jooksul tehti kohtutes spekulatsiooniasjades 60% ulatuses kas õigeksmõistev otsus või kvalifitseeriti kuritegu ümber kergemat karistust ettenägeva koosseisu järgi, sealjuures oli § 105 järgi mõistatud 87%-l juhtudest karistuseks väike rahatrahv. Ainult 13% süüdimõistetest karistati spekulatsiooni eest vabadusekaotusega üle viie aasta; sageli mõisteti karistus alla alammäära või tingimisi. Siiski pidas rahvakomissar vajalikuks kohtunikke manitseda, et spekulatsioonikoosseisu annab välja ainult tegevus, mis seisneb kaupade enda kätte koondamises edasimüügiks kasusaamise sihil, mitte aga asjade väike juhuslik müük.³⁷ Samadele puudustele juhtis rahvakomissar tähelepanu ka 7. juuni 1941. aasta käskkirjas nr 60: liberaalne karistuspraktika, vara konfiskeerimise kohaldamata jätmine, spekulatsiooni koosseisu (§ 107) asemel kaubanduseeskirjade rikkumise (§ 105) kohaldamine jms.³⁸

Kommunistlik partei pidas vajalikuks kutsuda korrale kohtunikke, kes ei “näidanud üles revolutsioonilist valvsust”; mitu neist vabastati ametist spekulantide soosimise ja riigi huvide kahjustamise tõttu (Orgmäe 1969b: 40–41). Kohtu rahvakomissariaat saatis kõigile kohtutele, prokuröridele ja uurijatele juhtnööriks NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 31. detsembri 1938. a ja 10. veebruari 1940. a määrused, milles heideti kohtutele ette karistuse kohaldamist alla seaduses ettenähtud alammäära või tingimisi karistamist ning lisakaristusena vara konfiskeerimise kohaldamata jätmist. Ka olevat kohtud kohaldanud alusetult spekulatsiooni koosseisu asemel märksa kergemat § 164, mis nägi ette vastutuse varastatu ostmise eest. Siiski manitses pleenum kohtuid mitte süüdi mõistma isikuid spekulatsiooni eest, kui ei ole tõendatud ülesostmine ja edasimüümine kasusaamise sihil (Orgmäe 1969a: 177–178).

³⁷ENSV Kohtu Rahvakomissari 7. juuni 1941. a. käskkiri nr. 58 kohtupraktika kohta spekulatsiooniasjades. — *Kohus ja Prokuratuur* 1941, nr 4, lk 63–65.

³⁸ENSV Kohtu Rahvakomissari 7. juuni 1941. a. käskkiri nr. 60 kohtute tegevuse kohta 1941. a. esimesel kvartaalil. — *Kohus ja Prokuratuur* 1941, nr 4, lk 66–68.

3) Majanduslik sabotaaž

Võitlus nõukogude võimu majandusliku kindlustamise eest jätkus. Presidendi 25. juuli 1940. aasta dekreediga (alla kirjutanud peaminister Johannes Vares presidendi ülesannetes) kehtestati majandusliku sabotaaži vastu võitlemise seadus.³⁹ Kriminaalseadustikku täiendati §-ga 79¹, mis nägi ette vastutuse seaduses kirjeldatud ning riigi ja rahvamajanduse huvide vastu suunatud sabotaažiakti eest. Laialivalguvalt sõnastatud majandusliku sabotaaži all mõeldi majandusliku töö või tegevuse katkestamist, seaduste, määruste või riigivõimu korralduste täitmatajätmist ja neist kõrvalehoidmist, kasutades selleks “mitmesuguste juriidiliste vormide kaudu avanevaid võimalusi”. Karistatav ei olnud mitte ainult tooraine ja tootmisvahendite rikkumine või hävitamine, vaid ka ettevõtte osaline või täielik likvideerimine. Kuriteokoooses arvati täidetuks olenemata sellest, kas kahjulik tagajärg saabus või mitte (vt ka järgmist alapunkti 4). Selle regulatsiooni täiendusena lisati seoses laevandusettevõtete, mere- ja jõelaevastiku natsionaliseerimise seadlusega (8. oktoobrist 1940) kriminaalseadustikku § 79², mis nägi ette kuni 25-aastase vabadusekaotuse sabotaaži eest natsionaliseeritud laevanduses, nimelt laevandusettevõtete või laeva endiste omanike või osanike “toimetusi laevade kohta kas isiklikult või nende volinikkude või esindajate kaudu välismaal, mis kahjustavad riigi või rahvamajanduse huve”.⁴⁰

Hea näide õigusemõistmise parteilisest juhtimisest on ka võitlus põllumajandussaaduste kohustuslike riiklike müüginormide täitmise eest. Nimelt võtsid ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee vastu seda tähtsat valdkonda reguleerivad määrused, mille täitmist pidasid partei ja

³⁹Majandusliku sabotaaži vastu võitlemise seadus. — *Riigi Teataja* 1940, 25. VII, nr 80, art 767, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1940/07/25/2/3.

⁴⁰ENSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus laevandusettevõtete, mere- ja jõelaevastiku natsionaliseerimise kohta. — *ENSV Teataja* 1940, 8. X, nr 21, art 226, www.digar.ee/id/nlib-digar:248738; ENSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Majandusliku sabotaaži vastu võitlemise seaduse täiendamise kohta. — Samas, art 227.

valitsus “klassipoliitika relvaks maal”. Müügikohustuse tähtjaks täitmata jätmist ja müügist kõrvalehoidmist hinnati riigivastaseks tegevuseks ning selle eest nõuti karistamist Nõukogude seaduste täie valjusega (vt Orgmäe 1969a: 197). Peamise vastasena nähti siin “kulaklust”, kuid paraku nõrgendavat võitlust sellega ka kohtute liberaalne suhtumine “kulakutesse”. Selles võitluses pidid partei ja nõukogude organeid toetama ka rahvakohtunikud, kellelt kohtu rahvakomissari 23. aprilli 1941. aasta käskkirjaga nõuti kõigepealt määruste tähtsuse selgeks tegemist endale, aga tuli jälgida ka parteilises ajakirjanduses avaldatud sellealaseid artikleid. Lisaks tuli kohtunikel oma aruandekoosolekutel selgitada rahvale kohustuslike müüginormide täitmise mõtet ja tähtsust, aga muidugi ka täitmata jätmise tagajärgi.⁴¹ Kampaania pidas silmas 1941. aasta saaki, seega sügist, aga suvel puhkenud sõda ei andnud uuele võimule võimalust Nõukogude seaduste täie valjusega välja tulla. Seda raevukam võitlus müügikohustuste saboteerijate ja “kulakluse” vastu ning põllumajanduse kollektiviseerimise eest puhkes Nõukogude teise okupatsiooni ajal pärast sõda (vt Orgmäe 1969b: 44–46).

Sabotaažina võeti ka muid Nõukogude majanduskorra vastaseid tegusid, nagu hobuste ja kariloomade hävitamine ning talumajandite laostamine, samuti metsamaterjali ebapiisav varumine (lähemalt p IV.2.3). Siia kuulub aga eelkõige Nõukogude riigi visa ja lõputu võitlus sotsialistliku (s.t riigi või ühiskondliku) vara riisumiste vastu. Süüdlased nendes kuritegudes võeti aga vastutusele juba Vene NFSV kriminaalkodeksi alusel, mistõttu sellest lähemalt p IV.2.4a all.

4) Riigireetmine

Järgmistel seadustel oli juba kommunistliku kriminaalõiguse kõige süngem iseloom. Presidendi 27. juuli 1940. aasta dekreedid

⁴¹Eesti NSV Kohtu Rahvakomissari 23. aprilli 1941. a. käskkiri nr. 44 kohtute kohuste kohta seoses põllumajandussaaduste kohustusliku müügi määrustega. — *Kohtu ja Prokuratuuri Teataja* 1941, nr 1, lk 11–12.

ga (alla kirjutanud Johannes Vares peaministrina presidendi ülesannetes) võeti vastu laevade kasutamise kitsendamise seadus.⁴² Sellega kehtestatud kriminaalseadustiku § 80¹ nägi ette tähtajatu sunnitöö ja vara konfiskeerimise laevajuhile, kes valitsuse loata sõitis välja välisriigi sadamast või välisriigi sadamasse. Seaduse § 2 järgi tuli kohelda selle keelu rikkujat — eksinut Eesti laevade kodumaale tagasitoimetamise käsu vastu — riigi äraandjana, kusjuures vastutama pidid ka nende perekonnaliikmed ja lähemad sugulased. Seaduse õigusliku iseloomu kohta olgu märgitud, et tegemist oli kriminaalõiguslikku laadi aktiga, mis kehtestas üksnes kitsenduse laeva kasutamisel ja pidas karistatavaks selle rikumist. Formaalselt säilis senine omandiõigus laevadele, sest laevandusettevõtete ja laevastiku natsionaliseerimise seadlus võeti vastu alles 8. oktoobril 1940.⁴³ Paljud välisriigid ja nende kohtud ei tunnistanud aga selle seadluse kohaldatavust oma sadamates ja väitsid, et see on kriminaalõiguslik akt, “mis näeb ette aktive sunniviisilise omandamise” (vt Uustal 1955: 8–11). Õiguslik vaidlus seisnes seega küsimuses, kas tegemist on konfiskeerimisega kui kriminaalõigusliku sanktsiooniga või tsiviilõigusliku toiminguga. Viimase poolt räägivad seadluse §-d 2 ja 3, millega kehtestati natsionaliseeritud laevade väljaostuhinnaks 25% nende väärtusest; rahvakomissaride nõukogule tehti ülesandeks määrata kindlaks natsionaliseeritud laevade eest tasu maksmise kord. Kriminaalõigusliku tausta loovad aga kaks õigusakti, millest esimene täiendab majandusliku sabotaaži vastu võitlemise seadust (ülal alapunkt 3) §-ga 3¹. See peab majanduslikuks sabotaažiks laevandusettevõtja või laeva endise omaniku “toimetusi” natsionaliseeritud laevade kohta isiklikult või esindaja kaudu välismaal, mis kahjustavad riigi või rahvamajanduse huve. Teiseks lisati kriminaalseadustikku § 79², mis nägi ette kuni 25-aastase vabaduse-

⁴²Laevade kasutamise kitsendamise seadus. — *Riigi Teataja* 1940, 27. VII, nr 84, art 804, dega.digar.ee/article/AKriigiteataja/1940/07/27/2/3.

⁴³ENSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus laevandusettevõtete, mere- ja jõelaevastiku natsionaliseerimise kohta. — *ENSV Teataja* 1940, 8. X, nr 21, art 226, www.digar.ee/id/nlib-digar:248738.

kaotuse seadluse §-s 3¹ sätestatud sabotaaži eest.⁴⁴ Kuigi need kaks seadusetäiendust ei muutnud natsionaliseerimisseadust veel kriminaalõiguslikuks, tähendavad nad ikkagi selle seaduse kriminaalõiguslikku tagamist.

Samast vaimust oli kantud presidendi 5. augusti 1940. aasta dekreediga (alla kirjutanud siseminister Maksim Unt presidendi ülesannetes) kehtestatud välismaal asuvate riigireetjate ja nende perekonnaliikmete karistamise seadus.⁴⁵ Erinevalt eeltoodutest ei täiendatud ega muudetud sellega enam kriminaalseadustikku, vaid seadust kohaldati vahetult ENSV kodanikule, kelle riigi-asutus või ettevõtte oli lähetanud välismaale ja kes keeldus kodumaale tagasi pöördumast. Selline isik loeti ülejooksikuks töörahva vaenlase laagrisse, tegu hinnati riigireetmiseks ja isik kuulutati väljaspool seadust olevaks. Nimetatud sanktsioon tähendas kogu vara konfiskeerimist (sellest lähemalt järgmine, 5. alapunkt) ja karistusena süüdlase mahalaskmist 24 tunni jooksul, arvates tema isiku tuvastamisest (vt ka allpool p IV.2.6). Erinevalt eelmisest seadusest, kus tagasipöördumisest keeldunud laevajuhi perekonnaliikmeid ja lähedasi kasutati tegelikult pantvangidena, nägi käesolev seadus ette nende karistamise kuni 10-aastase vabadusekaotusega ja vara konfiskeerimisega siiski tingimusel, et nad “mingil viisil” aitasid kaasa riigireetmisele. Neid süüteoasju pidi arutama siseministri loodud erikohus, mille otsused olid lõplikud ega kuulunud edasikaebamisele.⁴⁶ Tegelikult väljus selle seaduse sanktsioon tervikuna kehtiva kriminaalõiguse ja kriminaalmenet-

⁴⁴ENSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus laevandusettevõtete, mere- ja jõelaevastiku natsionaliseerimise kohta. — *ENSV Teataja* 1940, 8. X, nr 21, art 226, www.digar.ee/id/nlib-digar:248738; ENSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Majandusliku sabotaaži vastu võitlemise seaduse täiendamise kohta. — Samas, art 227.

⁴⁵Välismaal asuvate riigireetjate ja nende perekonnaliikmete karistamise seadus. — *Riigi Teataja* 1940, 5. VIII, nr 93, art 916, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1940/08/05/4.

⁴⁶Eesti NSV kohtusüsteemi sellist kohut ei moodustatud, riigivastaste kuritegude asju arutas kas Leningradi sõjaväeringkonna tribunal või siseministeeriumi vägede sõjatribunal (vt Kaasik 2006: 953–954; Rahi-Tamm, Saueauk 2015: 229).

luse regulatsioonist. Kui laeva kasutamise kitsendamise seaduse järgi oli laevajuhi enda vastutus põhimõtteliselt kooskõlas kriminaalseadustikuga, siis jääb ikkagi arusaamatuks, mis alusel ja milles ulatuses vastutasid tema perekonnaliikmed ja lähemad sugulased. Nendest näidetest peaks olema selge, et uus võim kasutas juba ammu “sotsialismi teele asunud” Nõukogude Venes kehtiva kriminaalõiguse kõige jõhkramaid võtteid. Niisugune oli tavalise seaduslikkuse asemele tulnud “sotsialistlik seaduslikkus”.

5) Uus karistusliik: vara konfiskeerimine

Eesti Vabariigi kriminaalseadustik ei tundnud nn üldkonfiskeerimist põhi- või lisakaristusena, küll aga erikonfiskeerimist. Nimelt nägi § 24 ette, et asi, mille valdamine või omandamine on keelatud, võetakse ära, samuti “süüteo kordasaatmiseks valmisseatud või tarvitatud asjad”, ehkki need siiski tingimusel, et neid harilikult tarvitatakse ainult süüteo kordasaatmiseks. Vastavalt §-le 25 tuli süüdlase kulul lammutada, sulgeda, parandada, teisale paigutada või alguskorda seada ehitised, ettevõtte vms, mis oli sellekohase korra vastaselt ehitatud, avatud, sisse seatud jne. Neid sanktsioone nimetati *süüteo objektiivseteks tagajärgedeks*, millel on nii lisakaristuse kui ka kindlustusvahendi ilme (Saarmann, Matto 1937: § 25 komm. 1). Sanktsiooni kindlustuslikku iseloomu väljendas § 26, mille järgi kohaldatakse erikonfiskeerimist ka õigeksmõistmisel või karistusest vabastamisel, samuti “kriminaaljälgimise lõpetamisel või seismapanekul”. Arusaadav, et nüüd “tööraha” nimel valitsev võim ei saanud leppida olukorraga, kus “[k]äputäis söödikuid ja spekulante läks rasva ning rikastus tööliste, talupoegade, käsitööliste ning töötava intelligentide töö arvel. [...] Töötajad tehti puupaljaks”. Tänapäeva lugejal on ehk raske uskuda, aga selline räuskav ja labane tekst on *Riigi Teatajas* avaldatud deklaratsiooni sõnastus, mis rääkis pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimisest.⁴⁷

⁴⁷Deklaratsioon pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise kohta. — *Riigi Teataja* 1940, 23. VII, nr 77, art 745, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1940/07/23/4.

Sellises õhkkonnas ei ole midagi imestada, et varade ümberjaotamise ülesannet pidi hakkama täitma ka kriminaalõigus. Juba 23. augustil 1940. a täiendati kriminaalseadustikku §-dega 22¹ ja 22², millega nähti ette süüdlase kogu vara või kohtu määratud varaosa sunduslik ning tasuta võõrandamine riigi kasuks (alla kirjutanud peaminister Johannes Vares presidendi ülesannetes).⁴⁸ Kriminaalseadustikuga antud võimalust süüdistatava vara konfiskeerimiseks hakati ka kohe usinalt kasutama: nagu ülaltoodud seadustest ilmneb, nähti kõigis neis lisakaristusena kohustuslikult ette vara konfiskeerimine. Konfiskeerimisseadus jõustus avaldamisega (seega 23. augustil) ning hiljem vastu võetud seadustes ette nähtud konfiskeerimine oli seega kooskõlas kriminaalseadustikus nimetatud paragrahvides lubatuga. Samas sisaldus aga konfiskeerimine juba 5. augustil vastu võetud riigireetmise seaduses (vt ülal p 4).

6) Seadustehniline eripära

Õigustehniliselt tuleb rõhutada ülalkirjeldatud seaduste viitelist iseloomu. Kui riigireeturi seadus välja arvata, siis viidi nendega kriminaalseadustikku üsnagi lakoonilises sõnastuses koosseis, mida aga ei olnud võimalik kohaldada ilma dekreediga kehtestatud seaduse sisu arvestamata. Küllap võib sellist võtet põhjendada seadust kohaldavate kohtunike vähese õigusalase kvalifikatsiooniga — või lausa õigusalaste teadmiste puudumisega —, mis omakorda oleks võinud tähendada seaduste ebapiisavat või ebapiisavat kohaldamist. Samas tahtis end kehtestav nõukogude võim olla kindel, et uut kriminaalõigusnormi kohaldatakse talle vajalikul viisil ja ulatuses. Siiski jõuti üsna kiiresti järeldusele, et senine tee — n-ö kodanliku õiguse ärakasutamine selle täiendamise ja muutmise abil — ei ole piisav. Sotsialistlik Eesti NSV pidi täielikult üle minema nõukogude õigusele.

⁴⁸Kriminaalseadustiku muutmise ja täiendamise seadus. — *Riigi Teataja* 1940, 24. VIII, nr 109, art 1106, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1940/08/24/4.

2. Nõukogude õiguse kehtestamine

1) Vene NFSV 1926. a kriminaalkoodeks

a) Kehtestamine tagasiulatuvalt

1940. aastal esitasid Eesti, Läti ja Leedu NSV valitsused “palve” NSV Liidu Ülemnõukogule võtta neis liiduvabariikides kasutusele Vene NFSV 1926. a kriminaalkoodeks. 6. novembril 1940 otsustas NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium palve rahuldada ja lubada ajutiselt kuni üleliiduliste koodeksite väljaandmise (sellest lähemalt allpool alapunkt 2b) rakendada nende vabariikide territooriumil muu hulgas VNFSV kriminaalkoodeksit. Määrati, et kohtuotsused kriminaalasjades, mis olid tehtud kohtute poolt Leedus, Lätis ja Eestis enne nõukogude võimu kehtimapanekut neis riikides ja mis ei ole veel täide saadetud, ei kuulu täitmisele. Need asjad kuulusid uuesti läbivaatamisele Leedu, Läti ja Eesti Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide kohtuorganite poolt vastavalt nende territooriumidel ajutiselt kehtivatele VNFSV koodeksitele. Kriminaalvastutusele võtmine süütegude eest, mis olid toime pandud Leedu, Läti ja Eesti territooriumil enne nõukogude võimu kehtimapanekut neis riikides, samuti nende riikide vastavate organite poolt enne nõukogude võimu kehtimapanekut algatatud uurimis- ja kohtuasjade lõpetamine ja kohtualluvuse järgi edasisaatmine pidi sündima vastavalt VNFSV koodeksitele.⁴⁹

Kuna NSV Liidu õigussüsteem nägi ette liiduvabariikide oma seadusandluse, tuli vastav õigusakt välja anda ka Eestis. Nõukogude Vene kriminaalkoodeksi kehtestamiseks vajalik seadlus võeti vastu 16. detsembril 1940, selle allkirjastas Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Johannes Vares.⁵⁰ Sead-

⁴⁹NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus VNFSV kriminaal, tsiviil ja tööseadlusandluse ajutisest rakendamisest Leedu, Läti ja Eesti Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide territooriumil. — *ENSV Teataja* 1940, 16. XII, nr 65, art 867, www.digar.ee/id/nlib-digar:248783; *Nõukogude Eesti*. ... 1960: 197.

⁵⁰ENSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus VNFSV Kriminaalkoodeksi kehtimapanemise kohta. — *ENSV Teataja* 1940, 16. XII, nr 65, art 868, www.digar.ee/id/nlib-digar:248783.

luse kohaselt kehtestati Vene NFSV 1926. aasta kriminaalkodeksi tagasiulatavalt Eesti NSVs alates seadluse väljakuulutamise päevast, seega 16. detsembrist (teised seadused, vt ülal p IV.1, hakkasid kehtima 1. jaanuarist 1941).⁵¹

Nõukogude Vene 1926. aasta kriminaalkodeksi tagasiulatava jõuga kehtestamine andis aluse Eesti Vabariigi majandusliku, poliitilise ja õigusliku eliidi rängaks kohtulikuks represseerimiseks — süüdimõistmiseks selle koodeksi alusel tegevuse eest, mis oli toimunud iseseisvas ja NSV Liidu poolt tunnustatud Eesti Vabariigis. Nõukogude õiguskirjanduses vaikiti see maha ning peatuti ainult “tähtsa poliitilise sündmusena lahendatud humanisel ülesandel” — vaadata uuesti läbi Eesti Vabariigi kohtutes süüdi mõistetute asjad. Ringkonnakohtud pidid 1. juuniks 1941 läbi vaatama kõik kohtuotsused, mis olid tehtud enne nõukogude võimu väljakuulutamist ega olnud veel täitmisele pööratud. Samuti vaadati läbi kõik 21. juunist 1940 kuni 1. jaanuarini 1941 tehtud otsused. Jaoskonna- ja ringkonnakohtutelt tuli uutel kohtutel üle võtta kõik poolleliolevad asjad ja lahendada need vastavalt Vene NFSV koodeksitele. Eesmärk oli saavutada olukord, kus Eesti NSVs ei kannaks keegi karistust teistsugustel alustel, kui see oli ette nähtud Nõukogude seadustes. Kohtud tulid selle ülesandega tähtaegselt toime, kuid kohtu rahvakomissariaat ei olnud rahul sisulise tulemusega. Leiti, et paljudel juhtudel on endiste kohtute otsused jäetud alusetult jõusse — arvesse ei olnud võetud Vene NFSV KrK § 6 märkuse ja § 8 nõudeid (Jõeäär 1941b: 80–81). Need kuritegu ühiskonnaohtlikuna määratlevad sätted nägid ette, et kuriteoks ei peeta tegu, mis ei olnud vähese tähtsuse tõttu ühiskonnaohtlik kas teo ajal või oli sotsiaalpoliitilise olukorra muutumise tõttu ühiskonnaohtlikkuse kaotanud kohtus arutamise ajaks. Ka jäid sageli jõusse süüdimõistmised kuriteos, kui uute seaduste alusel oleks tulnud võtta isik vastutusele administratiiv-

⁵¹Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus VNFSV koodeksite kehtimapanemise kohta antud seadluste muutmiseks. — *Eesti NSV Teataja* 1941, 18. I, nr 8, art 92, www.digar.ee/id/nlib-digar:248842.

korras. Kokku lõpetati menetlus 1746 ehk 43% asjades (Truuväli 1966b: 242–244, 1971: 107–108; Orgmäe 1969a: 206–211).

Selgituseks niipalju, et ühiskonnaohtlikkus oli kuriteomõiste olulisim tunnus juba Franz von Liszt'i sotsioloogilise koolkonna järgi: kuritegu on sotsiaalkahjulik rünne ühiskonna õiguslikult kaitstud huvidele (Liszt 1932: 147; vt ka Sootak 2003: V.5).⁵² Selline määratlus sobis nõukogude kriminaalõigusele, mis lähtus põhimõttest, et kuritegu on valitseva klassi huvidele ohtlik tegu, seega nõukogude õiguse järgi tegu, mis ründab sotsialistlikke ühiskonnasuhteid. Kriminaalõigusteaduse objektina nähti kuritegude kui valitseva klassi huvide vastu sihitud tegude ja kriminaalkaristuste kui riigiks organiseerunud valitseva klassi klassivõitluse erivormide uurimist (*Kriminaalõigus...* 1941: 5, 170). Eestis kehtestatud Vene NFSV kriminaalkoodeksi § 6 määratles kuriteona ühiskonnaohtliku teo, mis on sihitud nõukogude korra vastu või mis rikub kommunistlikule korrale ülemineku ajaks tööliste ja talupoegade võimuga seatud õiguskorda. Selle paragrahvi juurde kuuluva märkuse järgi ei peetud kuriteoks aga tegu, mis küll vormiliselt vastab mõne eriosa paragrahvi tunnustele, kuid vähesse tähtsuse tõttu ei ole ühiskonnaohtliku iseloomuga. Koodeksi § 8 alusel võis isiku sel juhul karistamata jätta. Ühiskonnaohtlikkus kuriteo mõistetunnusena oli Eesti Vabariigis kehtinud kriminaalseadustiku järgi tundmatu — selle § 1 määratles süüteona teo, mis kordasaatmise ajal oli seadusega karistuse ähvardusel keelatud. Seega on mõistetav, et vana kooliga kohtunikel puudusid teadmised VNFSV kriminaalkoodeksi ülalnimetatud sätete kohaldamiseks, uutel rahvakohtunikel võisid teadmised aga sageli üldse puududa. Küllap ei andnud kohtunikud endale ka piisavalt aru, et tegemist ei ole lihtsalt puhtõigusliku küsimusega seni karistatavatele tegudele uue kriminaalõigusliku hinnangu andmisel, vaid poliitilist laadi ettevõtmisega — kodanliku korra ühiskondlikke suhteid kahjustav tegu ei saanud enamasti olla kah-

⁵²Franz von Liszt (1851–1919) oli Saksa karistusõigusteadlane, sotsioloogilise suuna rajaja. Leidis 1881. aastal avaldatud nn Marburgi programmis, et kriminaalõigus peab lähtuma kuritegevuse empiirikast ning arvestama karistuse mõistmisel süüdlase isikut. Vt ka käesoleva artikli p V.

julik sotsialistlikus ühiskonnas. Seepärast juhtiski kohtu rahvakomissar kohtute tähelepanu vajadusele asjade uuel läbivaatamisel hoolikalt kontrollida, kas süüdimõistetu tegu ei ole nõukogude korra jaoks kaotanud oma ühiskonnaohtliku iseloomu (Jõeäär 1941b: 80).

b) Kriminaalkodeksi tekstiväljaanded

Nagu öeldud, kehtestati Vene NFSV kriminaalkodeks Eestis 16. novembril 1940. aastal. Töö koodeksite eesti keelde tõlkimiseks oli alanud juba septembris.⁵³ Novembriks olid seadustike tõlkeväljaanded juba ilmunud. “Jäi ainult üle VNFSV koodeksid vabariigis kehtima panna” (Orgmäe 1969b: 17). Tehnilises mõttes oli igati mõistlik, et novembris kehtima hakkava seaduse tekst pidi olema selleks ajaks ilmunud ja kõigile kättesaadav. Poliitiliselt ei ole aga raske järeldada, et Nõukogude Vene koodeksite kehtestamine oli Moskvas ja Tallinnas otsustatud ilmselt juba suvel, seega vahetult pärast Nõukogude okupatsiooni algust. Ajaliselt veelgi tagasi minnes ei saa olla kahtlust, et otsus Eesti okupeerida pidi tähendama tulevases sotsialistlikus Eestis ka nõukogude õiguse kehtestamist.

Kriminaalkodeksi teksti *ENSV Teatajas* aastatel 1940–1941 ei avaldatud. Seega tuleb eeldada, et õiguslik alus seaduse kohaldamiseks olid koodeksi eestikeelsed tekstiväljaanded. Kõnealusel ajavahemikul ilmus neid kolm, millest kõige huvitavam on kindlasti esimene. Selle tiitellehel on järgmine tekst:

VNFSV kriminaalkodeks muudatustega kuni 1. detsembrini 1938. Ametlik tõlge.

Ametlik tekst ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud materjale sisaldava lisaga.

Tallinn: ENSV Kohtu Rahvakomissariaat 1940.

Raamatu muudab unikaalseks nõukogudeaegsete trükiste kohustusliku impressumi puudumine ladumisele ja trükkimisele andmise kuupäevade jm andmetega. Minu käsutuses on TRÜ

⁵³ Seadustike tõlkimisest lähemalt vt Orgmäe 1969a: 199–201.

õigusteaduskonna kriminaalõiguse ja -protsessi kateedris inventariseeritud eksemplar. Selle esilehel on pitsar “Kriminaalteaduste instituut. E.V. Tartu Ülikool”. Tiitellehe pöördel on käsitsikirjas tekst: “Krim. õiguse ja -protsessi kat. nr 1353” ning trükitud tekst “Riigi Trükikoja trükk”. Tagakaanel on trükitud “Hind kr. 1.50” ning käsitsi kirjutatud “rbl 1.50”.

Huvitavaks muudab selle väljaande ka tõsiasi, et erinevalt hilisematest ei ole selles brošüüris väljavõtteid NSV Liidu ega Eesti NSV Ülemnõukogu presiidiumide seadlustest Vene NFSV kriminaalkodeksi kehtestamise kohta Eestis. Need asjaolud annavad aluse väita, et trükk võis olla valminud veel enne nimetatud seadluste vastuvõtmist või avaldamist. Samuti ei ole väljaandes toodud Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi 31. detsembri 1940. a seadlust, millega Vene NFSV kriminaalkodeksi kehtimapanemise tõttu Eesti NSV territooriumil otsustati võtta kohaldamisele mõned üleliidulised seadlused ja määrused. Tõsi, esimene neist — põhialused (allpool p 2.2a) — oli realiseerunud koodeksi üldosana, mistõttu selle eraldi avaldamine ei olnud vähemalt esialgu hädavajalik. Ülejäänud õigusaktid (allpool p 2.6) ei ole küll käesolevas tekstiväljaandes iseseisvate lisadena avaldatud, kuid need paiknevad konkreetsete paragrahvide juurde kuuluvates materjalides üldpealkirja all “Seadusandlikud ja ametkondlikud eeskirjad koodeksi üksikute paragrahvide kohaldamise kohta” (lk 119–208).

Selle teksti kohta tuleb selgituseks öelda, et Vene NFSV seadusandlik tava ei näinud ette mitte ainult seaduse enda, vaid ka konkreetsete sätete juurde kuuluva materjali arvestamist seaduse kohaldamisel. Selle materjali rohkust silmas pidades võib nentida niisuguse, oma olemuselt autentse või ametliku tõlgenduse väga suurt osa seaduse kohaldamisel — näiteks VNFSV kõnealuses tõlkeväljaandes on puhtalt seaduse teksti 112 lk, paragrahvide juurde kuuluvaid materjale aga mitte palju vähem — 89 lk. Need lisamaterjalid olid vajalikud vastava üldosalise normi või eriosa kuriteokoosseisu kohaldamiseks. Õiguslikult jõult olid kesktäitevaldkomitee ja rahvakomissaride nõukogu määrused õigusaktid, seega kohaldamiseks juriidiliselt kohustuslikud. NSV Liidu Ülemkohtu plenumi või presiidiumi määrused kujutasid endast

aga kohtupraktika üldistustel põhinevaid juhiseid kohtutele (selliseid juhiseid annab Venemaa Föderatsiooni Ülemkohtu pleenum tänapäevalgi), millel ei olnud küll seaduse jõudu, kuid mille kohaldamine oli samuti niisama hästi kui kohustuslik.

Järgmine koodeksi tekstiväljaanne sisaldab seaduse teksti 15. novembri 1940. aasta seisuga. 5. leheküljel on seal pealkiri: “VNFSV kriminaalkodeks¹”, joone all: “Vastu võetud VKTK XII koosseisu 2. istungjärgul, kehtima pandud VKTK 22. novembri 1926. a määrusega arvates 1. jaanuarist 1927 (VSKK nr. 80, art. 600)”. Selleski puudub viide koodeksi kehtima hakkamisele Eesti NSVs. Impressumi järgi otsustades on raamatuke trükkimiseks alla kirjutatud 4. detsembril 1940. aastal.

Kolmas sõjaeelne koodeksi tekstiväljaanne 1941. aastast on sisuliselt eelmise koopia; trükki on tekst lubatud 24. märtsil 1941. Tähelepanu väärib mõlema väljaande trükiarv — impressumis on esimesel kirjas 3000 ja teisel 2000 eksemplari, mis tähendab poole aasta jooksul vajadust koodeksi 5000 eksemplari järele. Selline kogus lubab oletada, et raamatuga pidid olema peale professionaalsete juristide (uurijad, prokurörid, kohtunikud, advokaadid) varustatud ka rahvakohtute kaasistujad (ülal nägime, et ainuüksi neid oli üle 5000). Võrdluseks olgu märgitud, et koodeksi 1944. aasta väljaande tiraaž oli 2000 ja 1952. a väljaandel 3000 ning ENSV 1961. a kriminaalkodeksi esimesel väljaandel 20 000. Ajakirja *Kohus ja Prokuratuur* trükiti 500–600 eksemplari, 1940. a kriminaalõiguse tõlkeõpikut 3000, populaarteaduslikke brošüürikesi enamasti 3000 (viimastest lähemalt allpool p V.3).

1941. aasta väljaande tiitellehel on märges “II trükk”. Nagu eelnevalt nägime, oli koodeksi tekstiväljaandeid siiski kolm, kusjuures kaanelt ja tiitellehelt võib lugeda, et nende väljaandja on ENSV Kohtu Rahvakomissariaat. Veelgi enam, impressumitest nähtub, et rahvakomissariaat on väljaande vastutav toimetaja (1940. a) ning on selle tõlke ette valmistanud ja kontrollinud (1941). Ajaliselt päris esimesel väljaandel impressum puudub, kuid kaanel ja tiitellehel on väljaandjana märgitud samuti ENSV Kohtu Rahvakomissariaat.

Kokkuvõtvalt tuleb nentida, et Vene NFSV kriminaalkodeks kehtis Eesti NSVs ainult tekstiväljaandena ilmunud brošüüridena. Puhtõiguslikult kehtis mõistagi ka venekeelne tekst, mida rõhutab ka eestikeelse 1940. aasta mõlema ja 1941. a väljaande lk 5. Selline pealtnäha tehnilist laadi viide teeb õiguslikult selgeks, et käesolev eestikeelne tekst on juba 1927. aastast alates ka Eestis kehtiv seadus. Sama rõhutavad ka koodeksi tekstiväljaande lehekülgedel 1–2 olevad viited, mis tekstis oleva “VNFSV” juures toovad joone all oleva lisana “ENSV”. 1940. a päris esimesel väljaandel selliseid viiteid aga veel ei olnud.

(Järgneb)

UUS VAADE FERMI PARADOKSILE

Tehnojäljed ja kontaktajastu

Amri Wandel

Tõlkinud Hiljar Sibul

1. SISSEJUHATUS

Üks võimalik lahendus Fermi tuntud paradoksile¹ “Kus nad siis on?” oleks see, et Maa ongi ainus tsivilisatsioon; nii saaksime ühtlasi seletada, miks meil pole tõendeid maavälistest külaskäikudest. See hüpotees põhineb nn koloniseerimisstsenaariumil: are-

The Fermi Paradox revisited: Technosignatures and the Contact Era. — *The Astrophysical Journal*, 2022, Vol. 941, No. 2, art. 184; <https://doi.org/10.3847/1538-4357/ac9e00>.

Avaldame autori loal.

¹Enrico Fermi (1901–1954) oli Itaalia füüsik, maailma esimese tuumareaktori looja, üks tuumapommi väljatöötajaid, statistilise mehaanika, kvantteooria ning tuuma- ja osakestefüüsika arendaja, üks väga väheseid füüsikuid, kes on silma paistnud nii teoreetilises kui ka eksperimentaalfüüsikas; Nobeli füüsikaauhinna laureaat 1938. Fermi paradoksiks on hakatud nimetama vastuolu kahe tõsiasja vahel, millest üks on tõendite puudumine arenenud maavälise elu kohta ja teine näiliselt suur tõenäosus, et selline elu on olemas. 1950. a olevat Fermi “sõnastanud” selle paradoksi ühes vestluses kuuldavale toodud hüüatusega “Kus nad siis (kõik) on?” (Täpne sõnastus pole teada.) *Siin ja edaspidi toimetuse märkused, kui ei ole öeldud teisiti.*

nenud tsivilisatsioonid, mis on võimelised kosmoselendudeks kiirusel mõni protsent valguskiirusest, koloniseeriksid lõpuks mõne miljoni aasta jooksul kogu galaktika (Hart 1975; Cox 1976). Selline stsenaarium nõuaks pikaajalist ühiskondlikku pühendumist ja miljardeid ekspeditsioone või uurimissonde. Teised viimasel ajal Fermi paradoksile pakutud lahendused ütlevad, et elu on harva esinev nähtus (nn üksildase Maa hüpotees; Ward, Brownlee 2000), et mõistustlik elu on harva esinev nähtus (nt Sandberg jt 2018) või et kosmoselennuvõimekusega tehniliselt arenenud tsivilisatsioonid on harva esinev nähtus (nn suure filtri hüpotees; nt Hanson 1998). Muid arvukaid võimalikke Fermi paradoksi lahendusi on käsitlenud Ben Zuckerman ja Michael H. Hart (1995) ning hiljem Stephen Webb (2015). Mõnes hiljutises kirjatöös ja ettekandes on vaadeldud hüpoteesi, mille kohaselt tulnuktsivilisatsioonid on Päikesesüsteemi juba külastanud. Iseäranis on kosmosesondi hüpoteesile hoogu andnud väljastpoolt Päikesesüsteemi pärit objekti Oumuamua² tavapäratud omadused (Bialy, Loeb 2018), millele on siiski pakutud ka vähem eksootilisi, “loomulikke” seletusi (nt Bannister jt 2019). Tundmatuid aeronähtusi käsitlev nn UAP³ aruanne⁴ on ajendanud projekti Galileo⁵ ning tõstatanud küsimusi säärase nähtuste põhjuste ja olemuse kohta. Viimase aja teadusartiklid (nt Curran 2021; Zuckerman 2021) ja populaarteaduslikud kirjutised (nt Kolbert 2021) kummutavad siiski hüpoteesi, nagu oleks Oumuamua maaväline tehisobjekt. Selles artiklis väidame, et UAP-nähtuste ja Päikesesüsteemi-väliste objektide seos tulnukatega on praegu vähetõenäoline, kuid

²Oumuamua on esimene teadaolev tähtedevahelisest ruumist Päikesesüsteemi sisenenud ja siit uuesti lahkunud taevakeha mõõtmetega $u\ 100\text{--}1000\text{ m} \times 35\text{--}167\text{ m}$. Selle avastas 2017. a Kanada astronoom Robert Weryk. Oumuamua teket, liikumiskiirust ($26\text{--}88\text{ km/s}$) ega trajektoori ei osata seletada.

³Sõnadest *unidentified aerial phenomena* — tuvastamata õhunähtused.

⁴Vt USA luureraportit aastast 2021 aadressil www.dni.gov/files/ODNI/documents/assessments/Preliminary-Assessment-UAP-20210625.pdf. Aut.

⁵Vt <https://projects.iq.harvard.edu/galileo/news-events>. Aut.

võib muutuda tõenäolisemaks mõnesaja või mõne tuhande aasta pärast.

Kuigi meil ei ole andmeid oletatavate võõrtsivilisatsioonide võimete kohta, on mõistlik eeldada, et need pole piiramatud ja et tsivilisatsioonid, mille võimed on piiratud, valivad oma kosmosesondide sihtpunktiks eripäraste omadustega planeete. Eeldusel, et bioloogiline elu pole haruldane, pole ka Maa biojäljes midagi eriskummalist. Teisisõnu, maavälised tsivilisatsioonid ei peaks Maad millekski eriliseks, sest tõenäoliselt oleksid paljud teised biootilised ehk elu kandvad planeedid neile lähemal. Seda seisukohta toetab suur planeetide hulk elukõlblikus tsoonis⁶ (Dressing, Charbonneau 2013, 2015). Sellegipoolest saab näidata, et kui tsivilisatsioonide arv pole just väga suur, siis on äärmiselt vähetõenäoline leida naabertsivilisatsiooni, millele Maa oleks üks väheseid elukõlblikke naaberplaneete (Wandel 2021, 2022).

Kui elukõlblikke planeete on palju (koperniklik hüpotees; vt Wandel 2015, 2022), võiks Maad teistest planeetidest eristavaks tunnuseks olla tehnoloogiline jälg, nt tehiskujud raadiosignaalid. Tõepoolest, mõistus ja tehnoloogiline võivad olla palju haruldasemad kui biootilised märgid, muu hulgas ajalise argumendi tõttu: kui planeedid võivad jääda biootiliseks miljarditeks aastateks ja ilmutada biojälge väga pikka aega, siis tehnoloogilise tsivilisatsioonid võivad eksisteerida palju lühemat aega (vt küll ka Wright jt 2022, kus kirjeldatakse stsenaariumi, mille järgi tehnilised tsivilisatsioonid elavad oma bioloogilistest esivanematest kauem). Tähtis on aga see, et Maa tehnoloogiline jälg on võõrastele tsivilisatsioonidele endiselt tuvastamatu, kui nad pole meile just piisavalt lähedal: teave selle kohta, et Maa on koduks tehnilisele tsivilisatsioonile, pole veel jõudnud kaugemale sajast valgusaastast. Seda infot kannab Maa “raadiosfäär”, Maa “mõistuslike” raadiosignaalide paisuv ümbris, mis hakkas kosmoses levima vähem kui sajand tagasi, kui enne Teist maailmasõda toimusid esimesed lühilaine raadioühlekanded ja võeti kasutusele radarid.

⁶Elukõlblikuks tsooniks nimetatakse astronoomias ja astrobioloogias piirkonda tähti ümbritsevas ruumis, kus kaugus tähest teeb sobiva atmosfäärirõhu korral võimalikuks vedela vee esinemise planeetidel.

Kuigi siin artiklis käsitlen ma peamiselt füüsilisi sonde, olen varem samasugust kriteeriumi rakendanud tulnukate teadlikult Maale suunatud raadiosignaalidele (Wandel 2015, 2017), väites, et need peavad pärinema tsivilisatsioonilt, mis on lähemal kui u 50 valgusaastat, sest siisugustest signaalidest koosnev ümbris (Maa radiosfäär) on paisunud Maast vähem kui 100 valgusaasta kaugusele. Käesolevas artiklis rakendan seda argumenti füüsilistele objektidele — tulnukate kosmoselaevadele ja sondidele —, mis põhjendavad mu argumenti paremini kui raadiosignaalid, sest tähtedevahelise lennu kiirus on väiksem ja energeetiline kulu tunduvalt suurem kui elektromagnetilisel ülekandel.

Selle kirjatöö põhieelduseks on hüpotees, et võõrtsivilisatsioonid ei vaevu uurima pelgalt elukõlblikke planeete (sest need on väga levinud), mistõttu radiosfääri kriteerium võib olla tulnuktsivilisatsioonide peamine ajend tähtedevaheliste sondide väljasaatmiseks (3. ja 4. alajaotustes laiendame seda argumenti suunatud ülekannetele). See viib siisuguste uute mõisteteni nagu “kontakti tõenäosus” ja “kontaktajastu”, mis võimaldavad Fermi paradoksi kvantitatiivset käsitlust.

2. RADIOSFÄÄRI TEHNOJÄLJE KRITEERIUM

Kui elukõlblikke planeete on väga palju, ei pruugi nad olla kuigi atraktiivsed sihtmärgid, mida füüsiliselt uurida ja koloniseerida. Üks Fermi paradoksi võimalikke lahendusi oleks, et oletatavatel tsivilisatsioonidel ei ole piisavalt vahendeid või nad pole eksisteerinud piisavalt kaua, et asustada või uurida kõiki meie galaktikas leiduvaid planeedisüsteeme ega isegi üksnes elukõlblikke planeete. Kui nende ressursid ei ole piiramatud, ei saada nad sonde igale biootilisele planeedile oma galaktilises naabruses, sest selliseid planeete võib olla miljoneid või miljardeid (olenevalt sellest, millist kaugust nimetada naabruseks). Sellele arutluskäigule võib tuge leida meie enda kogemusest ehk ainsast tsivilisatsioonist, mida me seni tunneme: isegi kui meil oleks piisavalt vahendeid,

ei saadaks inimkond Rosetta-sugust missiooni⁷ igale asteroidide vöös⁸ asuvale asteroidile või Oorti pilves⁹ leiduvale komeedile. Siin lähtume eeldusest, et tsivilisatsioonid keskenduvad rohkem huvi pakkuvatele planeetidele, näiteks nendele, millel on kõnealuse tsivilisatsiooni galaktilisse naabruses ulatuv tehnajalg. Rakendades seda eeldust Maale, hindame tõenäosust, et mõni võõras tsivilisatsioon on oma piisava läheduse tõttu avastanud Maa raadiosignaale ja saatnud siia sonde või sõnumeid, mis võiksid praegu meieni jõuda. On ilmne, et see tõenäosus sõltub tsivilisatsioonide arvukusest. Hinnangud tsivilisatsioonide hulgale Linnutee galaktikas on väga erinevad (vt nt Livio 1999; Snyder-Beattie 2021). Meie arvates on niisuguse tsivilisatsiooni leidumine Maale piisavalt lähedal praegu äärmiselt vähetõenäoline, kui just tsivilisatsioone pole väga palju.

Võttes eelduseks, et tsivilisatsiooni kujunemise eeltingimuseks on elu ning et arenenud tsivilisatsioonid on pikaajalised (Gale jt 2020; Wright jt 2022), avaldub tsivilisatsioonide arv, mis on Maast maksimaalselt kaugusel a , biootilisuse ja mõistuse suhtarvu¹⁰ ning tähtede esinemistiheduse korrutisena:¹¹

$$N_b(a) = 40(f_b/0,1)(f_i/0,01) \times (n^*/0,01 \text{ va}^{-3})(a/100 \text{ va})^3, \quad (1)$$

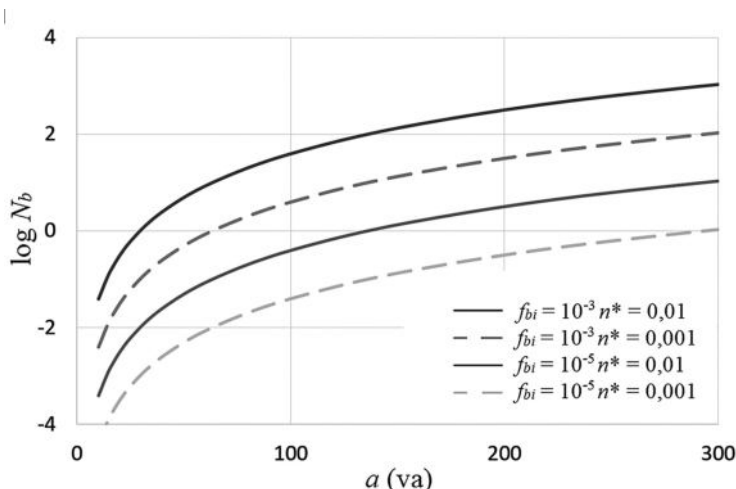
⁷Rosetta oli Euroopa Kosmoseagentuuri ehitatud sond Tšurjumovi-Gerassimenko komeedi uurimiseks. Sond viidi avaruumi 2004. a märtsis ja jõudis komeedi juurde 2014. a augustis. Missioon lõpetati 2016. aasta septembris Rosetta kukutamisega komeedi pinnale.

⁸Asteroidide vöö on sõõrikukujuline piirkond Päikesesüsteemis ligikaudu Jupiteri ja Marsi orbiidi vahelises ruumis. Seal on arvukalt asteroide ja üks kääbusplaneediks kvalifitseeruv taevakeha nimega Ceres (läbimõõt u 950 km). Vöö kaugus Päikesest on u 2,1–3,4 aü (üks astronoomiline ühik on Maa ligikaudne keskmine kaugus Päikesest).

⁹Oorti pilv ehk Öpiku-Oorti pilv on hüpoteetiline komeetidest koosnev sfääriline pilv umbes 50 000 aü kaugusel Päikesest. Saanud nime Ernst Öpiku (1893–1985) ja Hollandi astronoomi Jan Oorti (1900–1992) järgi.

¹⁰Nende kohta vt järgmine lehekülj.

¹¹Siin ja edaspidi tähistab lühend va valgusaastat.

Joonis 1. Arvatav tsivilisatsioonide hulk olenevalt kaugusest, mis lahutab neid Maast. Pidevjooned hõlmavad kõiki tähetüüpe ($n^* = 0,01$), punktirjooned jätavad kõrvale M-kääbus- ja kaksiktähed ($n^* = 0,001$). Legendis toodud f_{bi} on Drake'i elukõlblikkuse ja mõistuslikkuse parameetri f_b ja f_i korrutis.

kus n^* on nende kohalike tähtede esinemistihedus kosmoses, mille ümber võiksid tiirelda elukõlblikud planeedid. Muidugi on tegemist ülempiiriga: kui tsivilisatsioonid ei ole pikaajalised, on ka tsivilisatsioonide arv võrrandis (1) väiksem, sõltudes tsivilisatsiooni keskmisest elueast (mitte segamini ajada *kommunikatiivse* pikaajalisusega; vt alajaotus 3). See võib mõjutada joonist 1, kuid mitte selle põhjal esitatud järeldusi. Järgides Drake'i valemit¹² parameetritele antud definitsioone, on f_b biootiliste planeetide suhtarv ja f_i selliste biootiliste planeetide suhtarv, kus võiks leida mõistusega liike. Eeldades, et kõik tähetüübid klas-

¹²Frank Drake (1930–2022) oli USA astronoom ja astrobioloog, kes 1961. a esitas valemi aktiivsete ja kommunikatiivsete võõrtsivilisatsioonide hulga tõenäoslikuks hindamiseks Linnutee galaktikas.

sidest G–M¹³ on elukõlblikud, võib sobivate tähtede esinemistihedus kosmoses (n^*) olla lähedal kõigi kohalike tähtede esinemistihedusele, milleks on $0,004 \text{ valgusaastat}^{-3}$ (Gegersen 2010: 35–36). Kui teatud tüüpi tähed kõrvale jätta, võib tihedus tunduvalt väiksem olla. Võttes arvesse galaktikaketta geomeetriat ja mõõtmeid, kehtib võrrand (1) juhul, kui $a < h_G$, kus $h_G \approx 500$ valgusaastat on galaktilise tähepopulatsiooni skaalakõrgus;¹⁴ kui $a > h_G$, on võrrandi (1) viimane tegur $a^2 h_G$ (vt võrrandile (2) eelnevat mõttekäiku).

Kepleri¹⁵ uurimistulemused on näidanud, et u 10–50%-l tähtedest on elukõlblikus tsoonis väike kivine planeet (vt Dressing, Charbonneau 2013, 2015). Eeldades, et suur osa neist planeetidest kannavad elu, normaliseerime f_b 0,1-ks. Muidugi võib f_b ka palju väiksem olla, kui peaks selguma, et biootilised planeedid on harva esinevad. Samamoodi normaliseerime f_i (meelevaldselt) 0,01-ks. Nagu öeldud, võib ka n^* olla tegelikult nominaalsest tähetihedusest väiksem, kui osa tähetüüpe kõrvale jätta. Iseäranis M-käabuste¹⁶ kõrvalejätmine — need moodustavad umbes 75% kõigist tähtedest, kuid nende ümber tiirlevaid planeete võib pidada vähem sobivaks paigaks elule (nt Bochanski jt 2010; Gale, Wandel 2017; Wandel 2018; Lingam, Loeb 2019; Wandel, Gale 2020) — vähendab n^* tegelikku väärtust umbes viis korda. Kui jätta kõrvale ka kaksiktähed, sest nende ümber tiirlevate planeetide orbiidid võivad olla ebastabiilsed, väheneb n^* veel umbes kaks korda. Joonis 1 näitab oletatavat tsiviliseeritud planeetide

¹³Tähed on astronoomias jaotatud klassidesse spektraalsete tunnuste järgi. Klassid G–M moodustavad selle rea kõige jahedama otsa. Päike on G-tüüpi, kuid levinuimad on M-tüüpi tähed.

¹⁴Skaalakõrgus (ingl *scale height*) on siin galaktikaketta kohale jääv kõrgus, mille jooksul mingi kettakomponendi tihedus väheneb e korda (e on Euleri arv ehk naturaallogaritm alus ligikaudse väärtusega 2,7).

¹⁵Sellist nime kandis NASA kosmoseobservatoorium, mille eesmärk oli avastada Maa tüüpi planeete ja mis edastas ilmaruumist andmeid aastatel 2009–2018.

¹⁶Käabustähed ehk lihtsalt käabused on väikesemõõtmelised ja väikese absoluutse heledusega tähed.

arvu (kust eeldatavasti ollakse võimelised välja saatma sonde) funktsioonina Maa ja nende planeetide vahelisest kaugusest kahe f_b ja f_i korrutise väärtuse ja kahe valitud n^* väärtuse korral: ühel juhul koos kaksiktähtede ja M-kääbustega (0,01; pidevjooned) ning teisel juhul ilma nende täherühmadeta (0,001; punktiirjooned).

Tõenäosus leida mingil kaugusel ühest tsivilisatsioonist (näiteks meie omast) teine tsivilisatsioon sõltub naabertsivilisatsioonide keskmisest omavahelisest kaugusest. Kui oletada, et N tsivilisatsiooni on ühtlaselt jaotunud õhukeses galaktikaketts diameetriga $D \sim 10^5$ valgusaastat, siis annab lihtne geomeetiline rehendus naabertsivilisatsioonide keskmiseks omavaheliseks kauguseks $d(N) \approx DN^{-1/2}$, eeldusel et d on suurem kui ketta paksus, nagu see ongi, kui $N \lesssim 10^5$. Kui aga d on tähepopulatsiooni skaalakõrgusega ($h_G \sim 500$ va) võrreldav või sellest väiksem, nagu see on juhul, kui $N \gtrsim 10^5$, siis on naabertsivilisatsioonide keskmine omavaheline kaugus $d \sim (D^2 h_G / N)^{1/3}$. Loomulikult võivad tsivilisatsioonid nii nagu tähedki olla jaotunud ebahühtlaselt. Kuid erinevalt tähtedest ei ole meil tsivilisatsioonide jaotumise kohta teavet ja seepärast on mõistlik eeldada, et jaotus on ühtlane. Kui lähtume neist eeldustest, siis tsivilisatsiooni leidmise tõenäosus p kaugusel $a < d$ on $p \sim (a/d)^2$, kui $N < 10^5$, ja $p \sim (a/d)^3$, kui $N > 10^5$, mis kokku annab

$$\begin{aligned} p(N, a) &\approx N(a/D)^2, \text{ kui } N < 10^5, \\ p &\approx Na^3 / (D^2 h_G), \text{ kui } N > 10^5. \end{aligned} \quad (2)$$

Esimesed lühilaine raadiosignaalid, mis suutsid ionosfäärist läbi tungida ja jõudsid avakosmosesse, edastati 1930. aastatel ehk vähem kui saja aasta eest. Seega peaks tsivilisatsioon, mis suudaks tuvastada Maa radiosfääri ning sellele praegu siia jõudva raadiosignaaliga vastata, asuma Maast maksimaalselt u 50 valgusaasta kaugusel. Kui Maa radiosfäärile vastates saadetak raadiosignaali asemel tee kiirusega $v = \beta c$ liikuv sond, oleks maksimaalne võimalik kaugus, mille korral see stsenaarium töötaks,

$$a = 100 / (1 + 1/\beta) \text{ va.} \quad (3)$$

Näiteks kiirusega $0,2c$ liikuv sond võiks praegu (ütlemes, 2017. aastal, mil märgati Oumuamua) Päikesesüsteemi jõuda ainult neilt tsivilisatsioonidelt, mis on lähemal kui 16 valgusaastat. Teist ja kolmandat võrrandit kombineerides saame

$$\begin{aligned}\log p &= \log N - 6,0 - 2\log(1 + 1/\beta), \text{ kui } N < 10^5, \\ \log p &= \log N - 7,0 - 3\log(1 + 1/\beta), \text{ kui } N > 10^5.\end{aligned}\quad (4)$$

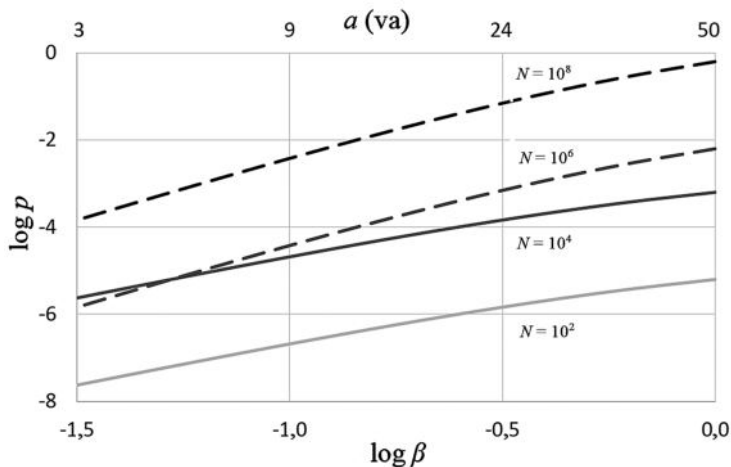
Paneme tähele, et kui võtta võrrandis (3) $\beta = 1$, siis seab see kaugusele, millelt tulnukate teadlikult edastatud raadiosignaal (vastuseks Maa radiosfääri tuvastamisele) võinuks Maale jõuda, piirangu $a < 50$ valgusaastat. Tehes selle asenduse võrrandis (4), saame võõrtsivilisatsiooni signaalide praeguse kinnipüüdmise tõenäosuspiiriks $p < 10^{-7}N$. See võiks seletada nn suurt vaikust ehk seda, miks pole maavälise mõistuspärase elu otsimise projekti ehk SETI¹⁷ käigus seni midagi avastatud. Lähemalt tuleb sellest juttu 4. alajaotuses.

Joonis 2 kujutab tõenäosust $p(N, \beta)$ leida võrrandiga (3) määratud maksimaalsest kaugusest tsivilisatsioon, mis on vastuseks Maa radiosfääri avastamisele välja saatnud sondi. Alumine horisontaaltelg näitab sondi kiirust ja ülemine ruumivahemikku; kui $N \lesssim 10\,000$ ja $\beta \lesssim 0,1$, siis on tõenäosus $\lesssim 10^{-5}$. Väärrib märkimist, et kuna lähima eksoplaneedi¹⁸ Proxima Centauri b kaugus on u neli valgusaastat, siis on võrrandi (3) järgi praegu Maani jõuda võivate tulnuksondide kiiruse alampiir $\beta > 0,04$.

Joonis 3 näitab samatõenäosusjooni $N\beta$ -tasandil ehk teisisõnu tõenäosust (β ja N -i funktsioonina võrrandis (4)) leida kaugusele a ulatuvast ruumiosast tsivilisatsioon, mille kiirusega $v = \beta c$ liikuv sond võiks praegu jõuda Maale, kui ta oleks teele pandud ajal, mil oli võimalik kinni püüda esimesed Maalt saadetud raadiosignaalid.

¹⁷Sõnadest *search for extraterrestrial intelligence*.

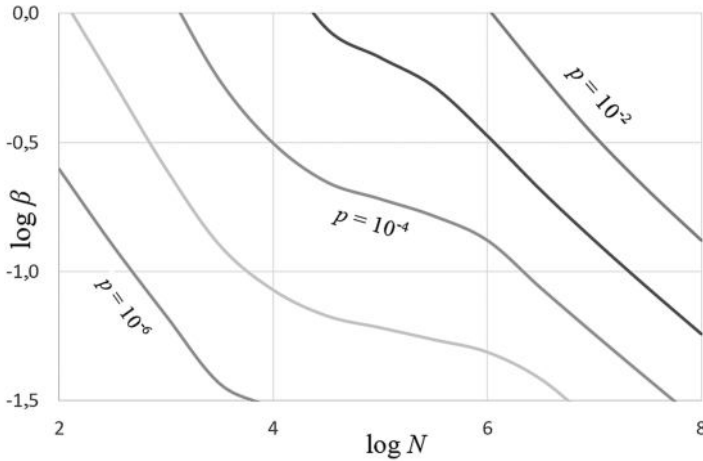
¹⁸Eksoplaneet on planeet, mis ei tiirle mitte ümber Päikese, vaid ümber mõne teise tähe, tähe jäänuki või pruuni kääbuse. Praeguseks on avastatud üle mitme triljoni eksoplaneedi.

Joonis 2. Tõenäosus ($\log p$) leida tsivilisatsioon kauguselt a (ülemine horisontaaltelg), kust saadud sond kiirusega $\beta = v/c$ (alumine horisontaaltelg) võib jõuda Maale praegu, 100 aastat pärast esimeste raadiosignaalide väljasaatmist siit. Pidevjooned kujutavad olukorda, kus galaktikas on ühtlaselt jaotunud $N = 10^2$ (alumine) või $N = 10^4$ (ülemine kõver) tsivilisatsiooni, ning katkendjooned olukorda, kus $N = 10^6$ (alumine) või 10^8 (ülemine).

Isegi võrdlemisi väikese sondi kiirendamiseks valguskiirusele lähedase kiiruseni on vaja tohutut hulka energiat: näiteks 1000 kg sondi viimiseks kiiruseni $0,1c$ on vaja umbes 10^{25} ergi energiat, mis ületab maailma aastase energiatootmise 10^4 korda. Seetõttu võib ka arenenud tsivilisatsioon eelistada liikumist väiksematel kiirustel, isegi kui ta on tehniliselt võimeline jõudma lähedale valguse kiirusele. Nagu nägime, vastab (praegusele) raadiosfäärissondi kriteeriumile $v > 0,04c$, kuid tuleviku Maad silmas pidades (või vanemate tsivilisatsioonide korral; vt alajaotust 3) võib sondide kiirus väiksem olla.

Mis puudutab raadiosidet, siis võivad arenenud tsivilisatsioonid paigaldada automaatseid raadiomajakaid (Benford jt 2010), nii et saadud N -i väärtus kasvab tegelikust tsivilisatsioonide ar-

Joonis 3. Tsivilisatsiooni leidmise samatõenäosusjooned parameetrite N ja β tasandil, kui kaugus on määratud tekstis kirjeldatud raadiosfääri-sondi tingimustega.

vust suuremaks. Kosmosesondidele pole see argument nii hästi rakendatav, sest sondide väljasaatmine kiirgusmajakalt reaktsioonina saabunud signaalidele on raskemini teostatav kui raadiosignaali saatmine.

3. KONTAKTAJASTU

Ülaltoodud analüüsi ajalisel laiendades saame tuletada tsivilisatsioonide vanuse, mille saabudes on naabertsivilisatsioonide sondidel või raadiosignaalidel suurem tõenäosus nendeni jõuda. Et raadiosfäär ajas paisub, saame võrrandis (3) toodud maksimaalse kauguse (pool raadiosfääri raadiusest) avaldada kujul

$$a(t) \sim a_0(t/t_0),$$

kus praeguse Maa $a_0 = 50$ valgusaastat ja $t_0 = 100$ aastat. See- ga tõenäosus, et võõrtsivilisatsiooni sond või teadlik ja suunatud

signaaliedastus jõuab Maale, suureneb ajas ning seda on võimalik kirja panna, kombineerides radiosfääri suurust võrrandiga (4):

$$\begin{aligned} p(t) &\sim 6 \times 10^{-6} N(t/t_0)^2 (1 + 1/\beta)^{-2}, \text{ kui } N < 10^5, \\ p(t) &\sim 10^{-7} N(t/t_0)^3 (1 + 1/\beta)^{-3}, \text{ kui } N > 10^5. \end{aligned} \quad (5)$$

Võttes võrrandis (5) $p \sim 1$ ja avaldades t , saame võrrandi (6) kujul universaalse ajaskaala t_c , mida me nimetame siin kontaktvanuseks või kontaktajastuks ja mis näitab tsivilisatsiooni vanust ajal (mõõdetuna raadiosignaalide kasutamise algusest), mil võõrtsivilisatsioonide raadiosignaalide ($\beta = 1$) või sondide ($\beta < 1$) vastuvõtmine muutub tõenäolisemaks:

$$\begin{aligned} t_c &\sim 100\,000 N^{-1/2} (1 + 1/\beta) \text{ aastat, kui } N < 10^5, \\ t_c &\sim 20\,000 N^{-1/3} (1 + 1/\beta) \text{ aastat, kui } N > 10^5. \end{aligned} \quad (6)$$

On selge, et kahe tsivilisatsiooni suhtluseks (s.t kahesuunaliseks sõnumivahetuseks) peab mõlema kontaktvanus olema suurem nende vanusest kommunikatiivsete tsivilisatsioonidena. On võimalik näidata, et see tingimus seab tähtedevahelisele suhtlusele piirangu, mis toob madalamale tsivilisatsiooni vanusepiiri, millest allpool on kahesuunalise sõnumivahetuse tõenäosus väike (Wandel 2021, 2022). Selleni jõudmiseks kasutame Drake'i valemit lihtsustatud kujul (Wandel 2015):

$$N \sim R^* f_b f_i L,$$

kus $R^* \sim 1$ on astronoomiliste liikmete korrutis, f_b ja f_i eespool defineeritud (vastavalt biootilisuse ja mõistuslikkuse) tegurid ning L kommunikatiivsete tsivilisatsioonide keskmine eluiga. Nagu 2. alajaotuses väitsime, on tõenäosus, et tsivilisatsioon püüab enne kontaktvanuseni jõudmist kinni teadlikult saadatud raadiosõnumi, rääkimata kahepoolse suhtluse alustamisest naabertsivilisatsiooniga, väike. Teisisõnu, et saada võõrtsivilisatsioonilt vastus talle läkitatud sõnumile, peab tsivilisatsiooni eluiga ületama tema kontaktvanuse: tsivilisatsioonidevahelise suhtluse eelduseks on, et $t_c < L$.

See tingimus võib kehtida ka võõrtsivilisatsiooni teadliku signaali vastuvõtmise kohta (vt alajaotus 4). Kuna elektromagnetlained levivad valguskiirusel, on $\beta = 1$ ning kontaktvanus signaalide vastuvõtmiseks seega

$$\begin{aligned} t_c &\sim 200\,000 N^{-1/2} \text{ aastat, kui } N < 10^5, \\ t_c &\sim 40\,000 N^{-1/3} \text{ aastat, kui } N > 10^5. \end{aligned} \quad (7)$$

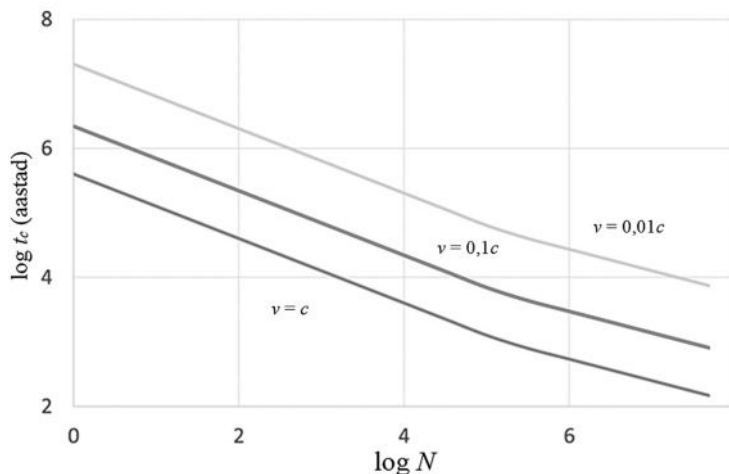
Näiteks vahemikus $10^4 < N < 10^6$ algab kontaktajastu 400–2000 aastat pärast raadiosidevõimekuse loomist.

Kombineerides seda avaldist Drake'i võrrandi lihtsustatud kujuga, saame üldise elueapiirangu (kommunikatiivsete tsivilisatsioonide keskmise kestuse),

$$\begin{aligned} L &\geq 3500 (R^* f_b f_i)^{-1/3} \text{ aastat, kui } N < 10^5, \\ L &\geq 2800 (R^* f_b f_i)^{-1/4} \text{ aastat, kui } N > 10^5. \end{aligned} \quad (8)$$

Et $R^* \sim 1$, on sulgudes olev avaldis suurusjärgus 1 või väiksem, mistõttu võrrand (8) seab tsivilisatsioonide kahesuunalise suhtluse tingimuseks (absoluudi kujul, s.t teistest parameetritest sõltumatult) eluea $L \gtrsim 3000$ aastat. Kui tsivilisatsioonide hulk on väike ($f_i \ll 1$), muutub piirang isegi tugevamaks, nt $f_i \sim 1\%$ korral on $L > 10\,000$ aastat.

Joonistel 4 ja 5 on kontaktajastut kujutatud vastavalt N -i ja v/c funktsioonina. See on tsivilisatsiooni vanus mõõdetuna ajast, mil ta hakkab (raadio)signaale edastama ja mil naabertsivilisatsioonidelt sondide või suunatud signaalide vastuvõtmine muutub tõenäolisemaks. Iga kõver vastab isesugusele v/c (joonis 4) või N -i väärtusele (joonis 5). Kui meie galaktikas on alla miljoni tsivilisatsiooni, kulub signaaliedastuse ($\beta = 1$) kontaktajastu alguseni rohkem kui u 400 aastat. Jättes kõrvale ebasihipärased signaalid, näiteks radarite ja kiirgusmajakate omad, võib see osutada uueks seletuseks SETI-tuvastuste puudumisele (nn suurele vaikusele). Sondide puhul kulub kontaktajastu alguseni veel u $1/\beta$ korda rohkem aega ning kiirgusmajakad ja ebasihipärased signaalid ei tule arvesse. Seega võib, nagu öeldud, pidada kontaktajastu

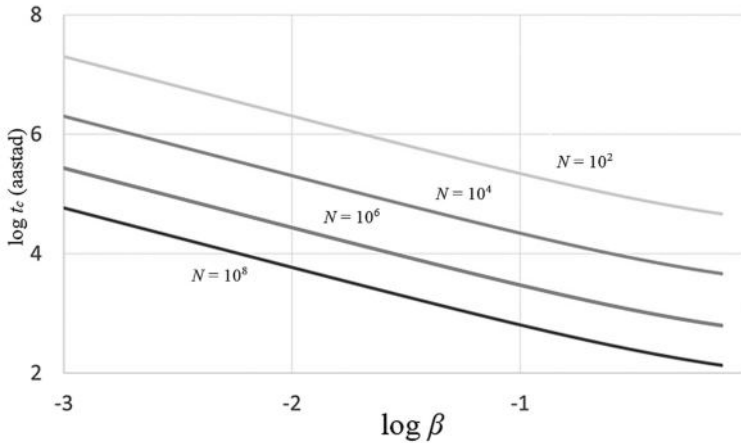

Joonis. 4. Kontaktajastu alguseni kuluv aeg ehk kontaktvanus, mil tsivilisatsiooni tõenäosus võtta vastu sonde või suunatud raadiosignaale muutub suuremaks, funktsioonina tsivilisatsioonide arvust meie galaktikas. Kolm kõverat osutavad sondide erinevale kiirusele: $v = c$ (alumine kõver, mis ühtlasi käib raadiosignaalide kohta), $v = 0,1c$ (keskmine kõver) ning $v = 0,01c$ (ülemine kõver).

mõistest lähtuvat arutluskäiku uueks seletuseks Fermi paradoksile.

4. MAAVÄLISE MÕISTUSPÄRASE ELU OTSING

Et nn lekkesignaalid võivad olla liiga nõrgad (Wandel 2015) ja ajaliselt piiratud — näiteks võivad tsivilisatsioonid oma sisesuhtluses mitmesuunalise raadioside asemel lõpuks kasutusele võtta “radiohääletu” tehnoloogia, nagu seda on fiiberoptika —, peab maavälise mõistuspärase elu otsing (SETI) võib-olla keskenduma võõrtsivilisatsioonide suunatud signaaliedastusele. Kui lähtuda Koperniku hüpoteesist (vt Wandel 2015 ja selle artikli sissejuhatust), mille kohaselt biootilised planeedid on üsna levinud, siis

Joonis 5. Kontaktvanus funktsioonina sondi kiirusest. Kõverad osutavad meie galaktikas leiduvate tsivilisatsioonide arvule: 100 (ülemine kõver), 10^4 (teine kõver), 10^6 (kolmas kõver) ja 10^8 (alumine kõver).

vaevalt on neid signaale ajendanud edastama Maa biojälj; pigem on algtõukeks ikkagi olnud Maa tehnoloog, nimelt radiosfäär. Kohalikust raadiosidest lekkivad isotroopsed¹⁹ signaalid ei pea olema palju tugevamad, kui nad on Maa peal. Selliseid lekkesignaale saab meie praeguse tehnika abil tuvastada mõnekümne valgusaasta kauguselt (Sullivan jt 1978; Loeb, Zaldarriaga 2007). Muidugi võivad tulnukate detektorid olla tundlikumad kui meie omad ja seda on järenevalt defineeritud isotroopse signaali kauguse kirjeldamisel ka arvesse võetud.

Kui lähtuda eeldusest, et võõrtsivilisatsioonide isotroopsed signaaliedastused on suunatud signaalidest märksa raskemini tuvastatavad, oleks meie praeguse tehnika abil hõlpsam kinni püüda tulnukate lähedalasuvaid või otse Maa poole kiiratud signaale. Sellest lähtudes võib kontaktajastu mõiste (võrrand (7)) selektada SETI-tuvastuste puudumist. Võõrtsivilisatsioonide teadlike

¹⁹S.t suunast sõltumatute omadustega.

ja suunatud signaaliedastuste alternatiiviks võiksid olla tähtedevahelised kiirgusmajakad või tehisarul põhinevad tsivilisatsioonid (Gale jt 2020). Sellised majakad võivad signaale edastada isotroopselt ja sõltumata Maa tehnoloogilise märkamisest, mistõttu radiosfääri kriteerium neile ei kehtiks. Kuid ka kiirgusmajakatel on tõenäoliselt piiratud ulatus, nii et järgnevalt esitatud isotroopse signaali analüüs käib nendegi kohta.

Toodud argumentide kehtivusvahemiku hindamiseks määratleme isotroopse signaali tõenäosuse p_{is} . Oletame, et N tsivilisatsiooni on galaktikas jaotunud ühtlaselt ja neil kõigil on keskmine isotroopne edastusvõime, mida meie tehnika oma praeguse tundlikkuse juures suudab tuvastada kauguselt d_{is} . Arvestades isotroopse signaaliedastuse ajastu tõenäoliselt piiratud kestust ja võttes sellise isotroopse signaaliedastusega tsivilisatsiooni keskmiseks elueaks L_{is} , on kaugus kõige kaugemast tuvastatavast ja isotroopselt raadiolaineid edastavast tsivilisatsioonist

$$d_{is,L} = \min(d_{is}, cL_{is}).$$

Selleks et hinnata, milline on tõenäosus leida niisugune tsivilisatsioon Maale piisavalt lähedalt, määratleme analoogselt võrrandiga (4) “isotroopse tõenäosuse”:

$$\begin{aligned} \log p_{is} &= \log N - 6,6 + \log(d_{is,L}/100 \text{ va}), \text{ kui } N < 10^5, \\ \log p_{is} &= \log N - 7,9 + \log(d_{is,L}/100 \text{ va}), \text{ kui } N > 10^5. \end{aligned} \quad (9)$$

Kui näiteks keskmine isotroopne tuvastuskaugus on 100 valgusaastat ja tingimusele $L_{is} > 100$ a vastab 10 000 tsivilisatsiooni, siis on isotroopne tõenäosus 0,002. Miljoni tsivilisatsiooni korral, mille keskmine isotroopne tuvastuskaugus on 1000 valgusaastat ja eluiga üle 1000 aasta, on isotroopne tõenäosus $\approx 0,1$. N-ö majakastsenaariumi korral, kus igaüks 10 000 tsivilisatsioonist paigutaks kiirgusmajakaid oma koduplaneedist 1000 valgusaasta raadiusse tööajaga üle 1000 aasta, oleks isotroopne tõenäosus 0,025.

Kui $p_{is} < 1$, siis näitab võrrand (9), et selline tingimus on täidetud, kui

$$Nd_{is,L} \leq 10^{10}.$$

Kuna see tingimus katab suurema osa tõenäolisest parameetri-ruumist,²⁰ siis järeldame, et kontaktajastu mõistest lähtuv arutlus-käik on rakendatav ka signaaliedastusele ja SETI-le, välja arvatud juhul, kui tsivilisatsioone on väga palju (nt $N > 10^8$) ja nende isotroopne edastusvõime on hiigelsuur (nt 10 000 korda suurem kui Maa oma).

5. ARUTELU

Kui biootilisi planeete on nii palju, et elukõlblikkus ja elu üksi ei anna tulnukatele tähtedevahelisteks uurimisretkedeks piisavalt motivatsiooni, võivad võõrtsivilisatsioone meelitada sonde saatma tehnoloogilise planeedid. Mõne tsivilisatsiooni paiknemine Maale nii lähedal, et ta suudaks tuvastada meie radiosfääri ja välja saata kosmosesondi, mis jõuaks praegu Päikesesüsteemi, on väga vähetõenäoline, kui just tsivilisatsioone pole väga palju (meie galaktikas 10^8 või rohkem). Maa radiosfäär võiks meelitada tsivilisatsioone Päikesesüsteemi sonde saatma, ent kui tsivilisatsioone just väga palju ei ole, siis pole meie radiosfäär lähima tsivilisatsioonini veel jõudnud. Et radiosfäär paisub, suureneb aja möödudes ka tõenäosus, et see võiks hõlmata mõnd maavälist tsivilisatsiooni. Võõrtsivilisatsioonide sondid muutuvad tõenäolisemaks kontaktajastul, mille algus sõltub sondi kiirusest ja tsivilisatsioonide arvukusest. Siin võrdluse aluseks võetud väärtuste korral ulatub see sadadest tuhandete aastateni. Kui need argumentid paika peavad, võivad nad olla lahenduseks Fermi paradoksile ja aidata ennustada, millises ajaskaala lõigus tulnukate sondid või suunatud signaalid tõenäolisemaks muutuvad.

Võõrtsivilisatsioonid, mis on lähemal kui u 50 valgusaastat, võiksid olla Maa radiosfääri juba avastanud ja saatnud vastu suunatud raadiosignaale, mida SETI oleks suuteline tuvastama (Wan-

²⁰Parameetritruum on matemaatilise mudeli kõigi võimalike parameetrite kõigi võimalike väärtuste kõigi võimalike kombinatsioonide hulk.

del 2015). Seda argumenti võib kasutada nõrga Fermi-SETI paradoksina: kuna me pole selliseid signaale veel märganud, siis võib-olla polegi lähemal kui u 50 valgusaastat ühtegi tsivilisatsiooni. Sel juhul oleks tsivilisatsioonide arvu ülempiir meie galaktikas $N < 10^7$. Muidugi saab sellele hulga vastuväiteid esitada (vt nt Brin 1983): tsivilisatsioon ei pruugi olla suhtlemisaldis, suunatud signaalid võidi välja saata ajal, mil me ei kuulunud, jne. Samuti võib öelda, et kui piisavalt lähedal asuv tsivilisatsioon on saatnud Päikesesüsteemi oma sondid, on selle tsivilisatsiooni järgnev suhtlus sondidega suunatud Maa poole ja SETI võib selle tuvastada. Ka sellele võib vastuväiteid esitada; näiteks võivad sondid olla autonoomsed või suhtlusaktid harvad. Siin artiklis näitasime, et suunatud signaalide korral võib kontaktajastu kehtida niihästi füüsiliste sondide ja tulnukate külaskäikude kui ka nende teadlike signaaliedastuste kohta ning lõppkokkuvõttes seletada, miks pole SETI käigus midagi avastatud.

Autor tänab anonüümset retsensenti paljude väärtuslike kommentaaride eest, mis aitasid artiklit täiustada.

Tõlkija tänab Kaur Männamaad asjakohaste kommentaaride eest.

Kirjandus

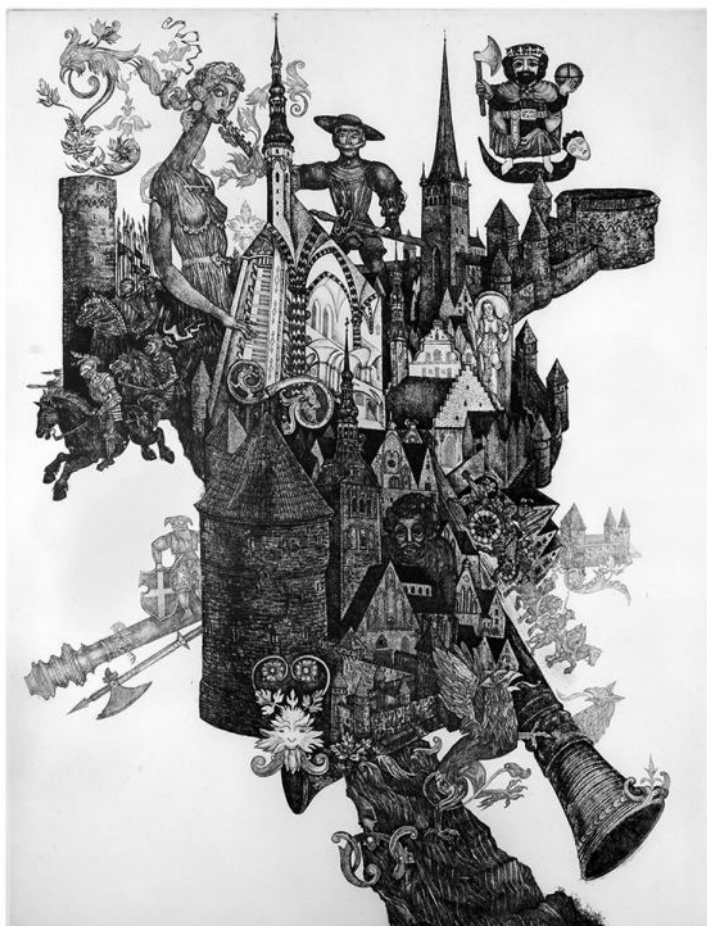
- Bannister, Michele T., Asmita Bhandare, Piotr Andrzej Dybczyński, Alan Fitzsimmons, Aurelie Gilbert-Lepoutre, Robert Jedicke, Matthew M. Knight, Karen J. Meech, Andrew McNeill, Susanne Pfalzner, Sean N. Raymond, Colin Snodgrass, David E. Trilling, Quanzhi Ye 2019. The natural history of 'Oumuamua. — *Nature Astronomy*, Vol. 3, No. 7, pp. 594–602
- Benford, James, Gregory Benford, Dominic Benford 2010. Messaging with cost-optimized interstellar beacons. — *Astrobiology*, Vol. 10, No. 5, pp. 475–490
- Bialy, Shmuel, Abraham Loeb 2018. Could solar radiation pressure explain 'Oumuamua's peculiar acceleration? — *The Astrophysical Journal Letters*, Vol. 868, No. 1; <https://doi.org/10.3847/2041-8213/aaeda8>

- B o c h a n s k i, John J., Suzanne L. H a w l e y, Kevin R. C o v e y, Andrew A. W e s t, I. Neill R e i d, David A. G o l i m o w s k i, Zeljko I v e z i c 2010. The luminosity and mass functions of low-mass stars in the galactic disk. II. The field. — *The Astronomical Journal*, Vol. 139, No. 6, pp. 2679–2699
- B r i n, Glen David 1983. The great silence: The controversy concerning extraterrestrial intelligent life. — *Quarterly Journal of the Royal Astronomical Society*, Vol. 24, No. 3, pp. 283–309
- C o x, Laurence J. 1976. An explanation for the absence of extraterrestrials on Earth. — *Quarterly Journal of the Royal Astronomical Society*, Vol. 17, pp. 201–208
- C u r r a n, Stephen J. 2021. 'Oumuamua as a light sail: Evidence against artificial origin. — *Astronomy and Astrophysics*, Vol. 649, art. L17; <https://doi.org/10.1051/0004-6361/202141283>
- D r e s s i n g, Courtney D., David C h a r b o n n e a u 2013. The occurrence rate of small planets around small stars. — *The Astrophysical Journal*, Vol. 767, No. 1, art. 95; <https://doi.org/10.1088/0004-637X/767/1/95>
- D r e s s i n g, Courtney D., David C h a r b o n n e a u 2015. The occurrence of potentially habitable planets orbiting M dwarfs estimated from the full Kepler dataset and an empirical measurement of the detection sensitivity. — *The Astrophysical Journal*, Vol. 807, No. 1, art. 45; <http://doi.org/10.1088/0004-637X/807/1/45>
- G a l e, Joseph, Amri W a n d e l 2017. The potential of planets orbiting red dwarf stars to support oxygenic photosynthesis and complex life. — *International Journal of Astrobiology*, Vol. 16, No. 1, pp. 1–9; <https://doi.org/10.1017/S1473550415000440>
- G a l e, Joseph, Amri W a n d e l, Hugh H i l l 2020. Will recent advances in AI result in a paradigm shift in astrobiology and SETI? — *International Journal of Astrobiology*, Vol. 19, No. 3, pp. 295–298; <https://doi.org/10.1017/S1473550419000260>
- G r e g e r s e n, Erik 2010. *The Milky Way and Beyond: Stars, Nebulae, and Other Galaxies*. New York: Rosen Publishing Group
- H a n s o n, Robin 1998. The Great Filter — are we almost past it? <http://mason.gmu.edu/~rhanson/greatfilter.html>
- H a r t, Michael H. 1975. Explanation for the absence of extraterrestrials on Earth. — *Quarterly Journal of the Royal Astronomical Society*, Vol. 16, pp. 128–135
- K o l b e r t, Elizabeth 2021. Have we already been visited by aliens? www.newyorker.com/magazine/2021/01/25/have-we-already-been-visited-by-alien

- Livio, Mario 1999. How rare are extraterrestrial civilizations and how did they emerge? — *The Astrophysical Journal*, Vol. 511, No. 1, pp. 429–431
- Lingam, Manasvi, Abraham Loeb 2019. Photosynthesis on habitable planets around low-mass stars. — *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, Vol. 485, No. 4, pp. 5924–5928; <https://doi.org/10.1093/mnras/stz847>
- Loeb, Abraham, Matias Zaldarriaga 2007. Eavesdropping on radio broadcasts from galactic civilizations with upcoming observatories for redshifted 21 cm radiation. — *Journal of Cosmology and Astroparticle Physics*, No. 1, pp. 20–32; <https://doi.org/10.48550/arXiv.astro-ph/0610377>
- Luc, Arnold 2013. Transmitting signals over interstellar distances: three approaches compared in the context of the Drake equation. — *International Journal of Astrobiology*, Vol. 12, No. 3, pp. 212–217
- Sandberg, Anders, K. Eric Drexler, Toby Ord 2018. Dissolving the Fermi Paradox. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1806.02404>
- Snyder-Beattie, Andrew E., Anders Sandberg, K. Eric Drexler, Michael B. Bonsall 2021. The timing of evolutionary transitions suggests intelligent life is rare. — *Astrobiology*, Vol. 21, No. 3, pp. 265–278; <https://dx.doi.org/10.1089/ast.2019.2149>
- Sullivan III, Woodruff T., Stuart Brown, Chris Wetherill 1978. Eavesdropping. The radio signature of the Earth: Television leakage from the earth allows detection of our civilization at interstellar distances. — *Science*, Vol. 199, No. 4327, pp. 377–388
- Zuckerman, Ben 2021. 'Oumuamua is not a probe sent to our solar system by an alien civilization. <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/2103/2103.05559.pdf>
- Zuckerman, Ben, Michael H. Hart 1995. *Extraterrestrials — Where Are They?* 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press
- Wandel, Amri 2015. On the abundance of extraterrestrial life after the Kepler mission. — *International Journal of Astrobiology*, Vol. 14, No. 3, pp. 511–516
- Wandel, Amri 2017. How far are extraterrestrial life and intelligence after Kepler? — *Acta Astronautica*, Vol. 137, pp. 498–503; <https://doi.org/10.1016/j.actaastro.2016.12.008>
- Wandel, Amri 2018. On the bio-habitability of M-dwarf planets. — *The Astrophysical Journal*, No. 856, art. 165; <https://doi.org/10.48550/arXiv.1802.00141>

- Wandel, Amri 2021. Extended habitable zone of M-dwarf planets. — *Proceedings of the 72nd International Astronautical Congress, Dubai, United Arab Emirates, 25–29 October 2021*. Paris: International Astronautical Federation, p. 22
- Wandel, Amri 2022. Copernican solution to the Fermi Paradox. — *The Astrobiology Science Conference, Atlanta, GA, USA, 15–20 May 2022*; <https://agu.confex.com/agu/abscicon21/meetingapp.cgi/Paper/1028654>
- Wandel, Amri, Joseph Gale 2020. The bio-habitable zone and atmospheric properties for planets of red dwarfs. — *International Journal of Astrobiology*, Vol. 19, No. 2, pp. 126–135; <https://doi.org/10.1017/S1473550419000235>
- Ward, Peter D., Donald Brownlee 2000. *Rare Earth: Why Complex Life Is Uncommon in the Universe*. New York: Copernicus
- Webb, Stephen 2015. *If the Universe Is Teeming with Aliens, where is everybody? Seventy-Five Solutions to the Fermi Paradox and the Problem of Extraterrestrial Life*. Cham: Springer
- Wright, Jason T., Jacob Haqq-Misra, Adam Frank, Ravi Kopparapu, Manasvi Lingam, Sofia Z. Sheikh 2022. The Case for technosignatures: Why they may be abundant, long-lived, highly detectable, and unambiguous. — *The Astrophysical Journal Letters*, Vol. 927, No. 2; <https://doi.org/10.3847/2041-8213/ac5824>

AMRI WANDEL (1954) on Iisraeli astrofüüsik. Ta on lõpetanud Tel Avivi Ülikooli füüsika ja arvutiteaduse erialal (1974), omandanud samas füüsikamagistri kraadi (1978) ning Stony Brooki Ülikoolis New Yorgis doktorikraadi astrofüüsika erialal (1980). Aastatel 1983–1988 oli ta järel doktorantuuris Princetoni, Marylandi ja Stanfordi Ülikoolis, töötas 1988–1990 Weizmanni Instituudis Iisraelis Rehovotis ning alates 1990. a-st Jeruusalemma Heebrea Ülikooli Racahi füüsikainstituudis. Aastail 1998–1999 oli ta külalisprofessor California Ülikoolis Los Angeleses. 2018. aastast on Wandel olnud Israeli Astrobioloogia ja Elu Alguse Ühingu esimees, samuti on ta San Marino Rahvusvahelise Teaduste Akadeemia president ja aktiivne osaline rahvusvahelises esperanto liikumises. Tema peamised uurimisvaldkonnad on olnud kõrgenergia astrofüüsika, mustad augud, aktiivsed galaktikad, kvasarid ja astrobioloogia.

CONCORDIA KLAR. Tallinn ja aeg (1983)

ARVUSTUS

TÄHELEPANEKUID MUTTUNDIST

Mihkel Mutt. *Liblikas, kes lendas liiga lähedale: Mati Unt ja tema aeg*. Toimetanud Katrin Raid. Tallinn: Fabian, 2023. 471 lk.

Millal muutub kirjanik klassikuks? Vähema kui kolme põlvkonnaga üldiselt mitte. Oma kaasaegsete kohta võib seda kõrge hinnanguna küll väita (“elav klassik”), kuid lõplikult otsustavad asja ikkagi järgmised põlvkonnad. Sellest ei piisa, kui kirjanik on armastatud oma eluajal. Ei piisa sellestki, kui järgmine põlvkond pärast kirjaniku lahkumist tema loomingu või isiku vastu huvi tunneb. Alles siis, kui ülejäämistegi põlvkonnad tema tekstid ja/või isiksusse puutuva üles leiavad ja sellest vaimustuvad, võib öelda, et tegemist on autoriga, kelle looming kuulub tüvitekstide hulka. Kui tema pärandit armastavad ja uurivad need, kes kirjanikku elusana enam kuidagi mäletada ei saa.

Mati Unt on seega klassikuks saamise teekonnal umbes poole peal. Undi olukord on topelt huvitav, sest ta tegi ilma nii kirjaniku kui ka näitekirjaniku ja teatrilavastajana. Hilisema osa elust oligi ta võib-olla rohkem tuntud kui ekstsentriliste lavatükkide looja. Aga teater on teadagi kaduv kunst. Lavastajana jääb Unt kaanonisse kui oma ajastu nähtus, tema etendusi ei saa aina edasi liikuvast kultuuris korrata ega värske pilguga uuesti vaadata. Kirjanik-Undi puhul on pilt teine, sest tekstid üldjuhul ei vanane. Ja kirjanikuna teeb Unt just praegu vaieldamatult taas-tulekut, hoolimata sellest et tema teoseid õieti raamatupoodidest saada ei ole (raamatukogudes neid siiski on). Ühe sügise jooksul on toimunud kolm jõulist “Undi tulekut”: Tallinna linn ostis ära ruumid Mati Undi muuseumi tarbeks, Eesti Draamateater tõi Tiit Ojasoo tööna lavale Undi ulatusliku näidendi *Vend Antigone, ema Oidipus* ning Mihkel Mutt avaldas mahuka elulooaamatu *Liblikas, kes lendas liiga lähedale: Mati Unt ja tema aeg*. Kõik kolm tegu on kukkunud viljakasse mulda: teatripiletid on läbi müüdud, raamat jõudis kohe müügiedetabelite tippu ning muuseumisse hakatakse rajama korralikku püsinäitust kirjanikust ja tema ajastust.

Muuseumi saab igal juhul luua vaid vähestele, seepärast on just monograafiaite, mälestuste ja uurimuslike käsitluste olemasolu üks kin-

del tunnus klassikustaatuse omandamise teel. Sealjuures on oluline, et just mälestusi jäädvustataks õigel ajal. Muidugi on kirjanik ennekoike vaimne nähtus, n-ö tekst. Sellegipoolest on märksa rikkam see kultuur, mis talletab ka oma suurkujude inimlikke palgepooli. Selline jäädvustamine on alati ka ajastukirjeldus ning austusavaldus loojale.

Mihkel Mutt ongi võtnud Mati Undi kirjeldada koos ajastuga, nagu osutab teose alapealkiri. Selle lähenemise üks eeskujusid on autori sõnul Hugo Raudsepa põhjalik teos *Mait Metsanurk ja tema aeg: Ühe vaimuse kroonika kaasaegse sulest* (Tartu: Noor-Eesti, 1929; 2. tr Tartu: Ilmamaa, 2013). Pealkirjale vaatamata on kaks raamatut põhiolemuselt siiski erinevad, sest Raudsepp keskendub põhjalikult, vahel liigagi detailidesse uppudes Metsanurga loomingule; Muti huviorbiidis on ennekoike Unt ise ja niisama tähtsal kohal on just nimelt aeg, täpsemini, erinevad *ajastud*, mida Undi elukaar hõlmas. “Mati Undi aeg” on ühe või isegi mitme põlvkonna aeg, sealhulgas kahtlemata ka Muti enda aeg.

Ajastuid on tegelikult neli. Mutt jälgib Undi elu ja tegevust kronoloogiliselt. Kõigepealt Undi lapsepõlveaeg — sõjajärgne elektrifitseerimata ja varemets aeg, mida iseloomustas ahistatuse ja hirmu õhkkond, mis kindlasti ka Undi tundlikule lapseloomusele jälje jättis. Siis Tartu ja kuuekümnendad; kolmandana Tallinnasse asumine ja nõukogude perioodi viimane järk — seitsmekümnendad ja kaheksakümnendad. Ning neljandana Unt iseseisvuse taastanud Eestis. Kahel viimasel ajastul oli Mutt ise juba tegija ning osales kultuuriprotsessides täiel rinnal, esimesed kaks järku on nõudnud ilmselt rohkem sisseelamist ja teiste materjalidele tuginemist. Kõige algupärasem osa raamatust on aga just nimelt sissevaade ajastusse seesolija pilguga, nende aegade kirjeldused, milles Undi ja Muti “ajas” tekkisid kattuvused.

Neile, kes soovivad Undi isiku ja loominguga põhjalikumalt tutvuda, on Muti teos lausa suurepärane infoallikas. Mind huvitas siiski ka see, kui palju on Mutt suutnud leida seni tundmata materjale, usutleda inimesi, kes olid mingil põhjusel kõrvale jäänud Kalev Kesküla koostatud mälestustekogumikust *Undi-jutud* (Tartu: Hermes, 2008) või mujalt. Või kui palju on raamatus autori enda selliseid tähelepanekuid Undi isiksuse kohta, mida me seni ei ole teadnud. Kui vaadata inimeste hulka, keda Mutt raamatu alguses tänab, siis tuleb tema ees müts maha võtta — autor on tõepoolest oma uurimistööd tõsiselt võtnud. Vesteldud on paljudega, midagi uut koorub samuti välja. (Ehk jõuab see materjal, mis ju paratamatult pole tervenisti raamatusse mahtunud, ühel päeval ka Undi muuseumisse?) Paistab, et küsitletavad on ennast Mutile meeleldi avanud, neile on olnud “Mati ja tema aja” jäädvustamine oluline. Võiks

isegi öelda, et omal moel on tegemist kollektiivse panusega ühe meie kultuuriloo epohhi talletamisel.

Hea on ka see, et Mutt on mõelnud nooremate lugejate peale. Ta visandab sotsiaalseid taustu, olgu näiteks kas või see, kuidas kirjanikele kortereid jagati. Uus lugeja saab mingil määral ettekujutuse, milline oli eluolu müstilisel sovetiajal.

Undi loojanatuuri on Mutt otsustanud avada J. W. Goethe kaudu. Pean tunnistama, et see võrdlus tekitab minus kõhklusi. Muidugi oli ka Unt teataval viisil “renessansi-inimene” nagu Goethe, s.t talle oli omane mingi vaigistamatu uudishimu ja soov vaadata asjade “taha” — nii nagu Goethe lõi oma värviteooria, uuris botaanikat jne. (Muide, Undi nooruspõlve botaanikahuvist ei ole raamatus juttu ja nimeregistris ei ole ka Rein Kahuski nime. Undi fotograafiahuvi pärinevat aga just lapsepõlvesõbra Rein Kahuskiga taimede määramiseks tehtud pildistamisest.) Botaanikahuvi võiks Unti Goethega tõepoolest ühendada, nagu ka joonistamine ja teatriarmastus. Ometi näib mulle, et Goethes oli midagi põhimõtteliselt Undist erinevat. Mutt rõhutab ise, et Unt oli intuitsiooniinimene. Goethe aga kippus rohkem olema teadusemees. Skaalal ratsionaalne-irratsioonaalne tuleks üks paigutada pigem skaala ühele, teine teisele poolele. Ehkki võrdlus on kahtlemata kompliment Undile, sest Goethe on ju õhtumaise kultuuri tõeline tipp, ei anna see Undi mõistmisele teoses eriti midagi juurde. Samas olnuks huvitav põhjalikum sissevaade Undi raamaturiulisse. (Undi kodust raamatukogu säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumis ja vähemal määral Undi muuseumis; raamatute nimekiri on leitav ESTERist.) Goethe teosed seal vaieldamatult olid, aga mis veel? Peatükk “Undi raamaturiul” jääb kuidagi ülelibisevaks, ehkki ainet oleks enamaks. Mutt märgib ära küll Undi esoteerika- ja müstikahuvi, samuti psühholoogiaalase, sh psühhopatoologiaid puudutava trükisõna, kuid ilukirjandus sealsamas riiulis jääb sootuks kõrvale. Mis osutab, et isegi põhjaliku monograafia autoril on veel varuks süvenemiskohti.

Nuriseda võiks ka lisadega koonderdamise üle. Nimeregister ja allikaviited on olemas, aga lisas võinuks olla ka näiteks Undi lavastuste nimekiri (lavastustele viidatakse tekstis ühtlugu). Kuna Muti eesmärk ei ole teoshaaval läbi võtta kogu Undi loomingut, võinuks terviklikuma Undi-pildi silma ette tõstmiseks raamatu lõpus olla ka Mati Undi ilmunud teoste täielik nimekiri koos tõlgetega. Suurepärane lisa on aga mahukas fotoosa, kus erinevad jutuks olnud ajastud ja inimesed saavad visuaalse konkreetseuse. Võib lugemise ajal näiteks vahepeal raamatu lõppu lapata ja äsja loetud uute teadmistega mõne pildi sisse ära kaduda.

Raamatu eripära ja tugevus on selle ülesehitus: Mutt liigub edasi n-õ väikeste ampsude kaupa. Ta ei koorma lugejat pika ettevalmistusega, vaid esitab oma teadmisi, mõtteid ja tundeid omamoodi “otse”, vahedalt ja sealjuures soojalt. On tunda, et autorile on nii tema käsitusobjekt kui ka kõik vaadeldavad ajastud ja maailmad (sh teatrimaailm, millest on isegi rohkem juttu kui kirjanduse omast) hingelähedased. Ning et ta tunneb seda valdkonda, millest kirjutab. Kõik on kirja pandud kuidagi kompleksivabalt, oma parimas vormis olles. Autoril ei ole selle raamatuga olnud vaja midagi tõestada. Pigem on see teos, kus Mutt saab Unti käsitledes olla tema ise.

See panigi mind ühel hetkel mõistma, et õieti on eesti kirjandusloos vist ainult kaks käsitlust, kus kirjanikust on elulooraamatu kirjutanud tema lähedane sõber — just sõber, mitte sugulane ega uurija. Teine neist on Bernhard Linde käsikirja põhjal palju hiljem avaldatud A. H. Tammsaare oma elu tões ja õiguses: *Isiklike mälestuste, kirjade ja dokumentide põhjal* (Tartu: Ilmamaa, 2007). Põhimõtteliselt oleks samamoodi võinud oma raamatu alapealkirjastada ka Mutt. On tähelepanuväärne, et mõlemad autorid on oma käsitletavast sõbrast tegelikult üsna erinevad. Linde oli käitumise ja iseloomu poolest A. H. Tammsaare vastand ning ka Mutt on loomelaadilt ja natuurilt Undist erinev. Ilmselt just see erinevus, mis pani eluajal sõpra nägema n-õ teisena, on võimaldanud mõlemal elulooraamatu autoril teha teraseid tähelepanekuid, mis kaastab tavavalt iseloomustavad. Samas jääb midagi võib-olla ka tabamata. Linde kirjatööd said omal ajal palju kriitikat, sest mitmele teisele A. H. Tammsaare sõbrale näis, et Linde püüab kirjanikku kaaperdada, vormida temast “oma pilti” ja see ajalooaannalides “kehtestada”. Eks Linde oligi A. H. Tammsaarest kirjutades märksa egotsentrilisem kui Mutt Undi puhul. Saame näha, kas Muti Undi-raamatule järgneb ka mõni pahur kommentaar. Kaldun siiski arvama, et Mutile ollakse enne kõike tänulikud, ning õigusega. Mati Unt ja tema aeg on kultuurikaardile kirjutatud usaldusväärse käega. Ja nagu öeldud, kuidagi hästi vahetult: autor võtab lugeja käekõrvale ja viib seltskonda. Samamoodi nagu Unt omal ajal tema endaga tegi.

Maarja Vaino

MAARJA VAINO (1976) on lõpetanud Tallinna Pedagoogikaülikooli bakalaureuseastme eesti filoloogia erialal 2004, humanitaarteaduste magister 2006 (Tallinna Ülikool), doktorikraad eesti kirjandus- ja kultuuriuuringute alal 2011 (samas). Kirjastuse Kunst müügijuht 1999–2002, A. H. Tammsaare muuseumi teadur Tallinnas 2002–2005 ja juhataja 2005–2016, Tallinna Kirjanduskeskuse (A. H. Tammsaare, Mati Un-

di ja Eduard Vilde muuseumid) direktor a-st 2017. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli “Digišokist eesti keeleni: Mõtteid Eesti kõrgharidusest” (koos Ene Graubergiga; 2022, nr 8, lk 1347–1368) ja arvustuse A. H. Tammsaare valimiku *Sõjamõtted* kohta (2023, nr 10, lk 1890–1894).

INIMESE ELU HOLISTILISE KONTEKSTI EBAÜHTLANE OLEMUS EHK MEESTE TANTSUD 2

Mihkel Mutt. *Liblikas, kes lendas liiga lähedale: Mati Unt ja tema aeg*. Toimetanud Katrin Raid. Tallinn: Fabian, 2023. 471 lk.

Mihkel Mutile ja Mati Undile

Õhtu varjus hiilisime me kohale, ja mitte ilma salajaste mõteteta. Tumesilmne Aarne mu kõrval näis loid ja leebe, aga see oli petlik, see oli mulje, mille ta jättis võõrastele inimestele, puudele, linnakoertele. Ta sees kääris vana tüli minuga ning uus kokkupõrge Hendrikuga. Kõõrdpilgud olid meile harjumuseks saamas. Jälgisin, et me kõrvuti käies ühte jalga astuma ei hakkaks. See oleks paistnud triviaalne ja isegi perversne — ega me ole sõdurid rännakul, ega me ole külapoisid teel naabervalda tädiranda. Ega me ole vanapaar, kes õhtusel alleel üheks tombuks kokku sulab, pea kohal puuvõrades noorepõlve hakkide kriisked, silmis hall pilk! “Ah, sina Hendrik! Ah, sina Hendrik!” Ja seni, kuni Hendriku majale lähenesime, vahetasime ajuti käigult lauseid, nagu “Saksa keel läheb moodi” ja “Kas poisil on viina kodus?”.

Aga kui rohesilmne Hendrik meile ukse avas ja me esikusse kuhjunud kingadele komistades edasi trügisime ning ma nägin, et Aarne silmad käisid volks ja volks Hendriku jalas olevate dressipükste suunas, tekkis mus ebalus, et mitte veel, pole vaja, mitte nüüd kohe, muidu lõpeb kõik liiga ruttu. Tuleb takistada Aarne peas küpsevaid mõnitusi, ja ma alustasin käigult neile unenäo pajatamist.¹

¹Jaak Jõeriüt. *Meeste tantsud: Novelle*. Tallinn: Eesti Raamat, 1984, lk 23.

Nii algab nimenovell mu raamatus *Meeste tantsud*, mis ilmus neljakümne aasta eest. Elasime Mati Undiga Mustamäel mõne aasta peaaegu naabritena ja ka Mihkel Mutt oli kolinud lähedale, paneelmajad kõik, seitsmekümnendate teine pool. Matil tuli tuju minna ette teatamata (nagu telefonideta keskajal tavaliselt) vaatama, mis Mihkel teeb. Mihkel tegeles põrandaga, igatahes ta ei rõõmustanud meie tuleku üle. Sellise trio omavahelist segast, kuid igatahes pingelist õhkkonda sügisballilaval ühel pimedal ajastu pimedal õhtul see novell edasi annabki.

Mati tahtis tol õhtul Mihklit provotseerida, algul sõnadega, siis teeseldes, nagu astuks ta kohe toapõranda kleepuvale (loodetavasti!) pinnale, ta tahtis jälle midagi *lavastada*. Ma vaatlisin nende vaimset (mitte füüsilist!) duelli algul kõrvalt, selles avaldus midagi paratamatut, aga mitte lõhkuvat, vaid kinnitavat ja jäävat. Ise tegin hädiseid diplomaatilisi katseid hullemat ära hoida, veel aimamata, teadmisest rääkimata, et tülli ei lähe need kaks päriselt ja lõplikult mitte kunagi. Nüüd on see kõigile selge, ja pool tuhat lehekülge liblikast, kes lendas liiga lähedale (millele, jääb õhku küsimus), on suure kiindumuse tunnistus.

Mutt-Undi raamat, nagu ma seda algusest peale nimetan (tahtlikult?, tahtmatult?), kuulub nende irriteerivate teoste sekka, mille puhul tekib ja jääb tekkima refleksi — kui ma sellest mõtlen, siis ei tea, kas rohkem autorist Mihkel Mutist või objektist Mati Undist. Sama juhtub näiteks Shakespeare'i ja Hamletiga. Või Bulgakovi *Meistri ja Margaritaga*, mille puhul mõte hüppab kord Meistri, kord Wolandi, kord kass Peemoti, kord Margarita peale. Või Hemingwayga ja tema vanamehega merel. Näiteid oleks veel. Põhjused, miks autor ja tema tegelased on ajus samastunud ja kohti vahetavad, on erinevad, aga miks-juhtub-üldse-nii-küsimust analüüsigu para- või metapsühholoogid.

Praegu kõlbab ka üksainus vastus: Mihkel kirjutas Matist põhjaliku raamatu, millega väljendas iseennast. Liblikaloos pole autor tavaline usin kroonikakirjutaja või klassikaline nohisev kirjandusteadlane, faktimassiivist ja kronoloogiateljest hoolimata on seal kirjanik Muti mõtlemiste ja ellusuhtumiste aura, sõnastusstiil ja huvide areen.

Mind rõõmustab alati, kui mõnd kirjandusteost pole uurijatel lihtne žanrikasti suruda, nii ka seekord.

*

Me teame, et iga raamat on üks teade, on üks sõnum. Mihkel Muti teose lugemise ajal sattusin artiklile, mis lisab just selle, mida vaja.

1934. aastal pakkus Karl Bühler välja alternatiivse kommunikatsioonimudeli — organonimudeli [---]. Siin on saatja ja vastuvõt-

ja vahel teade, mis on loomu poolest (inherentselt) ebatäpne — saatja võib mõelda, et saadab ringi tüüpi teate, aga vastuvõtja tõlgendab seda kui kolmnurka. Tegemist on dialoogiga, kus tekib uudsus just tänu teate ebatäpsusele.

Bühleri mudel on avatud uudsuse tekkele kommunikatsiooniprotsessis, selle aluseks on teate mitmetine tõlgendamisvõimalus. See teeb selle mudeli sobivaks inimeadustes. Inimsuhtlemine on pidev teadete interpreteerimine, mis lähtub küll saatja soovidest, kuid ületab neid. Mis tehnilise kommunikatsiooni mudeli seisukohast on “viga”, on aluseks improvisatsioonidele Bühleri mudeli vaatepunktist.²

Kas iga kirjandusteos kuulub inimeaduste sfääri, on retooriline küsimus, kuid inimsuhtlemise vorm on see kindlasti.

Mihkel Muti raamat Mati Undist kui liblikast (liblika juurde tulen hiljem tagasi) on just selline ebatäpne ehk “vigane” teade, millest tekib dialoog. NB! See lugu siin ei ole retsensioon, see on mu *dialoog* mõlemaga, nii elava Mihkliga kui ka lahkunud Matiga, see õigustab ehk ka kunagi ammu kirjutatud novelli katkete liitmise siia.

Lisan veel Valsineri. Ta keskendub ülikoolidele, ent mis siis, meile sobib see samuti, isegi väga:

Administratiivne püüe reglementeerida, kui palju teadlane võib teha “tööd”, ei sobi kokku tegeliku intellektuaalse naudinguga, mille nimel teadmist arendavad inimesed tegutsevad. Ülikoolid on üheks heterotoopia vormiks. Heterotoopia on olukord reaalsuse ja utopia vahel. Michel Foucault võttis selle mõiste kasutusele 1960. aastatel [---] kui vahepealse seisundi nii ruumis kui ajas. Heterotoopiatest lähevad kõik läbi, keegi sinna ei jää — näidiseks on raudteejaamad, laevad oma marsruudil, eksamid ja sünnipäevad. Ülikoolid on samuti 3 + 2 + 3-aasta heterotoopiad, kuhu vaid teenindav personal — õppejõud ja teised — end pikemaks sisse seavad.³

Loomulik on Mihkel Muti ja Mati Undi sümbioosis lisada siin vähemalt (või ainult?) seda, et nii mis tahes teose esimesest lausest kui ka teatrilavalt lähevad kõik läbi, keegi sinna ei jää.

²Jaan Valsiner, “Ülikool kui heterotoopia: Mäng kastruli ja kaste-kannu vahel”. — *Akadeemia* 2023, nr 10, lk 1735–1736.

³Samas, lk 1737–1738.

Ja, kuna vaatlusalune liblikateos räägib kultuurist, siis kolmandat korda Jaan Valsiner:

Kultuuripsühholoogia ja semiootika ühendamise püüdlustes on uuele elule äratatud Juri Lotmani mõiste “semiosfäär” (Lotman 1990), mis on:

“... semiootiline ruum, mis on vajalik keelte olemasoluks ja toimimiseks, mitte erinevate keelte kogusumma; teatud mõttes oli *semiosfäär olemas enne keeli ning on nendega pidevas koostoimes. Sel moel on keel funktsioon, semiootiliste ruumide ja nende piiride klaster*, mis — olgu need kui tahes täpselt defineeritud keele grammatilises enesekirjelduses —, *murenevad semioosi tegelikus toimimises ja on täis üleminekuvorme*. Väljaspool semiosfääri ei saa olemas olla ei kommunikatsiooni ega keelt.” (*Ibid.*, 123–124, *minu rõhutused*.)

Inimese elu holistilise konteksti ebaühtlane olemus (mida semiosfääri mõiste tähendab) sisaldab seega “selguse alasid” (keeli või üldisi semiootilisi koode) ning *üleminekustadiumis olevaid alasid koodide vahel*, kus aina tekib juurde erinevaid üleminekuvorme. [---]

Me võime Shakespeare’ilt laenatud kuulsat lauset “Kogu maailm on näitelava ja meie vaid näitlejad, kes mängivad ettekirjutatud stsenaariumi alusel” veidi muuta: semiosfääri struktureerimise kaudu *kirjutavad inimesed samaaegselt selle näidendi stsenaariumi, milles nad mängivad*. See teatraalne võrdlus rõhutab teatri rolli inimese elus, mis on laiem kui juhuslikud külaskäigud hoonesse, millel on silt “Teater”. Mõned meie igapäevased draamad leiavad kajastamist lavadraamades ning need annavad omakorda uut jõudu meie maisele elule [---]. Teatrietendused panevad aluse loominguks käitumiseks igapäevaelus.⁴

*

Kes on Mati Undiga rohkem kokku puutunud, tahab küsida vähemalt üht nendest küsimusest: Kes ta oli? Miks ta nii kiiresti lahkus? Mis oli rohkem tema koht, kas Tallinn või Tartu? Või hoopis mõni muu?

⁴Jaan Valsiner. *Teejuht kultuuripsühholoogiasse*. (Gigantum humeris.) Tlk Triin Kallas ja Tanel Mällo. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2021, lk 61–62, 66.

Mihkel Muti raamatu suurim teene minu egoistliku pilgu all on see, et ma sain Matist rohkem teada. Ka sel ajal, kui me Matiga tihedalt läbi käisime (Tallinnas), ei rääkinud me üldse ta Tartu-epohhist. Jah, ma käisin Mati Tartu-aastatel vahel ses linnas, kuid ainult oma teedel, Matiga kokku puutumata. *Werner* (see päris, tagumiste maleloožide ja paksu suitsupilvega, mitte praegune suvaline kombinaat), ülikooli kohvik, see remondieelne, ja veel mõni kohvik — vist oli see Säde-nimeline, kus Paul Ariste mind *soome-ugri kohvi* jooma õpetas. See juhtus 1968. aasta suvel, kui mulle tuli pähe hull idee hakata Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonna kolmanda kursuse asemel TRÜ eesti filiks, teisel kursusel, ja puuduvad arvestused-eksamid suvel ära teha. Nii ka Aristele ja paljudele teistele, harva nende töökohas, enamasti nende koju trügidest.

Hiljem oli *Mülleri Sassi kodu* üks minusuguste koht (kes möödamminnes aitasid Sassi ka tema isa matustel), ja paar korda ka ülikooli klubi, aga mitte sealsed viisaka rahva ruumid, vaid söetolmune katlaruumi haru kuskil keldris, kus joodi kükitades õlut, pagan teab kellega koos.

Üks Muti raamatu võtmekoht kohtumiste ja tundmiste kontekstis:

Neli aastat Vanemuisest lahkumise järel oli ainus aeg Undi kahekümne teise ja viiekümne üheksanda sünnipäeva vahel, mil ta polnud mõne teatri hinge kirjas (lk 224).

Ma tundsin kirjanik Mati Unti, mitte teatrimees, kes ta oli, nagu välja tuleb, rohkem kui midagi muud. Ja see seletab paljugi ka nende mälestusepisoodide kohta, millest mõned esitan varsti.

Aga enne kõike *kes-küsimus*. Ehk ma ei märganud, kuid Mihkel pole sellega oma teoses päris konkreetseks läinud. Aga Mati oli ju anarhist, nagu ta ka ise on öelnud, ja sel puhul ei loe tõsiasi, mida Mihkelgi raamatus väga õigesti kordas, nimelt et Mati võis oma arvamusi muuta millal tahes: “Olen ise olnud (siiski mõõdukas) anarhist ja suured kivi-nenud süsteemid on ikka olnud mu nokkimisobjektid.”⁵

Anarhia on kirjanduse element, stiimia ja materjal (ka siis, kui, *à la* Heiti Talvik, on elementide pime raev juba sunnitud saledasse stroofi). Kirjandust pole võimalik tegema õppida kursustel, humanitaar-instituutides või romaani kirjutamise juhtnööre (milline ülbis, selliseid

⁵Mati Unt, “Rahvas ei taha kontrakultuuri” [2000]. — M. Unt. *Sirise, sirise, sirbike: Sirbimütoloogiad 1997–2002*. (Sirbi raamat 4.) Koost. Mihkel Mutt. Tallinn: Sirp, 2003, lk 125.

üldse punuda!) uurides. Seepärast imestan ma koos Mihkliga, miks läks Mati pärast kirjanduslikku tippvormi tõusmist südamelähedast anarhiat uuesti otsima teatrist. On teatriski seda stiihiat, tõsi, ometi on teater kaduv kunst, nagu teab iga laps, kirjanikul on võimalik oma armast anarhiat jäädvustada hoopis kauemaks.

Poola kirjanik Marek Hłasko, kes elas palju lühema elu (1934–1969) kui Mati, kes ei olnud kutseline teatraal, koges Mati Undiga võrreldes sootuks teistsugust saatust. Aga kas või ainult see tsitaat temalt:

Mis minusse puutub, siis mul ei ole midagi kommude vastu. Nii-kaua kui nad saadavad korda sigadusi ja mina saan sellest kirjutada, on kõik OK. Ma olen üksnes tunnistaja süüdistusprotsessil; kogu asi jätab mind külmaks, peaasi, et protsess oleks huvitav. See on kõik. Mulle antud elu on üksnes jutustus; ja see, kuidas ma seda jutustan, on juba minu asi. See on minu ainus mure.⁶

Hłasko need ja mitmed muud read memuaar-pihtimusest *Kaunid kahekümneaastased* on mulle piisav tõestus Mati Undi ja tema salajasest vaimsest sugulusest. Seda enam, et Hłasko raamatud Matile ilmselt tuttavad polnud, Hłasko-nimelist Muti väga põhjaliku Undi-uurimuse nimeregistris ei esine.

Mihkel ise, tehes, nagu näete, ülipiduliku sissejuhatuse, valib Mati sümboolseteks vendadeks teised:

Suured isiksused väljendavad tihti oma pelga olemasoluga midagi üldisemat inimmaailmas, olles mõne omaduse või tendentsi kokkuvõte ja sümbolkuju. Neid on põnev kõrvutada.

Eespool on juba siin-seal viidatud kahele õhtumaa kultuuriikoonile: Goethele ja Oscar Wilde'ile.

Kõigi kolme puhul on tähtsal kohal teater — kõigepealt otseses ja vahetus tähenduses (lk 363).

Aga nüüd minu poolt midagi muud.

Jerome David Salingeri lugu (novell, lühiromaan?) “Puusepad, tõstke kõrgele sarikad!” juhatatakse sisse taoistliku legendiga. Vürst Mu küsis oma hobustevalijalt Po Lo'lt, kes hakkas vanaks jääma, kas ta teab kedagi, kes võiks tema asemel vürsti ses ametis teenima hakata. Po Lo

⁶Marek Hłasko. *Kaunid kahekümneaastased*. Tlk Hendrik Lindepuu. Tartu: Hendrik Lindepuu, 2016, lk 315.

ütles, et teab üht meest, kedagi Chin-fang-Kao'd, kes küll kaupleb kütte ja aedviljaga, kuid pole hobustetundjana põrmugi kehvem.

Vürst saatis Chin-fang-Kao endale uut ratsut otsima. Kolme kuu möödudes tuli otsija tagasi ja teatas, et hobune on leitud. Mis sorti ta on, küsis vürst Mu ja otsija vastas, et kimmel mära. Kui hobusele järele saadeti, selgus aga, et see on hoopis süsimust täkk.

Vürst oli muidugi kuri, et mida teab selline inimene hobustest, kes värve ei näe ja mära ja täku vahel vahet ei tee. Kuid vana Po Lo oli seda kuuldes väga rahul ja väga üllatunud ja ütles, et uus mees on juba kaugele jõudnud oma teadmistega, sest Kao pidavat silmas looma vaimset olekut.

“Tungides olulisse, unustab ta tühised pisiasjad; uurides seesmisi omadusi, jäävad tal välised kahe silma vahele. Ta näeb, mida on vaja näha, ja ei näe, mida ei ole vaja näha. Ta vaatab asju, mida ongi tarvis vaadata, ja läheb mööda neist, mida ei ole oluline vaadata. Kao on niivõrd tark otsustaja, et ta peaks õieti otsustama millegi tähtsama kui hobuste üle.”

Kui ratsu kohale jõudis, selgus, et see oli tõesti võrratu loom.⁷

Hobustest ei tea ma midagi, aga Mati Undi ja Marek Hlasko tüüpi sisemiselt sarnastest anarhistidest tean küll nii seda kui teist.

Mu neljakümne aasta eest kirjutatud novellis leidub ka selline provotseeriv koht:

Meist igaihe ajus lasusid sügavad, vabameelsed, kramplikud, ausad, ekstravagantsed, siirad, põlglikud, hammustavad, toretsevad, palju raha maksvad mõtted. Meie südameid valvasid väsimus, närvilisus, kired, intriigide segapuder, ja kusagil ripnesid ka hea kasvatuse kammitsad. Nips-nips tegime näppudega ja haukasime põlevail pillkudel viina. Me olime isamaa lootus, vaimsuse talad, harituse kandjad, rutiinivastased, andetute hirm, labasuse surmavaenlased. Meie ees tõusid kaugetesse taevastesse kuulsuse tähed ja loorberipuud kasvatasi alandlikult meie jaoks lehti. Me olime siia kokku juhtunud ja seetõttu õnnetud — ega me endid ise sünnitanud polnud! Saatus oli ülekohtune, ühestainsast meesugusest oleks piisanud selle ahta maanurga jaoks, aga meid oli vähemalt kolm ja me silmad salvasid õhku üksteise ümber. Me tülitsestime.⁸

⁷J. D. Salinger. Puusepad, tõstke kõrgele sarikad!. — J. D. Salinger. Kuristik rukkis. Novellid. Puusepad, tõstke kõrgele sarikad. Franny ja Zooey. Tlk Valda Raud. Tallinn: Eesti Raamat, 1973, lk 318.

⁸Jaak Jõerüüt. Meeste tantsud, lk 24–25.

Teatud leevendusena vahepealsele infomassiivile jõuab liblikalugeja kuuenda peatükini — “Üleminekuaeg”. Selle viimased kaks osa oma resümeeerivate (mingis mõttes kogu teost kokku võtvate) pealkirjadega on need, mis minu jaoks on peaaegu et Mati elu tuuma ja võtme sõnastamine — “Vaheessee. Elu kui lavastus” ja “Undi kui elulavastaja ironia” (lk 363 ja 365).

Kõik, mis on kunagi juhtunud, võtab aja jooksul vormi, mis säilib, ja pisiasjad muutuvad, et jääda, et kinnistuda. Mu näited “salongist” on uues ajas, parajasti toimuvate sõdade taustal naeruväärsed, kuid autentsetele telegrammid kaugest ajast.

Mihkel võtab salongilavastuste tuuma kokku episoodides “Salongi hõllandus” ja “Mati Unt 30”:

Mati “salongis” polnud kindlat külastuspäeva, *jour fixe*’i. Sel olid head ja halvad küljed. Rahu oli vähe, alati lõsutas keegi sinises toas akna all tugitoolis, sellal kui Mati tema vastas kušetil kükitas, jalad enda all. [---]

Üks kindel külastuspäev siiski on — 1. jaanuar, Mati sünnipäev. See saab alguse juba esimesel Mustamäe-aastal. [---]

Paljud istusid seina ääres põrandal, nende seas väga lugupeetud isikud, ja mitte üksnes sellepärast, et kõikidele ei jätkunud toole või voodiserva, vaid et niimoodi näis neile kuidagi vabameelne. [---]

Mati ise kõndis enamasti vesti väel ja paljajalu ringi ning juhatas vägesid. Ta tumedad silmad sügaval koobastes särasid ja nõnda meenutas ta mustlasparunit (lk 220–222).

Ühel uueaastapäeval oli kaetud laud nii, et selle ots ulatus rõduukseni, me sattusime Mihkliga kõrvuti istuma. Mati oli jälle öelnud külalistele, et tooge kingiks pudel viina, tema ei jõua osta nii paljudele, ja muud pole vaja. Toodigi, ja meist Mihkliga said viinavalvurid, sest oli pakane ja me pistime saabuaid pudeleid järjest sinna rõdulumehange, pakase kätte, nii et pärast voolas pitsidesse glütseriinisarnane veniv ollus. Teised ei pääsenud ligi. Ja siis juhtus pudeli-nihelemise tõttu, et roostevaba kahvel kukkus laualt, raske saba ees, otse kinga sisse, pahkluu kõrvale, püsti. NB! Pakane, aga kingad, mitte saapad, ja pealegi jalas, mitte esikus hunnikus! See oli efektne pilt, ja juhtum muutus mõneks minutiks kõigi tähelepanumagnetiks, aga kas see oli Mihkli kahvel või minu oma või hoopis kolmas ja kelle kinga sisse kukkus, seda enam ei mäleta. Jäänud on *Viina Peitev Lumehang* ja *Kahvel Kingas Püsti*.

Ükskord, kui sinises toas oli rahvast palju nagu ikka ja ma istusin koos paljudega seina ääres maas ja kuna kõigi jalavarjud olid esikus hunnikus nagu ikka, siis tegi karikaturistina tuntud, kultuurimisteeriumis palka teeniv teatri valitsuse kõrge ametnik Aarne Vahtra ettepaneku pidada maha sokivõistlus. NB! See oli “poes pole ju midagi”-ajastu! Ta oli oma sokkide peale kindel. See polnud aga ministeerium, kus kinnitatakse ametlikke žüriisid, sinises toas käisid asjad kiirelt ja spontaanselt, kõik seinäärsed sirutasid oma jala välja ja kaootiline mõmin valis võitja välja, selleks sain mina. Vahtra nukker pilk oli meelde jääv. Võitsin, sest mul olid jalas kõige veidramad sokid, froteesokid, mida vist õmblusvabrik Marat oli just tegema hakanud, ja neid oli õnnestunud poest saada. Kas need olid kuuserohelised või õunarohelised, ei mäleta, mälus on *Vahtra Kurbus Pärast Sokivõistlust* ja üleookeani-kuulsuse, ajakirja *Mana* peatoimetaja ja president Pätsi kunagise käsundusohvitseri poja Hellar Grabbi kaks pikka jõulist poega, kes aplalt kartulisalatit sõid ja oma toolidelt mittemidagimõistval pilgul seda pöranda-etendust jälgisid.

Stseenid olid kogu aeg õhus, avaldusid kuidas tahes, neist ei pääsenud keegi, kes seal juba kord oli, sest see oli kahe pühendunud teatriinimese, Kersti ja Mati kodu oma lava ja kulissidega. Ja muidugi avaldus kõigis neis sokivõistlustes, viinapudelihangedes, kingakahvlites ja muus ajastu eliksiir, ilma milleta poleks neid aegu üle elada saanud — *iroonia*. “[P]eab ikka ja jälle rõhutama irooniat, mis oli üks tähtsamat toonase seltskonna ja kultuuri märksõnu Eestis. [...] Iroonia oli Undi loomulik element. Aga mitte kõik selle liigid ühesugusel määral” (lk 367). Ja iroonialambi valgel oleksin ma mõnel pörandakogunemisel vist pidanud seltskonnale ette lugema ühe unenäokirjelduse *Mees-te tantsudest*, mida nüüd tsiteerin:

Olin vangide jaotuspunktis N. linnas. Rongisõit pidi algama järgmisel hommikul ning ma küsisin, ehk saaks õhtul linna peale minna. Sel puhul anti mulle vangidokument, pisike kõverakaaneline tõend. Lõin tõendi lahti ja uurisin, et mis ja kuidas. Paksul roosal paberil oli ainult kaks lahtrit ja neis lillad templid. Lahtrisse “Kui kaua” oli templiga vajutatud “VIIS AASTAT”. Lahtris “Mille eest” seisis templijäljend “ENDAPETMISE EEST”.⁹

*

⁹Jaak Jõerüüt. *Mees-te tantsud*, lk 23–24.

Magaret Atwood pühendab kirjanikest ja kirjutamisest kirjutatud raamatus *Tehingud surnutega: Kirjanik kirjutamisest*¹⁰ terve peatüki nähtusele *teisikud*. See nähtus on keeruline, ei piisa, kui kuivalt nentida, et on lihast-verest inimene ja on tema irreaalne vaim. Enne kokkuvõtet peatüki lõpus tulevad mängu kümned nimed, teosed ja arvamused, piiblist ja sellistest piiblitegelastest nagu Jaakob, Eesav, Kain ja Abel kuni George Orwelli apokalüptilise 1984-ni ning Jorge Luis Borgese hüpertekstliku mõtlemiseni. Seda peatükki kirjutades läheneb Atwood lõpule hoogu võttes ja pinget kruvides ja ma aiman, miks — pole raskemini sõnastatavat ja irriteerivamat teemat iga literaadi jaoks kui see. Suured vaalad, kellele ta lõpusirgel toetub, on Isak Dinesen, J. B. Borges, Primo Levi ja Lewis Carroll oma Alice'iga.

Niisiis Autor suure algustähega, ja isik, kelle teisik ta on. Nad vahelduvad. Nad on peast ühendatud. Mõlemad valavad oma elu-olluse teisesse. Kumbki ei saa teiseta eksisteerida. Kui parafraseerida Isak Dineseni, kes ütles seda elu ja surma, mehe ja naise, rikka ja vaese kohta, siis on Autor ja tema külge kinnituv inimene just nagu “kaks lukustatud laegast, ja teise sees on teise võti”.¹¹

Borgesele pühendatakse sellised read:

[T]ahaksin uuesti tõstatada Borgese dilemma: “Ma ei tea, kumb meist kahest selle lehekülje kirja pani.” Borgese järgi kuulub lõpetatud tekst võrrandi autoriosale — teisisõnu nimele, millel pole keha, kui teose korpus välja arvata — ja elu, millest tekst on kõigi eelduste kohaselt tehtud, kuulub selle dünaamilise duo surelikule osapoolele.¹²

Primo Levi romaan *Perioodilisustabel*, nii nagu Atwood seda edasi annab, aga jõuab teemat käsitledes selleni, kuidas süsinikuaatom otsustab looja loomingut tulemuse ja paneb punkti.

Alice'ile jätab Atwood kohustuse peatüki punkt panna.

¹⁰Margaret Atwood. *Tehingud surnutega: Kirjanik kirjutamisest*. (Loomingu Raamatukogu 37–40.) Tlk Maarja Pärtna. Tallinn: Kultuurileht, 2020.

¹¹Samas, lk 59.

¹²Samas.

Ja nii pöördun ma raamatu “Alice peeglitagusel maal” poole, mis on alternatiivsete maailmade loomise küsimuses alati nii kasulik. Loo alguses on Alice ühel pool peeglit — elu poolel, kui soovite — ja anti-Alice, tema peegeldus ja ümberpööratud teisik, on teisel või kunsti poolel. [---] Aga selle asemel, et peegel kildudeks lüüa ja nõnda “kunsti” pool kõrvale heita, eelistades kalki ja kirkast “elu” poolt, kus “kunsti” pool on määratud hukkuma, läheb Alice teist teed. Ta läheb *läbi* peegli, ja siis on vaid üks Alice, või ainult üks, kellele saame järgneda. [---] selline on mu oletus kirjanike, nende tabamatute teisikute ja selle kohta, kes teeb mida tegelikus kirjutamisprotsessis. Kirjutamine leiab aset hetkel, kui Alice astub läbi peegli. Selsamal hetkel lahustub teisikute vahelt klaassein ja Alice pole ei siin ega seal, ei kunst ega elu, ei üks ega teine, ehkki samal ajal on ta kõike seda korraga. Sel hetkel tardub aeg ise ja venib ühtlaselt välja ning nii kirjanikul kui ka lugejal on küllaldaselt aega kahe maailma vahepeal.¹³

Atwoodile toetudes jääb vaid lisada, et Mati Unt, kes oli kirjanik ja teatral, oli *topeltteisik*. Ja Mihkel Mutt pole üksnes kroonik, vaid on selle žanritevälise liblikateose autorina samuti kahekordne looja, sest *žanr* on kõrvaliste inimeste teisejärguline kokkulepe, *sõna* ja *sõnum* on kirjaniku tegu number üks ja tegu number kaks.

*

Kui ma selles teoses midagi üldse tahan küsimärgistada, siis pealkirja. Jah, efekt ja irriteerimine sobib ainega ning lihtsus ja arusaadavus sobib igale lugejale. Aga siiski — Mati polnud ju liblikas! Kujund on pealkirjas õnneks küll välja kirjutamata oma klišeelikus lõplikkuses, üks sõna jääb ütlemata, see on hea ja see õigustabki lõpuks selle metafoori kasutamist. Kliše nōuaks liblika ja *tule* kokkupuudet, mis lõpeb teadagi millega. Tule asemel on kaanel kolm nähtamatut punkti, nii et millele või kellele siis tema, kes ise põletas teisi sõna või teoga, torke või *Spiel'*iga, meeldivamalt või ebameeldivamalt, millele tema liiga lähedale lendas? Üks vastus, mis mulle kõige rohkem meeldib, on — *iseendale*. *Homo sapiens* puutus kokku oma sisemise tulega, millega oli raske toime tulla; ja selline kollisioon pole loojate maailmas tundmatu, pigem vastupidi.

Looming on ohtlik, üksainus luuletus võib elu segi pöörata samamoodi kui tuumapomm. Loomine on ohtlik tegevus, sest selles võib

¹³Samas, lk 60–61.

ootamatult puutuda kokku jõududega, mis vallutavad sinu ja mida sa enam ise ei halda, ehkki tundub vastupidi. Ametile pühendunud kirjanikud on kõik, igaüks omamoodi, suured *egoistid*, samuti nagu laevakaptenid, snaibrid või emad, sest teisiti pole võimalik. See paratamatu egoism tõukab kirjanikke lähedale kõigele ohtlikule, ka sellisele, mis kõrvetab, ja siis võib minna kas paremini või halvemini.

Need, kes Matit tundsid, on ikka mõelnud, miks ta nii *vara* ära läks. Mihkel kirjutab sellele küsimusele vastuse sisseelamisega, tunde- ga, reaalselt, faktide kronoloogilises järjestuses, jättes viimase pedantse punkti panemise siiski lugejatele.

Aga Tallinn, kus Mati nii hiilgas kui ka hääbus?! Tallinn on olemuselt agressiivne. Maapoiss Mati. Mäletan ta kunagist ülestunnistust, et kui ta otsaga lõpuks Tartu ülikooli jõudis, siis tema, ennast endamisi väga kõrgelt hindama hakanud noormees, sai ehmatares aru, et seal on ees juba terve hord vähemalt sama andekaid tüüpe — “kõik need ehinid ja”, umbes selline tema lausejupp on mul siiani kõrvus. Aga Tartu oli ja on Tallinna kõrval üks rahupaik.

Olen Tallinna olemusest palju mõtelnud ja seejuures oma läbi-ajatu- tunnetusi registreerinud. Tallinn on kui võitlusareen, ja võitlus ei käi pelgalt esikoha peale, vaid elu ja surma peale. See on õhus. Kui küsi- da, kas mul on õigus, ja panna vastama korraga geograafia, geomantia ja ajaloo spetsid, siis ma ei tea, kellele jääb õigus, ja see polegi mu meelest oluline. Võib öelda, et atraktiivne, kurnav, intriige ja konku- rentsni täis tuubitud, maailma mõõtkavas väike, aga sellest hoolimata alati salalikult intensiivne linn-areen oli lõpuks Mati tundlikule *mõõ- duka anarhisti* natuurile mingit moodi liig. Ta oli mu meelest rohkem Tartu-inimene, kelle Tallinn lõpuks ära kulutas.

Ometi on veel üks vastusevariant küsimusele, miks Mati jõi ennast *minema*. Jah, ära, mitte põhja, nagu šabloon on. Põhjas polnud ta ku- nagi, ta hoopis kaugenenes. Millest? Vastust me temalt enam ei saa, aga võib-olla tahtis ta lihtsalt Eestist ära? Lõplikult. Mine tea! Eestlastel on seda raske tunnistada, kui see nii peaks olema. Aga ära on ju tahtnud paljud ja selle uuel ajal ka teoks teinud, kes lähemale, kes Pariisi, kes Austraaliasse kolinud. Ja Mati lahkumised oma eluetappidest, oma eel- misest elust olid alati lõplikud, nendib Mihkel selles teoses korduvalt.

Aga miks ära?

Veel kord Hasko:

Loogiliselt võttes on ju vähestel rahvastel võimalusi nii heaks kir- janduseks kui meil, poolakatel. Meil on kõik olemas: hädad ja õnnetused, poliitilised mõrvad, igavene okupatsioon, pealekaeba-

mine, vaesus, meeleheide ja purjutamine — mida meil Jumala eest veel vaja?¹⁴

Ära seepärast, et Eesti *hädad* pole olnud kunagi nii *mastaapsed* nagu suurriigi Poola omad, mida Mati Undi kauge vaimuvend nimetab; kirjanik Matile jäi olemasolevast vist väheks.

Jah, ma kordan — pühendunud kirjanikud on egoistid, vahel rohkem nähtavalt, vahel varjatumalt, aga nii on ja see määrab iga literaadi elus mõndagi, sest teisiti ei saa, sest kirjaniku töö on ropp töö. Margaret Atwood on kirjutamisest mõtelnud nii palju, et teda võiks tsiteerida järjest ja hulgeti (kusjuures osa neist oleks kahe- või kolmekordsed tsitaadid, *à la* Atwood mainib, et Oscar Wilde ütles). Niisiis, Atwood kirjutab, et Lewis Hyde on kirjutanud teoses *Kingitus: Kujutlusvõime ja omandi erootiline elu* (The Gift: Imagination and the Erotic Life of Property) tabavalt: “Romaan võib koosneda ühest osast inspiratsioonist ja üheksast osast higist, kuid see üks osa inspiratsiooni on hädavajalik selleks, et kirjatöö ärkaks ellu kunstiteosena.”¹⁵

Mina lisan: eksivad need, kes arvavad et inimese, kes on kirjanik, kurnab ära higine üheksa kümnendikku! Vastupidi, hoopis selle ühe kümnendiku tabamise vaev on kirjeldamatult kurnav. Isegi nendele, kes seda veel tunnistada ei taha.

*

Ja kui veel natuke norida, siis oleks võinud paar lehekülge pühendada Mati kõikide lavastuste nimekirjale. Ja veel — kohati tundub raamatus olevat liiga palju sõnu. Üks Maxwell Perkins on vist Eestis puudu — kes ei tea, kellest jutt, vaadaku kas või 2016. aasta filmi *Genius*, see on kirjastuse Scribner’s legendaarsest supertoimetajast Perkinsist, kes toimetas New Yorgis eelmise sajandi esimesel poolel selliste staaride käsikirju nagu Ernest Hemingway, Scott Fitzgerald ja Thomas Wolfe.

*

Mihkel ütleb Mati kohta raamatu lõpupool ilusa kujundi abil:

Talle tundus, et ta tervis on igavene. Kui ta tõde taipas, oli hilja, kõis libises käest, liblikas oli lennanud liiga lähedale. Sellest aspektist vaadatuna ta pikk “lavastus” ju nurjus, jõudis küll esimese

¹⁴Marek Hłasko. *Kaunid kahekümneaastased*, lk 314.

¹⁵Margaret Atwood. *Tehingud surnutega: Kirjanik kirjutamisest*, lk 71.

peaproovini, aga kunstinõukoguni mitte, esietendusest rääkimata. Teatrimajas võeti ootamatult vool ära (lk 369).

Mina lõpetan oma dialoogid nüüd nii, nagu lõpetasin kunagi novelli *Meeste tantsud*. Aga enne üks hiljutine lause. Pärast esimest lugemist kirjutasin Mihklile spontaanse sõnumi: “Mutt-Unt on väärt teos, põhjalik, kurb ja lohutav korraga.”

Miks just need sõnad, mõelgu nüüd igaüks ise.

Aga, kipsfilosoof käes, lähenes meile äkki too kolmas, pani büsti meie ette lauale ja kummardas mu ees sügavalt. Hendrik elavnes kohe. Ma jäi-gastusin. Mul polnud tagasiteed. Tõusin, märtrinägu peas, silusin auto-maatselt juukseid kuklal ja tegin mõned arglikud sammud selle suunas, kes mu välja valis. Mees, kes valis relvad. Ta oli haaranud taskuräti-ku, mässinud selle ümber parema käe ja keerles nüüd mu ees põrandal nagu amüisantne mustlasparun.

“Naised kinniste uste taha! Sitsiilia meeste tants!” hõikas Hendrik ja tema pilk saatis meid sekundandi mõnusalt positsioonilt.

Meil olid jalas mustad viigipüksid ja seljas valged särgid. Me oli-me tõmmud mehed valgete madalate majade taustal, Sitsiilia tihermaa-del, plaadimuusika halastamatu pika valangu all. Me tantsisime ennast-unustavalt, nagu seda oskasime veel ainult meie, mitte enam järel-tulijad, mitte nüüdisaegsed tuimad poisikesed. Tantsisime oma häbi ja eneseunustuse, tärkava vaenu ja kaduva sõpruse, teadliku maskuliin-suse ja tobeda veidrusemaania piiril. Jah, me olime haritud inimesed, me valdasime tuhandeid sõnu, sealhulgas ka halastamatuid, löövaid, tapvaid, mõrtsukalikke sõnu, ja olime need näilise hooletusega püksi-taskutesse tagavaraks libistanud. Me olime osa neist juba teineteise vastu kasutanud ega sõandanud kogu arsenalile esile tirida. Me kõhk-lesime. Meil oli veel mitmeid võimalusi. Lõppude lõpuks oleks olnud ausaim tegu kolmekesi üksteisele kõik öelda, aga selle asemel võtsime meie Aarnega purjus pas'sid. Meeste tantsud, vaiksed, salalikud ja väl-timatud olid meid tabanud nagu malaaria, nagu see vastik haigus, mis meenutab inimesele korraga nii surma kui elu. Ja Hendrik seisis sirge seljaga uksepiida najal, viinaklaas käes, rohelistes silmad hämaruses vilkumas, seisis nagu ordukindral Aramis ja nilpsas keelt.¹⁶

Jaak Jõerüüt

¹⁶Jaak Jõerüüt. *Meeste tantsud*, lk 26–27.

JAAK JÕERÜÜT (1947) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonna 1973. Kirjanike Liidu sekretär 1977–1986, aseesimees 1986–1989, ENSV kultuuriministri asetäitja 1989–1990, ENSV (EV) Ülemnõukogu saadik 1990–1992, Eesti Loomeliitude Kultuurinõukogu esimees 1989, Eesti Vabariigi välisministeeriumi teenistuses 1993–2015, Eesti Vabariigi kaitseminister 2004–2005. Avaldanud üle 20 raamatu proosat, luulet, näidendi ja mitteilukirjandust. *Akaadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Gustav Suits, Ernest Hemingway ja meie” (2017, nr 5, lk 773–779), “Sada aastat ja neli aastat” (2018, nr 3, lk 387–392), “Silmad pärani kinni, ikka veel” (2018, nr 7, lk 1155–1165), “Enesetapjalik Euroopa” (2019, nr 6, lk 975–984), “Eesti idee” (2020, nr 5, lk 771–776), “Sünnimaa: Monoloog Paavo Haavikkole” (2021, nr 12, lk 2216–2227) ja “Sõjast äratatud mälu” (2023, nr 11, lk 1923–1946), ka on ilmunud Eve Pormeistri intervjuu temaga “Igavene otsimine: Teekond iseendani” (2020, nr 7, lk 1246–1277).

ABSTRACTS

LAURI VAHTRE. On the impossibility of the non-existence of existence

The author takes the floor against social constructivists' standpoints. In his opinion, these are contradictory (femininity/masculinity being based on social agreement), sound as ideological exaggerations ("toxic masculinity", "systemic racism") and blur the general mechanism how agreements are concluded. The latter has been granted "by the occurrence of a quality in certain phenomena or things, which makes it possible to gather them under one concept. To put it simply — to generalise." Vahtre emphasises that generalisation is the basis of our whole thinking, and it has nothing to do with any ideologies. Both nouns and adjectives need two units for their birth to bring them under a common denominator, and the same can be said about verbs. Only "to be" has turned out to be really problematic. But it is impossible to think or speak about something without presuming that it exists. Here the author reproaches the social constructivists for their hazy philosophy that keeps rambling about social agreements according to which "phenomena" or "entities" are only in the process of emerging — although, at the same time, they are unable to think in this manner for a moment. (Edit.)

VIIVI LUIK. The map of interruptions

The theme of the presentation at the conference "Ideals carry forward: Jaan Tõnisson 155" in honour of the Estonian statesman Jaan Tõnisson was the influence of changes and interruptions in landscapes on the processes taking place in the society. The question is asked whether and how interruptions in landscape influence culture, education, people's convictions and their way of thinking. The presentation views changes in Jaan Tõnisson's childhood landscapes in relation to great social changes in Estonia. The text speaks about interruptions in landscape which lead to interruptions in humaneness. Relying on Jaan Undusk's treatment of the theme,

Jaani Tõnisson has been viewed as a mythological being who exists thanks to the landscape which gave birth to him. As changing of landscapes changes the people, it is not inconsequential how cities are planned, where and how many ancient trees are felled, to what extent forests are clearcut. "The map of interruptions" attempts to show the significance of these themes here and now, although inevitably against the background of the past. (Auth.)

TOOMAS KIHU. The ABC of Estonian matters or the art of survival as Estonia: A reflection

The reflection begins with defining what "promoting the Estonian cause" means. Like living nature needs natural diversity for development and continuity of life in biosphere, human culture also needs cultural diversity. This must also be valued and defended. If all peoples do it by developing their own culture, which, in the case Estonia, means promoting the Estonian cause, the cultural diversity of the world will also strengthen.

Secondly, the article views the underlying legal texts of Estonia: the Estonian Declaration of Independence or the Manifesto to the Peoples of Estonia of 1918 and the Constitution of the Republic of Estonia of 1992. They turn out to express a somewhat mystical specific dimension which characterises the thinking in written Estonian culture and reflects Estonians' respect for the written word and the letter of the law.

Thirdly, the author observes the significance of land in Estonian culture and the sedentariness of Estonians as a people and the resulting extremely long-term connections. It is possible to draw direct parallels between the land and the culture that has settled on this land.

Cultural invigoration and growth can be illustrated by examples from any area of culture, from folk culture to high arts. To show the sturdiness of Estonian culture, the fourth section observes the area of literature, although the same results could in principle be reached and the same conclusions drawn in any field of creativity. Twelve generally known quotations from literature which constitute the main axis of the ABC of Estonian culture are proposed in the article.

The last section responds to potential criticism that the methodology presented above for defining and description

of culture might deserve. At present, this criticism comes mostly from Western thinkers who rely on different foundations which, however, are not always applicable for understanding Estonian culture and Estonia and can even pose a threat. (Auth.)

MART LAAR. Why Estonian memory places should be dealt with?

The monumental work Memory places (Lieux de memoire) by the French historian Pierre Nora has encouraged several European nations to deal with their memory places. Would this also be necessary in Estonia? First, we would learn what our strong and weak sides are, or what actually unites us and what not so much, but this could also be of broader use. As Estonian history is full of interruptions, it provides a unique opportunity to better understand how “fictitious memory places” appear, particularly, the places, events and persons created by the state apparatus to instil the ruling ideology in the consciousness of the people.

The article describes attempts of creating such memory places from the years of the Soviet rule, briefly also from the earlier years, stating that such “invention of traditions” is very difficult and usually ends in failure. Still, when time passes, some fictitious memory places related to events that have really taken place or persons who have really lived can become real memory places if some conditions are fulfilled. The attempts by the Soviet authorities to use, for example, the sites of the monuments of the War of Independence (1918–1920) to create fictitious memory places suitable for them failed. In the case of some fictitious memory places the events claimed to have taken place there have not happened at all; they are like fake memory places whose meaning is concealed. These are like places generated top-down whose original meaning has altered so much during the times that it is not perceived anymore. A great part of people visiting fake memory places are not aware of their real meaning anymore; it has been suppressed into their subconscious, being thus a potential source of frustration and conflict.

Along with attempts to “invent” memory places, Estonia also provides examples of attempts to wipe some unpleasant memory places from collective memory. This has proved ex-

tremely complicated, as memory places are very durable in their essence and not likely to yield to attempts to obliterate them. They can disappear from the public eye for some time but continue to smoulder like fire under ashes. The successful survival of a cancellation attempt seems to give particular strength to a memory place, like the story of the blue-black-and-white Estonian national flag shows. (Auth.)

HUGO VON HOFMANNSTHAL. Old man's longing for the summer

FRIEDRICH NIETZSCHE. Fragments on decadence

The selection of translations provides an overview of the treatment of decadence in Nietzsche's late work. In Nietzsche's numerous writings from 1888, decadence becomes a keyword for describing the general decline of the Western civilisation. In a broader view, Nietzsche dealt with the wording of this problem and seeking for solutions during his whole creative life, earlier relying on other keywords.

Firstly, the selection includes all the paragraphs containing the keyword decadence in Nietzsche's book Twilight of the Idols (Götzen-Dämmerung). Secondly, a selection of the most essential fragments on decadence that remained unpublished in Nietzsche's lifetime has been translated. Primarily these fragments were selected from the notebooks where Nietzsche deals with defining decadence in a general manner, inevitably also differentiating between strength and weakness, illness and health. In addition, excerpts have been selected where Nietzsche concisely listed various phenomena and authors he considered decadent. The last section of selections concerns the decadence of philosophy and morals. Most of the translated fragments have been published in the book The Will to Power (Der Wille zur Macht) which was compiled posthumously from Nietzsche's notes but often in a changed fashion. (Transl.)

JAAN SOOTAK. Application of Soviet criminal law in Estonia in 1940–1941. Part II

The Soviet Union occupied the Republic of Estonia on 17 June 1940. After the imposition of the Soviet rule, Soviet law was

also instituted in the Estonian SSR. The article deals with the introduction of Soviet criminal law in Estonia in the first Soviet year 1940/1941. The new court system was established by the beginning of 1941; courses were simultaneously arranged to train lawyers faithful to the new regime who would work in the new court and public prosecution system. A textbook for translation of criminal law was published; its content was greatly ideological. Initially, additions were made to the still valid criminal code of the Republic of Estonia (e.g., the offence of speculation); likewise, some individual laws valid in the Soviet Union were adopted. On 16 December 1940, the 1926 Criminal Code of the Russian SFSR was retroactively introduced in Estonia and, as of 1 January, the Code of Criminal Procedure of the Russian SFSR. The notorious 7 August 1932 regulation of the USSR to protect socialist (state and cooperative) property was also validated in Estonia. Officially, it was meant to fight against the kulaks (large landowners) as a class, but actually it ruined Soviet agriculture. The regulation was not put in practice in Estonia, most probably because struggle against the kulaks was not on the agenda of the Soviet regime yet. Forcible collectivisation of agriculture and massive deportation of rural population to Russia happened after the war, in 1949. In conclusion, it can be said that, by July 1941, Soviet law had been established in Estonia, and it began to function. The entire system collapsed because of the war and the German occupation of Estonia in summer 1941 but was activated again after the Soviet occupation in 1944 and was in force in Estonia until the restoration of independence in 1991. (Auth.)

AMRI WANDEL. The Fermi paradox revisited: Technosignatures and the Contact Era

A new solution to the Fermi paradox is presented: probes or visits from putative alien civilizations have a very low probability until a civilization reaches a certain age (called the "Contact Era") after the onset of radio communications. If biotic planets are common, putative advanced civilisations may send probes not to any planet showing biosignatures but rather to planets with technosignatures, such as radio broadcasts. The contact probability is defined as the chance to find a nearby civilisation located close enough so that it

could have detected the earliest radio emissions (the “radiosphere”) and sent a probe that would reach the solar system at present. It is found that the current contact probability for Earth is very low unless civilisations are extremely abundant. Since the radiosphere expands with time, so does the contact probability. The Contact Era is defined as the time (since the onset of radio transmissions) at which the contact probability becomes of order unity. At that time, alien probes (or messages) become more likely. Unless civilisations are highly abundant, the Contact Era is shown to be of the order of a few hundred to a few thousand years and may be applied not only to physical probes but also to transmissions (i.e., search for extraterrestrial intelligence). Consequently, it is shown that civilisations are unlikely to be able to intercommunicate unless their communicative lifetime is at least a few thousand years. (Auth.)

Review

MAARJA VAINO. Notes on Mutt’s Unt

Mihkel Mutt. Liblikas, kes lendas liiga lähedale: Mati Unt ja tema aeg. [The Butterfly who Flew Too Near: Mati Unt and His Time.] Ed. Katrin Raid. Tallinn: Fabian, 2023. 471 pp.

JAAK JÕERÜÜT. The uneven essence of the holistic context of human life or *Men’s Dances 2*.

Mihkel Mutt. Liblikas, kes lendas liiga lähedale: Mati Unt ja tema aeg. [The Butterfly who Flew Too Near: Mati Unt and His Time.] Ed. Katrin Raid. Tallinn: Fabian, 2023. 471 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXV

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and

social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

CONCORDIA CLAR (1938–2004), Estonian artist

HUGO von HOFMANNSTHAL (1874–1929), Austrian writer and librettist

JAAK JÕERÜÜT (1947), Estonian writer and politician

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

MART LAAR PhD (1960), Estonian politician and historian

VIIVI LUIK (1946), Estonian poet, prose writer and essayist

FRIEDRICH NIETZSCHE (1844–1900), German philosopher

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

JAAN SOOTAK PhD (1948), professor of criminal law at the University of Tartu, adviser to the Criminal Law Chamber of the Supreme Court of Estonia

LAURI VAHTRE PhD (1960), Estonian historian

MAARJA VAINO PhD (1976), director of Tallinn Literary Centre

AMRI WANDEL PhD (1954), Israeli astrophysicist, emeritus professor of the Racah Institute of Physics at the Hebrew University of Jerusalem

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXV

Algus 2018. aasta 6. numbris.

6. august [1950]. Tartu Riikliku Ülikooli astuda soovivate üliõpilaskandidaatide arstlik kontroll on lõppenud. 3.–5. augustini käis arstlikul läbivaatusel 697 üliõpilaskandidaati, neist 388 meest ja 309 naist.²⁷⁷⁷ Teaduskondade järgi soovisid kandidaadid astuda:

	Mehi	Naisi	Kokku
Õigusteaduskonda	45	23	68
Arstiteaduskonda	53	118	171
Ajaloo-keeleteaduskonda	49	64	113
Mat.-loodusteaduskonda	60	73	133
Veterinaarteaduskonda	40	14	54
Põllumajandusteaduskonda	71	91	162
Metsandusteaduskonda	50	6	56
Kehakultuuriteaduskonda	20	20	40
Kokku kõikidesse teaduskondadesse	388	309	697
		[p.o 409]	[p.o 797]

Mitte kõlbuliseks tunnistati kaks üliõpilaskandidaati, arstliku peakomisjoni lõpliku seisukoha võtmiseks saadeti 21 kandidaati. Kopsude röntgenlâbivalgustusi tehti 56 üliõpilaskandidaadil. Arstlikku läbivaatust teostas komisjon kahes koosseisus:

esimene koosseis: esimees prof. H. Normann, liikmed assistendid B. Maarits,²⁷⁷⁸ H. Suubi ja P. Preedik;

²⁷⁷⁷Need arvud on ekslikud, sest järgneva tabeli teise veeru "Naisi" koguarv p.o 409, mitte 309. Seega on vale ka viimase veeru "Kokku" koondarv 697, mis peab olema 797. — 1950. aastal võeti TRÜsse 750 uut üliõpilast. Vt Ü. Kurvits, "Üliõpilaskonna väärtuslik täiendus." — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 25, 9. IX 1950, lk 1.

²⁷⁷⁸Bernhard Maarits (Maritz; Marits; Benno M.; 1918 – 8. II 2001 Tartu) õppis Tartu (Riikliku) Ülikooli arstiteaduskonna raviosakonnas

teine koosseis: esimees prof. H. Normann, liikmed van.-õpet. E. Raudam ja assistendid A. Vapra ning E. Siliksaar.

Koosseisud olid kinnitatud rektori käskkirjaga 6. juulist 1950. Komisjoni töö alguseks ilmus kohale vaid B. Maarits ja ainult dekaani asetäitja prodekaani V. Hiie nõudmisel ilmusid hiljem H. Suubi ja E. Siliksaar. A. Vapra asemel ilmus dr. H. Vadi, E. Raudami asemel — dr. L. Kuldma.²⁷⁷⁹ E. Raudam ja P. Preedik üldse tööst osa ei võtnud.

Häiretele vaatamata suudeti kõik üliõpilaskandidaadid läbi vaadata ja osa arstlikku peakomisjoni suunata. Rektori käskkirjaga 6. juulist 1950 on peakomisjon kinnitatud koosseisus: esimees dots. A. Rulli, liikmed prof. E. Karu, prof. F. Lepp, dots. K. Kõrge ja dots. V. Põkk.

7. august. Kõrgema Hariduse Ministeeriumist Moskvas on saabunud 18. juuliga dateeritud kiri rektor A. Koortile, milles Ülikoolide Peavalitsuse ülema asetäitja G. Dvuhmerstov²⁷⁸⁰ teatab, et Ülikoolide Peavalitsusel ei ole põhjust biokeemia kateedri üleviimiseks TRÜ matemaatika-loodusteaduskonna koosseisust arstiteaduskonna koosseisu.

1939–1947, mil selle lõpetas; oli lõpetanud Sõjakooli aspirantide inseneriväeklassi pioneererialal 1938, lipnik. Ajateenistuses 3. üksikus jalaväepataljonis Valgas 1937–1938, talutööl ema ja õe juures 1938–1939; väidetavalt mobiliseeriti Saksa sõjaväkke 1944. a juulis, piirikaitserügemendi pataljoniarst kuni septembrini, leitnant; Tartu Linna Polikliiniku jaoskonnaarst 1944–1945; TRÜ operatiivse ja ortopeedilise kirurgia kateedri laborant 1945–1946, vanemlaborant 1946–1947, operatiivkirurgia ja topograafilise anatoomia kateedri assistent 1947–1953, õppeülesandetäitja 1956–1978; Tartu Linna Kliinilise haigla Toome haavakliiniku ortopeed 1953–1971, ortopeed-konsultant 1971–1992, lastekirurgia osakonna esimene juhataja a-st 1962.

²⁷⁷⁹Lydia Kuldma (Koltmann; Gnadenteich; Li(i)dia K.; 1924 – 23. XI 1983 Tallinn) õppis Tallinna Õpetajate Seminaris 1941–1942 ning seejärel Tartu (Riikliku) Ülikooli arstiteaduskonnas 1942–1947, mil lõpetas selle raviosakonna. TRÜ neuroloogia kateedri õppebaasi Vabariikliku Tartu Närvikliiniku ordinaatori kt 1946–1947, TRÜ neuroloogia kateedri assistent 1948–1954; Tallinna Keskaigla neurokirurgiaosakonna arst a-st 1954, Tallinna Kiirabihaigla neuroloog a-st 1980.

²⁷⁸⁰Isikuandmed teadmata.

Seega pole prof. E. Martinsoni kiri leidnud rahuldamist.

8. august. Tartu Linna TK Tervishoiuosakonna juhataja A. Räni on teatanud kirjaga 3. augustist 1950 kõikidele Tartu apteekide juhatajaile, et "Tartu linnas ei ole ühtegi erapraktiseerivat arsti. Arstide isikliku pitsatiga retseptid ei ole maksvad". Seega on arstide erapraksis Tartus lõpetatud. Seni andis Tervishoiuadministreerium praktiseerimise loa üheks aastaks, mis iga järgneva aasta alul tuli uuendada. Nähtavasti on uus tervishoiuminister P. Kalju lubade andmisest keeldunud. Omapärasel viisil pole tervishoiuosakond oma kirjast apteekidele arste informeerinud. Lõpetasin tegeluse täna. Nõukogude ajal olen haigeid vastu võtnud kodus 15. okt. 1944 kuni 8. augustini 1950 koguarvus [...].²⁷⁸¹

9. august. Minu assistent dr. Helgi Vadi esitas täna avaldise vabastada teda sisehaiguste propedeutika kateedri assistendi kohalt, arvates 1. sept. 1950. Sellekohane kaadrite osakonna ülema nõudmine tehti temale teatavaks dekaani kaudu. H. Vadis, kes siirdub tervishoiuvõrku, kaotab kateeder hea ja hoolsa töõjõu. Uueks kateedri assistendiks tuleb tõenäoliselt röntgenoloog dr. Laos Koskvee.

*

Tartu IV Täielise Keskkooli (end. Poeglaste Gümnaasiumi) hoone ette Riia tänaval on rajatud värske meeldiv muruväljak, mis piiratud taraga odakujulistest raudvarbastest. Tara on toodud heakorra kontori korraldusel Maarja kiriku juurest, mida see omal ajal ümbritses. Raudjalgadega pingid raekoja tagusel haljasvõöl on pärit Vana-Jaani kalmistult.

Kalmistu tasandamistöödega pole veel alatud...

10. august. Omapärane unenägu. Vestlen vene romantiku Vassili Žukovskiga. On teine rõivastatud mingisugusesse nahaga servatud kuube, peas nokkmüts. Naeratab sõbralikult. Vestlus toimub puhtas eesti keeles. Kūsin, kuidas ta nii hästi on eesti keele ära õppinud. Vastab omapoolse küsimusega, kas ma siis unustanud olen tema vanu sidemeid ja suhteid Tartuga...

²⁷⁸¹ Arv on jäänud päevikus lisamata.

Eelpäeval viibisin Maria Protassova kalmul...

11. august. Jeleena Prekr[asnaja]²⁷⁸² teatanud prodekaanile, et kat. juh. kohtadelt vabastatakse Kõrge, Roots, Pärtelpoeg. Teistest teadusk. olla vabast. kat. juh. kohtadelt Laas, Vau.

12. august. Maarjamõisa kliinikute peaarst dr. E. Raudam teatas telefoni teel, et Kliinikute Valitsuse direktor dr. A. Kalju soovib minuga rääkida ja palub temaga astuda kontakti.

14. august. Kliinikute Valitsuse direktori pisike kabinet. Tüsed, massiivse koguna istub A. Kalju lahtises sargis oma väikese kirjutuslaua taga, suurel näol sõbralik naeratus. On ääretult lahke ja viisakas. Isegi oma sekretäri, kes allkirjade järel[e] tuleb, palub ta oodata, professoril on vähe aega. Ooteruumis istub kümmekond jutule soovijaid.

Tähendab, et Vabariiklikus Tartu II Sisehaiguste Kliinikus hakkab algaval õppeaastal tööle üle 300 üliõpilase, kes peavad õppima 80 haigel. See tähendab, et ühe haige kohta tuleb neli üliõpilast, mis on liig. Küsib, kas minul on mingisuguseid ettepanekuid olukorra parandamiseks, kuna minu õppetegevus toimub samas kliinikus. Vastan, et olukord pole nii raske, nagu paistab, sest alul õpivad minu õpilased perkussiooni ja auskultatsiooni üksteisel, töötavad siis palju tunde laboratooriumis ja alles kevadsemestril tutvuvad diagnostiliste võtetega haigeil. Sügissemestril pole haigete koormamine suur.

Küsib, kas ei sobiks sisehaiguste propedeutika kateedril õppebaasiks Vabariiklik Tartu III Sisehaigustekliinik, endine Vesiravila. Võiks ravile võtta haigeid, mis vajalikud õppetööks, praegusele peaarstile dr. V. Paškovile aga jätta 5–10 voodit reuma- ja kilpnäärmehaigete raviks. Asun siiski eitavale seisukohale, kuna III Sisehaigustekliinikus puudub õppetööks vajalik röntgenikabinet, laboratoorium ja kõrvalruumid. Dr. Kalju tänab avaldatud seisukohtade eest, jääb aga nähtavasti arvamusele, et III Sisehaigustekliinik tuleks õppebaasina võtta rakendamisele II Sisehaigustekliiniku koormatustamiseks.

²⁷⁸²S.t Imeilus Helene — TRÜ kaadrite osakonna ülem 1949–1954 Helene (Jelena) Kurg.

15. august. TRÜ kaadrite osakonna ülem Helene Kurg (ehk Je-leena Prekrasnaja, nagu teda ka ülikooli ringkondades hüütakse) viibib juba mõnda päeva Moskvast, kus kuulu järgi pidi 12. augustil toimuma Kõrgema Hariduse Ministeeriumis ülikooli kaadrite asjus koosolek.

Enne ärasõitu oli H. Kurg V. Hiiele teatanud, et algavast õppeaastast vabastatakse kateedri juhataja kohalt K. Kõrge, R. Roots ja V. Pärtelpoeg. Kuulu järgi vabastatakse veterinaar-teaduskonnas kateedri juhataja kohalt prof. A. Laas ja [E.] Vau. Minu aktsiad, nagu väljendas end prodekaan E. S[iirde], ei olla esialgu börsil langenud, sest Moskva läinud määralis-koosseisulises teenistuslehes püsinud ma kateedri juhatajana edasi.

Moskva seisukohad peavad lähemal ajal selguma. Rektor on rääkinud, et arstiteaduskonna ümberkujundamisest meditsiili-seks instituudiks on sel aastal loobutud.

16. august. Vabariiklik Tartu III Sisehaigustekliinik. Küsimuse selgitamiseks, kas kliinik sobib sisehaiguste propedeutika kateedril õppebaasiks, on kohale ilmunud dekaani ajut. asetäitja dots. E. Siirde poolt 15. augustil 1950 määratud komisjon koosseisus: esimees E. Siirde (kokkukutsuja), liikmed prof. H. Normann, dots. K. Kõrge, Maarjamõisa kliinikute peaarst E. Raudam ja haldusprorektor B. Vörse, kes aga pole ilmunud. Kliiniku peaarst V. Paškov näitab komisjonile kliinikut. Selgub, et ruumid ei vasta õppetöö nõuetele, puudub laboratoorium ja diagnostiline röntgenkabinet. Asutakse õppetöö baasi loomise asjus sisehaiguste propedeutika kateedril III Sisehaigustekliinikus eitavale seisukohale.

17. august. Vana Jaani kalmistu. Anna Tilga on ka käesoleval suvel tänuväärse viisil teadlaste kalmude eest hoolitsenud, kuigi puudub võimalus temale rahuldavat hüvitust pakkuda.

Ühel õhtul korrastanud A. Tilga prof. J. Waldmanni kalmu. Tulnud juurde keegi keskealine korralikult rõivastatud mees temast noorema daamiga ja väljendanud üllatust, et kalmu eest on hoolitsetud. Küsinud, kelle korraldusel see toimub. Rahuldavat vastust saamata öelnud, et prof. Waldmann on tema onu ja palunud väga öelda, kelle ülesandel A. T. kalmu korrastab. Kuulda

saanud nime, tulnud tal pisarad silmi. Kui üllatav, et meil on veel vanu sõpru, lausunud ta seepeale tasa.

Kalmistult on viimaseil päevil kõrvaldatud jämedatüvene kuivanud kask, mis aastaid püsis häiriva peletisena kurbtõsis-te nulgude keskel, ilma et keegi selle vastu huvi oleks tundnud. Kahjuks on puu mahavõtmisel hoolimatult purustatud prof. Ludwig Senffi²⁷⁸³ hallist kivist rist. . .

Prof. L. Schwarzi kalmu kohal kasvav vana pärn loeb oma viimaseid elupäevi. Jäme tüvi on koorest pea üleni vaba ja lai võra pidevalt kuivamas. Mõned jämedad oksad on juba täiesti lehtedeta. . .

Prof. L. Puusepp'a kalmule vene kalmistul on keegi istutanud valgeid astreid, kogu suvi seisis kalm korrastamata. . .

Ka [F.] Korsakovi kalmule samal kalmistul on tekkinud valgeid astreid, platsi puhastas A. Tilga.

Keset kalmistut kahe tee ristumise nurgas, prof. J. Jõgeveri²⁷⁸⁴ matuseplatsi läheduses, haljendab raudtara sees igasuguse hauamärgita kõrge kalmuküngas. Ka see kalm hoitakse nende ridade kirjutaja soovil aastaid korras. Vaevalt aga on kellelgi veel teada,

²⁷⁸³Ludwig Carl Eduard Senff (1842 – 14. (2.) VII 1887 Riia) õppis Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1861–1867, *dr. med.* 1869, korp! Livonia liige. TÜ polikliiniku assistent 1869–1872, praktiseeriv arst Tartus 1870–1887, ühtlasi TÜ diagnostika ja elektroteraapia eradotsent 1872–1873, polikliiniku juhataja 1872–1874, dotsent 1873–1881.

²⁷⁸⁴Jaan Jõgever (1860 – 6. XI 1924 Tartu) õppis Riia Vaimulikus Seminaris 1877–1882 ja Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas ning seejärel slavistikat ajaloo-keeleteaduskonnas 1883–1887, *cand. phil.*, EÜSi vilistaskogus 1903. Hugo Treffneri gümnaasiumi vene keele õpetaja Tartus 1884–1889 ja eesti keele õpetaja 1903–1920, Tallinna ja Rakvere ringkonna rahvakoolide inspektor 1889–1892, tsensor Tartus 1892–1903, Liivimaa Linnade Hüpoteegiseltsi raamatupidaja 1903–1909; TÜ eesti keele lektor 1909–1918, filosoofiateaduskonna ajutine dekaan 1919, eesti keele professori kt 1919–1924, korraline professor 1924; ajakirja *Oma Maa* tegevtoimetaja 1886–1890, Eesti Kirjameeste Seltsi juhatusse liige 1885–1892, Eesti Kirjanduse Seltsi asutajaid, ja eestseisuse liige 1907–1924, esimees 1922–1924, teaduslik sekretär 1924, ajakirja *Eesti Kirjandus* asutaja ja väljaandja 1906–1907, vastutav toimetaja 1906–1915 ning tegevtoimetaja 1906–1910 ja 1913–1915.

et selle all puhkab Vassili Popov, Tartu Ülikooli füsioloogiaprofessor 1894–1895.

18. august. Karl Ed. Sööt'i tervislik seisund halveneb pidevalt. On jäänud täiesti jõuetuks, ei lahku enam voodist. Silmad on sügavalt silmakoopaisse vajunud, põsed — lohus. Külastajaid tunneb siiski ära. Kopsuleid on endine. Südame toonid väga tumedad, pulss 90 lööki minutis, nõrk. Sagedad ekstrasüstoolid.²⁷⁸⁵ Piinav kõhukinnisus. Ristluudele on tekkinud lamatis. Kuulmine oluliselt halvenenud. Paaril ööl on juba kardetud tema elust lahkumist, siis aga on ajuti täiesti arütmiline nõrgenev süda hakanud jälle paremini töötama.

Mõni kuu tagasi on ta hävitanud oma viimase aja loomingu, peamiselt aforismid ja mitmesugused märkmed. Oma käsi-kirjaliste luuletuste asupaika ta enam ei mäletanud. . .

21. august. Ülikooli ringkondades liigub jutuke: poliitilise ökonoomia kateedri van.-õp. E. Brandt eksamineerib Öhtuülikoolis. Tal on tavaks aeg-ajalt küsida ühe või teise poliitilise või ühiskonnategelase nime, olgu see sise- või välismaalt. Ja nii küsibki ta ühelt eksaminandilt, kes on Tartu Riiklikus Ülikoolis Paul ja Kalju, millele see vastab vastuküsimusega: "Kas Teie ei ütleks mulle, kuidas on nende perekonnanime?"²⁷⁸⁶

23. august. Täna saabus Moskvast prodekaan V. [Hiie], kes oli kaitsmas Kõrgema Hariduse Ministeeriumis arstiteaduskonna koosseise. On teostatud rida koondamisi. Sisehaiguste propeedeutika kateedril on kustutatud kolmanda assistendi koht, seevastu muudetud noorema laborandi koht vanema laborandi kohaks.

Belozerov²⁷⁸⁷ on nõudnud üle 40 õppejõu vabastamist Tartu R. Ülikoolis, millega aga pole nõustunud Ülikoolide Peava-

²⁷⁸⁵ S.t lislöögid väljaspool normaalset südamerütmi.

²⁷⁸⁶ Mõeldud on Pavel Kaljut, TRÜ hospitaalkirurgia kateedri vanemõpetajat 1948, tervishoiu organisatsiooni kateedri juhataja kt-d ja vanemõpetajat 1949–1950.

²⁷⁸⁷ NSVLi Kõrgema Hariduse Ministeeriumi Ülikoolide Peavalitsuse kaadrite osakonna ülem N. Belozerov. — Vt ka Lembit Raid. *Vaevatee: Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952*. Tartu:

litsuse ülem Žigatš. Ta asunud seisukohale, et vabastada tulevad vaid need õppejõud, kelle vabastamist peab vajalikuks EK(b)P Keskkomitee. Ülikooli kaadrite osakonna ülem on jäänud veel Moskva kuni küsimuse lõplikuks otsustamiseks.

28. august. Kaadrite osakonna ülem on saabunud Moskvast. Ülikooli kuluaarides liiguvad kuuldused, et vabastamiseks esitatud õppejõudude saatuse otsustamiseks on moodustatud Moskvast komisjon, kuhu kuulusid eestlastest EK(b)P Keskkomitee [propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja asetäitja] E. Jaanimägi, rektor A. Koort, õppeprorektor R. Antons ja kaadrite osakonna ülem H. Kurg. Mind olla mingipärast energiliselt kaitsnud R. Antons, võib olla seepärast, et ülikooli juhtkonnas mind hinnatavat kui pedagoogi.

29. august. Tänaval tuleb vastu Ants Sossi.²⁷⁸⁸ Kujuneb kahekõne. S.: Kas olete paberi saanud? Mina: Missuguse paberi, ei ole! S.: Siis jääte ülikooli edasi. Mina: Aga teie? S.: Pole ka saanud. Mina: Mida see paberi jutt siis tähendab? S.: Pöördusin eila kaadrite osakonna ülema poole küsimusega, kas jään ametisse edasi või ei jää? Küsis: Kas olete paberi saanud? Vastan: Ei. — Noh, mida teie siis tahate. Asuge parem tööle. — Seda küll, vastan, kuid paber, mida täna pole, võib tulla homme. — Nii plaanitult kaadrite osakond ei toimetata. Sellega jutt lõppes. Mina: Siis sel aastal meid ei vabastata.

30. august. Muutused TRÜ isiklikus koosseisus hakkavad selguma. Seni on vabastamispaberid saanud prof. [J.] Aul, dots. Leement ja dots. R. Kleis. Arstiteaduskonnas on ametist vabastatud anatoomia kat. juh. V. Pärtelpoeg ja hügieeni kat. juh. R. Roots. Dots. K. Kõrge on maha võetud hospitaalsisehaiguste kateedri juhataja kohalt, tema asemele olla määratud J. Savisaar. Hügieeni hakkavat algaval õppeaastal lugema V. Hion, tervishoiu organisatsiooni — A. Räni.

Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995, lk 191–196, kus on toodud TRÜ parteibüroo 20. mai 1950. aasta istungi “TRÜ kaadrite olukorrast” kirjeldus. Istungil viibis ka Belozerov; esitatud on töölt kõrvaldatavate isikute nimekiri.

²⁷⁸⁸S.t Hans Sossi, sel ajal TRÜ orgaanilise keemia kateedri juhataja.

Veterinaarteaduskonnas on ühendatud koduloomade anatoomia kateeder (juh. prof. E. Vau) patoloogilise anatoomia kateedriga (juh. prof. V. Ridala). Uueks kateedri juhatajaks on määratud prof. V. Ridala. Edasi on ühendatud [koduloomade sisehaiguste kateeder] (juh. prof. A. Laas) veistehaiguste kateedriga (juh. prof. J. Kaarde) — uus kateedri juhataja prof. J. Kaarde, ja vet.-san.-ekspertiisi kateeder (juh. E. Peebsen) loomataudide ja mikrobioloogia kateedriga (juh. prof. F. Laaja) — uus kateedri juhataja dots. E. Peebsen. Kateedri juhataja kohalt on maha võetud [veterinaarkirurgia] kateedri juhataja dots. J. Tomberg.

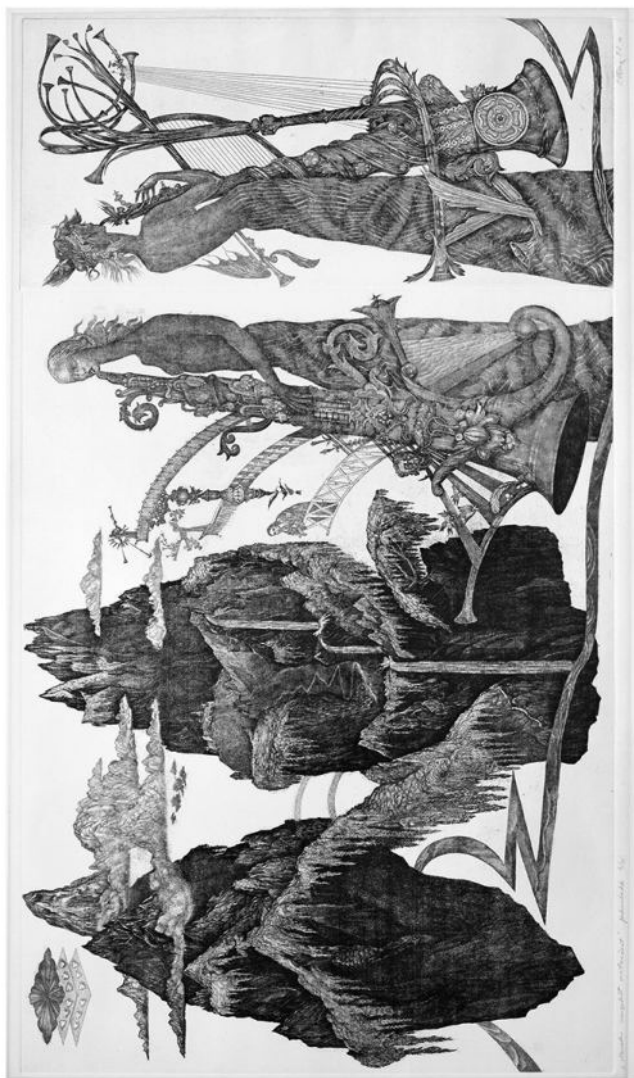
Matemaatika-loodusteaduskonnas ühendatakse selgroogsete zooloogia kateeder (juh. prof. J. Piiper) selgrootute zooloogia kateedriga (juh. prof. H. Riikoja) ühiseks [zooloogia] kateedriks. Uueks kateedri juhatajaks saavat prof. H. Riikoja.

Ajaloo-keeleteaduskonnas on vabastatud ülikooli teenistusest inglise filoloogia kateedri juhataja dots. J. Silvet ja [...].²⁷⁸⁹

Nooremaid õppejõude on üleülikooliliselt vabastatud suuremal arvul.

(Järgneb)

²⁷⁸⁹Päevikusse on jäetud tühi. TRÜ parteibüroo 20. mai 1950. a istungi protokoll järgi tuli õppeaasta lõpul ajaloo-keeleteaduskonnast vallandada professor Harri Moora, dotsendid Richard Kleis, Valmar Adams, Johannes Silvet ja Villem Altkoa ning vanemõpetaja Erik Jaanvärk.

CONCORDIA KLAR. Meenutus kaugetest matkadest (1983)